

**T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI**

**TEMMAM HASSAN
VE ARAP DİLBİLİM ÇALIŞMALARINDAKİ
YERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selim TEKİN

VAN-2010

**T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI**

**TEMMAM HASSAN
VE ARAP DİLBİLİM ÇALIŞMALARINDAKİ
YERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Selim TEKİN**

**Danışman
Doç. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR**

VAN-2010

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
ÖNSÖZ	4
KISALTMALAR.....	5
1. GİRİŞ	6
1.2. Arap Dil Çalışmaları ve Temmam Hassan.....	10
1.2.1. Arap Dil Çalışmalarına Genel Bir Bakış.....	10
1.2.1.1. Dil Çalışmalarını Başlatan Nedenler	11
1.2.1.2. Arap Dil Çalışmalarının Dönemleri.....	13
2. MODERN DÖNEM ARAP DİL ÇALIŞMALARI VE TEMMAM HASSAN.....	18
2.1. Modern Dönem Arap Dil Çalışmaları	19
2.2. Modern Dönem Temsilcisi Olarak Temmam Hassan.....	24
2.2.1. Temmam Hassan Hayatı	25
2.2.2. Eserleri	25
2.2.2.1- <i>Menahicu'l-Bahs fi'l-Luga</i>	27
2.2.2.2- <i>el-Lugatu Beyne'l-Mi'yariyye ve'l-Vasfiyye</i>	30
2.2.2.3- <i>el-Lugatu'l- Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha</i>	40
2.2.2.4- <i>el-Usûl</i>	41
2.2.2.5- <i>Makalat fi'l-Luga ve'l-Edeb</i>	43
2.2.2.6- <i>el-Beyan fi Revai'i'l-Kur'an</i>	50
3. TEMMAM HASSAN'IN GÖRÜŞLERİ	52
3. 1. İlgilendiği Alanlar.....	66
3. 1. 1. Dizimbilim.....	66

3. 1. 1. 1. Genel Olarak Dizimbilim	67
3. 1. 1. 2. Temmam Hassan Ve Dizimbilim.....	67
3. 1. 2. Sesbilim.....	82
3. 1. 2. 1. Genel Olarak Fonetik	82
3. 1. 2. 2. Temmam Hassan Ve Fonetik.....	83
3. 1. 2. 2. 1. Seslerin Mahreçleri/ Çıkış Yeri	86
3. 1. 2. 2. 1. 1. Dil Mahreçleri ve Sesleri.....	87
3. 1. 2. 2. 1. 2. Dudak mahreçleri ve Sesleri	88
3. 1. 2. 2. 1. 3. Geniz Mahreci ve Sesleri.....	88
3. 1. 2. 2. 2. Seslerin Çıkış Sıfatları/ Biçimleri	88
3. 1. 2. 3. Fonoloji	93
3. 1. 2. 3. 1. Fonem.....	94
3. 1. 2. 3. 2. Seslem/Hece.....	95
3. 1. 2. 3. 3. Vurgu.....	96
3. 1. 2. 3. 4. Ton	97
3. 1. 3. Yapıbilim.....	97
3. 1. 3. 1. Genel Olarak Yapıbilim	97
3. 1. 3. 2. Temmam Hassan ve Yapıbilim.....	98
3. 1. 3. 3. Kelime Türleri.....	99
3. 1. 3. 3. 1. İsimler.....	102
3. 1. 3. 3. 2. Sıfatlar	106
3. 1. 3. 3. 3. Fiiller	109
3. 1. 3. 3. 4. Zamirler	111
3. 1. 3. 3. 5. Ünlemler	114
3. 1. 3. 3. 6. Zarflar	118

3. 1. 3. 3. 7. Edatlar.....	121
3. 1. 3. 4. Morfem.....	125
3. 1. 3. 5. Türeme.....	126
3. 1. 3. 6. Ekler	127
3. 2. Temmam Hassan'ın Temel Önerileri	128
4. SONUÇ.....	132
5. KAYNAKÇA	134

ÖNSÖZ

Modern Arap dil çalışmalarının öncü simalarından biri olan Temmam Hassan, 1918 yılında Mısır'da doğmuş, temel eğitimini ve üniversite eğitimini burada tamamladıktan sonra lisansüstü eğitimini Londra'da yapmış ve orada modern dilbilim çalışmalarına vakıf olmuştur.

Temmam Hassan, modern dönemde diğer dilciler gibi Arap dil çalışmalarının klasik yöntemlerle ele alınmasının Arap dilini durağanlaştırdığını, ileriye götüremediğini belirterek Arap dilinin modern yöntemlerle ele alınmasının zaruri olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle dil araştırmalarının dilin gerçek işleyişini açıklama ve betimlemeyi esas alması gerektiğini savunmuş ve batıda edindiği dil birikimini modern yöntemlerle Arap diline uygulamaya çalışmıştır.

Temmam Hassan modern dilbilimin öncülerinden ve kurucularından olan Ferdinand de Saussure'nin dil teorilerinden ve fikirlerinden etkilenmiş, yazmış olduğu eserlerde bu dil teorilerini Arap diline başarıyla taşımaya gayret etmiştir. Eserlerinde belirtmiş olduğu özgün fikirleriyle dikkatleri üzerine çeken Temmam Hassan, özellikle sesbilim alanındaki çalışmalarıyla herkesin beğenisine ve takdirine mazhar olmuştur. Yazmış olduğu eserlerde dilbilim konularının tümünü işlemeye çalışan Temmam Hassan, özellikle kaleme aldığı "*el-Luġatu'l-Arabiye: Ma'naha ve Mebnaha*" adlı eseriyle şöhret kazanmış bu nedenle Sibeveyhi ile mukayese edilmiştir.

Biz de, Temmam Hassan ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri adlı çalışmamızda, Temmam Hassan hakkında genel bilgiler verdikten sonra onun Arap dil çalışmalarındaki görüşlerine ve fikirlerine değineceğiz. Bu çalışmam sırasında bana yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR'a teşekkürü bir görev bilirim.

Selim TEKİN

VAN-2010

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
Bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: Çeviren
Fak.	: Fakültesi
Krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphanesi
Nşr.	: Neşreden
Tah.	: Tahkik eden
Ta'l	: Ta'lik eden
Terc.	: Tercüme eden
Trs.	: Tarihsiz
Üni.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire
yay.	:Yayınları
yy.	: Yüz Yıl

1. GİRİŞ

Dil, insanın duygu, düşünce ve hayallerini ifade etmesini sağlayan ve insanı diğer varlıklardan üstün kılan en önemli olgulardan biridir. Toplumda yaşayan bireylerin beraberce yaşamalarını, hayatlarını sürdürebilmelerini sağlayan dil, aynı zamanda insanın var oluşunu ifade ettiği en önemli yetilerden biridir. Bir başka deyişle dil; düşünce duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir.¹

Yukarıdaki tanımdan anlaşılacağı üzere dilin düşünce ve toplumla sıkı bir ilişkisi vardır. Zira düşüncelerin ifade edildiği en önemli araç dildir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran düşünme özelliği dil sayesinde açığa kavuşur ve dil aracılığıyla düşünceler ifade edilir. Yine toplumdaki bireylerin bir arada yaşamalarını sağlayan ve bireyleri birleştiren en güçlü bağ dildir. Toplumdaki bireyler dil aracılığıyla birbirleriyle anlaşır ve hayatlarını devam ettirirler. Dilin bir diğer önemli özelliği ise bireylere toplumsal bir kimlik kazandırmasıdır. Dil aracılığıyla toplumdaki her birey duygu ve düşüncelerini diğer bireylerle paylaşarak toplumsal bir kimlik kazanır. Dil olmazsa kişi toplumda yalnız kalır, duygu ve düşüncelerini ifade edemez. Bu yönüyle dil kişinin toplumsallaşmasını sağlayan en önemli olgulardan biridir.²

İnsanlar arasında bildirişimi ve iletişimi sağlayan dil bu öneminden dolayı tarihin ilk dönemlerinden itibaren araştırma konusu olmuş, dilin yapısı ve kullanımı üzerine birçok çalışmalar yapılmıştır. Dil üzerine yapılan ilk çalışmalar kutsal metinleri korumak amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda ilk dil çalışmaları Hintliler tarafından Sanskritçe olan kutsal metinlerini korumak gayesiyle başlamıştır. Nitekim ilk Arap dil çalışmaları da Kurân-ı Kerim'i yanlış okumalardan ve anlaşılmalardan korumak amacıyla yapılmıştır.³

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Baskı, Ankara, 1987, I, 55.

² Temmam Hassan, *el-Lugatu Beyne 'l-Mi'yariyye ve 'l-Vasfiyye*, Kahire, 1992, 10.

³ Mazin El-Mubarek, *en-Nahvu 'l-Arabî el- 'İletu'n-Nahviyye: Neş'etuha ve Tatavvuruha*, Beyrut, 1981, 39.

İlk zamanlarda bu amaçlarla yapılan ve diğer bilim dallarıyla beraber ele alınan dil araştırmaları daha sonra dili kendi içinde ve yalnızca kendisi için incelemeyi hedefleyen bağımsız bir bilim dalı olmuştur. Dilbilimin konusu her yönüyle insan dilidir. Görevi ise; ulaşabildiği bütün dilleri vasfetmek, bu dillerin tarihini incelemek, bütün dillerde sürekli ve evrensel olarak kendini gösteren güçleri araştırmak, konuyla ilgili genel yasalar bulmak, kendi bilim alanını çizmek ve tanımlamaktır.⁴

XIX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde dilbilim araştırmaları kendine özgü yeni bir yön kazanmış özellikle XX. Yüzyılda başlı başına bir bilim dalı olmuştur. Çağdaş dilbilimin özellikle yapısalcılığın öncüsü sayılan F. De Saussure dilbilimi, tek ve gerçek konusunu “kendi içinde ve kendisi için incelenen dil” şeklinde tanımladıktan sonra dil üzerindeki çalışmalar farklı bir bağlamda ele alınmaya başlandı ve dilbilim, insan dilinin bilimsel incelemesi olarak tanımlanır oldu. Dil üzerinde daha önceki dönemlerde yapılan çalışmalar her ne kadar reddedilmese de ve bunların tarihi süreçteki önemlerine işaret edilse de XX. Yüzyıldan itibaren dilbilim araştırmaları çok farklı bir anlayışla yapılmaya başlanmış, klasik yaklaşımın dışına taşmıştır. Bu yeni süreçte dilbilim, Saussure’nin “kuralcı dilbilgisi” adını verdiği ve “ifadelerin doğru ya da yanlış olarak ele alındığı gramer” bağlamındaki incelemeleri ve değer yargılarını bir tarafa bırakarak, doğal dillerin gerçek işleyişini açıklama ve betimlemeyi esas almıştır. Modern dilbilim geleneksel dilbilgisi çalışmalarındaki gibi kurallar üretmek yerine, dilsel olguları gözlemleyerek, bir sistem olarak kabul edilen dili eşzamanlı boyutta ele almaktadır. İşte bu açıdan dilbilim eski uygarlıkların bıraktıkları yazılı metinleri inceleyen ve daha çok edebiyat ve tarih için yardımcı bir bilim dalı olan filolojiden farklıdır. Kısaca dilbilim kural koymaktan çok dil sisteminin işleyişini ve dilsel düzeyleri ortaya koymaya çalışır.⁵

Batıda ortaya çıkan ve hızla gelişen dilbilim araştırmalarından zamanla Arap dil çalışmaları da etkilenmiş, bunun sonucunda modern Arap dilcileri önceden yapılan Arap dil çalışmalarını çağdaş yöntemlerle yeniden ele almaya başlamışlardır.

⁴ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, (çev: Berke Vardar), İstanbul, 1985, 18.

⁵ Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları*, Ankara, 1996, 44–46.

Modern dönem Arap dil çalışmalarına geçmeden önce bir nebze olsa ilk dönem Arap dil çalışmalarına değinmekte fayda vardır. Zira modern dönemde yenilenen dilbilim çalışmaları ancak ilk çalışmalar anlaşılabilir olarak açıklığa kavuşabilir.

İlk Arap dil çalışmaları Ebu'l Esved ed-Duelî (Ö.69/688) tarafından Kuran-ı Kerim'in harekelenmesi ve noktalanması şeklinde başlamıştır.⁶ Daha sonra gelen dilciler bu çalışmaları ilerleterek dil için çeşitli kurallar belirlemiş, dilin gramer kurallarını ortaya koymuş, özellikle Sibeveyh (Ö.180/796) döneminde Arap nahvi bir disiplin altına girmiştir. Bu döneme kadar dil alanında yapılan çalışmalar, dil hakkında malzeme toplamak ve dilin kurallarını belirlemektir. Bu dönemden sonra özellikle Aristo mantığının İslam dünyasına girmesiyle beraber Arap dil çalışmaları farklı bir seyir izlemiş, dil kuralları kıyas ve ta'lil metotlarıyla açıklanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde yapılan çalışmalar Aristo mantığından etkilenmiş ve bu döneme damgasını vuran Müberred (Ö.285 h.) ve Zeccâc (Ö.311/923) gibi dilcilerle Arap dil çalışmaları zirveye ulaşmış, bu alanda birçok eser yazılmış ve devasa bir miras bırakılmıştır. Modern dönem öncesi Arap dil çalışmalarını kısaca dil için kurallar belirlemek, dili yanlış kullanımlardan ve hatalardan korumak şeklinde özetleyebiliriz.⁷

Modern dönem Arap dil çalışmaları, batıda ortaya çıkan dilbilim çalışmaları ve yöntemleri örnek alınarak başlamıştır. Özellikle bazı dilciler Avrupa'daki çeşitli üniversitelerde okuyarak yeni dil çalışmalarına vakıf olmuşlar ve öğrenimlerini tamamladıktan sonra kendi ülkelerine gelerek bu öğrendikleri yeni yöntemleri Arap diline uygulamaya çalışmışlardır. Böylece Arap dil çalışmaları klasik çalışmalardan farklı olarak yeni yöntemlerle yeniden incelenmiş, bunun sonucunda dil çalışmaları farklı bir seyir izleyerek modern bir görünüm kazanmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar klasik anlayıştan farklı olarak dil için kurallar belirlemek şeklinde değil, Saussure'nin 'dil kendi içinde ve sadece kendisi için' teorisine uygun olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla modern dönemde yapılan çalışmalar dili olduğu gibi kabul edip betimlemek şeklinde kendini göstermiştir.

⁶ Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Mısır, 1968, 13

⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, (tah. İbrahim Ramazan), Beyrut, 1994, 91

Modern dönemde batıdaki dilbilim anlayışına uygun olarak çeşitli çalışmalar yapılmış özellikle Corcî Zeydân, Ahmed Fâris eş-Şidyâk gibi dilciler yaptıkları çalışmalarla bu döneme geçişi hızlandırmışlardır. Ali Vâfî, İbrahim Enis, Abdurrahmân Eyyûb, Şevkî Dayf ve Mehdî el-Mahzûmî gibi önemli dilciler Arap dil çalışmalarının yenilenmesi ve çağdaşlaşması gerektiğini belirterek Arap dilini modern yöntemlerle yeniden ele almışlar ve bu alanda birçok eser yazmışlardır.⁸

Modern Arap dil çalışmalarında çığır açan önemli dilbilimcilerden biri de araştırmamızın konusu olan Temmam Hassan'dır. Temmam Hassan, diğer Arap dilbilimcileri gibi, Arap dilini çağdaş yöntemlerle ele almış, eserleriyle dil çalışmalarının modernleşmesine büyük katkılarda bulunmuştur.

Bizde bu çalışmamızda Temmam Hassan'ın yapmış olduğu çalışmaları ortaya koymayı ve bu çalışmalardan hareketle Arap dil çalışmaları hakkındaki düşüncelerini ve özgün fikirlerini belirtmeyi amaçladık. Bu amaçla araştırmamız Temmam Hassan'ın Arap dil çalışmalarına getirdiği yenilikleri ve Arap diliyle ilgili yaptığı çalışmaları özellikle sesbilim hakkında öne sürdüğü fikirleri kapsamaktadır. Bu kapsama uygun olarak araştırmamızı iki ana bölüme ayırmayı uygun gördük. Birinci bölümde Arap dil çalışmalarının başlangıç aşamalarını, dil çalışmalarını başlatan nedenleri ve modern dönem öncesinde yapılan Arap dil çalışmalarını ele aldıktan sonra modern dönem Arap dil çalışmaları ve bu çalışmalarda Temmam Hassan'ın yerini ve konumunu ele aldık. İkinci bölümde ise Temmam Hassan'ın görüşlerini, Arap dil çalışmalarına bakışını ve ilgilendiği alanları ortaya koymaya çalıştık. Bu çalışmamızın modern Arap dil çalışmalarında önemli bir yeri olan Temmam Hassan'ın fikirlerini ortaya koyacağı ve bu alanda inceleme yapan araştırmacılara faydalı ve yardımcı olacağı kanısındayız.

⁸ Mustafa Kaya, 'Modern Arap Dilbilim Çalışmaları', Ekev Akademi Dergisi, Yıl 12, Sayı 36, 2008, 335–350

1.2. Arap Dil Çalışmaları ve Temmam Hassan

1.2.1. Arap Dil Çalışmalarına Genel Bir Bakış

Arap dil çalışmaları, Sanskritçe ve Yunanca dil çalışmalarıyla birlikte en eski ve köklü dil çalışmalarından sayılmaktadır. Bunun en büyük nedenlerinden birisi hiç şüphe yok ki Arap dilinin bir ırktan ziyade İslam dinine ait bir dil olması ve bütün Müslümanlar tarafından ilgi görmesidir.

Teorik olarak bilinmeden önce pratik olarak uygulanan bütün ilimler gibi Araplarda kendi dillerini dil kurallarını belirlemeden önce doğal olarak konuşuyorlardı. Ve yine Araplar nahiv ve sarf ilimlerini bilmedikleri halde dillerini fasih (açık) ve doğru bir şekilde kullanıyorlardı.⁹

İslamiyet'in ilk dönemlerinde ortaya çıkan Arap dil çalışmaları her bilim dalı gibi çeşitli olaylardan ve ihtiyaçlardan dolayı meydana gelmiştir. İslam dininden önce Arapları dil çalışmalarına yöneltecek bir sebep yoktu. Şöyle ki Araplar dillerini yaratıldıkları selika (doğallık) üzerine kullanıyor ve günlük işlerinde herhangi bir kurala riayet etmeden ve herhangi bir kurala uyma gereksinimi duymadan doğru bir şekilde konuşuyorlardı. Bu konuşmalarında ise dili çok iyi kullanıyor ve belirgin dil hatalarına düşmüyorlardı. Hatta bu hataları yapanları kınıyorlardı. Kullandıkları dilin güzelliğini ve sadeliğini göstermek için panayırlar düzenliyordu. Bu panayırlarda şiir yarışmaları yapıyor, dillerini mükemmel bir şekilde kullanmayı kendileri için bir övünç vesilesi kabul ediyorlardı. Yani İslamiyet'ten önce Araplar dillerini doğal olarak kullanıyor ve belirgin dil hataları yapmıyorlardı.¹⁰

İslam'dan sonra böyle devam etmedi. Çünkü İslamiyet'in Arap yarımadası dışında yayılmasıyla Araplar Fars, Rum ve Nebat gibi toplumlarla karşılaşp bu toplumların kültürlerinden etkilendiler. Bu etkileşim sonucunda İslamiyet'e yeni giren ve henüz Arapçayı doğru bir şekilde telaffuz edemeyen ve konuşamayan kimseler tarafından belirgin dil hataları yapılmaya başlandı ve bu hatalar zamanla artarak dillerinde çeşitli çözümler ve hatalar meydana geldi. Bu yüzden Araplar

⁹ el-Mubarek, *a.g.e.*, 8.

¹⁰ Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul, 2009, 28

doğal olan dillerini hatalardan korumak için dil kurallarını belirlemeye çalıştılar ve bunun için büyük bir çaba gösterdiler.¹¹

İslami fetihlerin Arap yarımadası dışına yayılmasıyla Müslümanlar farklı kültürlerle karşılaştılar. Bu kültürlerle etkileşim sonucunda dille alakalı sorunlar ortaya çıktı. Bu nedenle dilde meydana gelen problemler ve nahvin ortaya çıkışı farklı kültürlerle etkileşim sonucu meydana geldi. Bu sorunların en önemlisi lahn (dil yanlış) sorunuydu. Bir diğeri ise yeni Müslüman olup Arapça bilmeyen toplumlara Arapça öğretme zorunluluğuydu. İslamiyet'e yeni giren toplumlar ana dilleri olmayan Arapçayı konuşurken çeşitli dil hataları yapıyor, Arap dilinin kurallarıyla temel esasları ortaya konulmadığından bu hataların nasıl düzeltileceğini bilmiyorlardı. Bu yüzden belirgin dil hataları yaparak günlük konuşmalarına devam ediyorlardı. Fakat yapılan bu yanlışların Kuran-ı Kerim okununca yapılması ve Kuran-ı Kerim'i yanlış okuma neticesinde çeşitli anlam bozukluklarının meydana gelmesi Arapçayı iyi bilen ve doğru konuşan bazı dil bilginlerini Arap nahvini oluşturmaya ve kurallarını belirlemeye sevk etti.¹² Bu nedenle Ebu'l Esved ed-Duelî Kuran-ı Kerim'in harekelenmesi çalışmasını yaparak nahiv çalışmalarını başlatmış oldu.¹³

Arap dil çalışmalarının ortaya çıkmasının bir diğer sebebi de mevalilerin (Arap olmayanlar) inandıkları din olan İslam dininin dilini öğrenme arzusuydu. Bunun için mevaliler Arapça öğrenimine önem verdiler ve bu yolda önemli mesafeler kat edip, birçok önemli eserler yazdılar.¹⁴

1.2.1.1. Dil Çalışmalarını Başlatan Nedenler

Arap dil çalışmalarının oluşum süreci konusu biraz daha açılacak olursa bu oluşumun üç etkenden meydana geldiği söylenebilir. Bunlar;

¹¹ Muhammed Tantavî, *Neş'etu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, Kahire, 1991, 9.

¹² Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar*, 28–29

¹³ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 13–14.

¹⁴ Tantavî, *a.g.e.*, 18.

1)Dil Etkeni: Hicri ikinci asırda Ebu'l Esved ed-Duelî'nin yaptığı Kuran-ı Kerim'i harekeleme çalışması her ne kadar dini bir etken olarak görülse de aynı zamanda bu çalışma Arap dilini belli kurallar altına alma çabası olarak da görülebilir. Nitekim o dönemde Arap dilinin sadeliğini korumak için çeşitli kurallar belirleniyor, dil yanlışlarından kaynaklanan çeşitli tartışmalar yapılıyordu.¹⁵ Bunun en belirgin örneği ise ileri de değineceğimiz Ebu İshak el-Hadramî (Ö.117 h.) ile Farazdak arasındaki i'rab tartışmasıdır.¹⁶

Dil çalışmalarının bir diğer önemli nedeni de Emeviler'in uyguladığı politikayla mevaliyi (Arap olmayanları) bir alt sınıf olarak görmeleri ve sarayda bunlara görev vermemeleridir. İslamiyet'e yeni giren ve dinlerinin asıl kaynağı olan Kuran-ı Kerim'i öğrenme arzusu taşıyan mevaliler bu sebepten dolayı Arapça öğrenmeye önem vermişler ve bu sahada mesafeler kat ederek dil çalışmalarında önemli eserler ortaya koymuşlardır. Bu dönemde ortaya çıkan muhtasarlar bunu göstermektedir.¹⁷

2)Din Etkeni: Arap dilinde bozulma ve lahnların yaygınlaşması ve bu yanlışların Kuran-ı Kerim'e yansması Arap dilini belli kurallar altına alma zorunluluğunu doğurdu. Bu amaçla Ebu'l Esved ed-Duelî Kuran-ı Kerim ayetlerinin yanlış okunmaması ve ayetlerin anlamlarının bozulmaması için Kuran-ı Kerim'in noktalanması ve harekelenmesi şeklinde bir çalışma yaparak Arap dil çalışmalarını başlattı.¹⁸

Kuran-ı Kerim'in Müslümanlar için bir inanç ve ibadet kitabı olması, Müslümanların Kuran-ı Kerim'e dayalı tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi bilimler geliştirmesine neden olmuştur. Bunun yanında Kuran-ı Kerim içerdiği lafızlar, anlamlar, üsluplar ve cümle terkipleri açısından da Müslümanlar için ayrı bir önem arz etmiş, Müslümanlar bu lafız, anlam ve terkipleri çözümlemek ve anlamak için dil çalışmalarına sarılmışlar ve bu çalışmaların gelişmesi için büyük bir gayret göstermişlerdir.

¹⁵ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar*, 30

¹⁶ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman bin İshak ez-Zeccâcî, *Mecalisu'l-Uulema*, (tah. Abdusselam Muhammed Harun), Kahire Riyad, 1983, 66.

¹⁷ Temmam Hassan, *el-Usul*, Mısır, 1982, 26.

¹⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 11.

Arapların yabancılarla kaynaşması sonucunda artan dil hataları, gerek kendi selikalarının bozulacağından ve gerekse dini metinlerin doğru bir şekilde anlaşılamayacağından dolayı ilim ehlini endişeye sevk etti. İlim ehli, bu endişeleri gidermek için külli ve genel kurallar belirlediler, menkul olmayanı menkul olana kıyasladılar, benzeri benzer olana tabi kıldılar ve böylece Arap dil kurallarını oluşturdular.¹⁹

3)Kavim Etkeni: İslami fetihlerin Arap yarımadası dışında yayılması sonucunda Araplar Fars, Bizans, Nebati, Süryani, Habeşi gibi farklı toplumlarla karşılaştılar. Kuran-ı Kerim'den aldıkları zengin birikimle Araplar yeni bilimler geliştirerek kendilerine ait ulusal bir kültür oluşturdular. Kuran-ı Kerim ayetlerini açıklamak ve yorumlamak için tefsir, Kuran-ı Kerim ayetlerinin bir nevi tefsiri olduğundan hadis, Arapça olduğu için cahiliye şiiriyle beraber edebiyat, eski toplumların tarihinden bahsettiği için tarih, hakikat ve mecaz gibi söz sanatlarını içerdiğinden belagat ilmi inşa edildi.²⁰

Bir başka kavmi etken ise Arapların kendi dilleri olan Arapçaya önem vermeleri ve Arapçayı diğer dillerden üstün tutmalarıydı. Bu nedenle Araplar dillerinin bozulacağı endişesiyle nahiv kurallarını belirleyerek dillerini koruma çabası içine girmişlerdir.²¹

1.2.1.2. Arap Dil Çalışmalarının Dönemleri

Arap dil çalışmalarının oluşum süreci ve bu çalışmaların bir bilim dalı olarak ortaya çıkması kademeli olarak gerçekleşmiştir. Bütün ilimler gibi Arap dil çalışmaları da başlangıçta küçük çapta yapılan çalışmalarla başlamış, araştırma ve incelemelerin artmasıyla özellikle Sibeveyh döneminde bir disiplin haline gelmiştir. Nahiv ilminde en meşhur ve nahvi bir disiplin olarak ele alan eser Sibeveyh'in 'el-Kitab' isimli eseri kabul edilir. Sibeveyh'in günümüze ulaşmış olan bu eseri birdenbire oryaya çıkmış değildir. Bu eser Sibeveyh'den önce dil çalışmalarıyla

¹⁹ İbn Haldun, *Mukaddimetu İbn Haldun*, Beyrut, 1986, 546.

²⁰ Hassan, *el-Usûl*, 25.

²¹ Dayf, *el-Medârisu 'n-Nahviyye*, 12.

ilgilenen ve bu doğrultuda düşünceler ortaya koyan ve hatta dilin bazı önemli kurallarını belirleyen bilginlerin yaptığı çalışmalar sonucu ortaya çıkmış bir eserdir.²² Sibeveyh döneminde bir disiplin haline gelen Arap dil çalışmaları metodolojisini ise sonraki dönemlerde tamamlayarak başlı başına bir bilim dalı olmuştur. Sibeveyh'den önce dil alanında çeşitli çalışmalar yapılmış, fakat bu çalışmalar günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla Arap dil çalışmalarının kurucusu tam olarak bilinmemektedir. Fakat yapılan tartışmalar neticesinde dil çalışmalarının başlangıç noktası olarak Ebu'l Esved ed-Duelî (Ö.69/688) kabul edilmektedir.²³ Arap dil çalışmalarının seyrini şu dönemler halinde göstermek mümkündür:

1. Dönem: Ebu'l Esved ed-Duelî dönemi: İlk Arap dil çalışmalarının Kuran-ı Kerim'i dil yanlışlarından korumak amacıyla Kuran-ı Kerim'in noktalanması şeklinde Ebu'l Esved ed-Duelî tarafından başlatıldığı kabul edilir. Ebu'l Esved yaptığı bu çalışmayı dil çalışmalarının temelini oluşturması amacıyla yapmamıştır. Fakat onun Kuran-ı Kerim'in noktalanması çalışmasında ağız hareketlerinden oluşan fetha, zamme ve kesre gibi işaretleri kullanması dil çalışmalarına bir esas teşkil etmiş ve bu çalışması öğrencileri tarafından ilerletilerek dil çalışmalarının oluşmasına neden olmuştur. Sonuç olarak Arap dil çalışmalarının inşasında ilk adım ki Kuran-ı Kerim'in noktalanması ve harekelenmesidir- Ebu'l Esved tarafından atılmıştır. Ve elimizde bulunan verilere göre Ebu'l Esved aynı zamanda ilk dil muallimidir.²⁴

2. Dönem: Ebu'l Esved'in öğrencileri dönemi: Bu dönemi Anbesetü'l Feyl, Meymun el-Akran, Nasr bin Asım, Abdurrahman bin Hüzmü, Yahya bin Ya'mer (Ö.129 h.) gibi Ebu'l Esved'in öğrencileri temsil eder.²⁵ Bunlar dil çalışmalarını Ebu'l Esved'den aldılar ve ondan sonra dil öğretimine devam ettiler, hocalarının yolu üzerinde yürümeye çalıştılar ve bazı ilmi konularda yarıştılar.²⁶

3. Dönem: Münazara ve te'lif dönemi: Bu dönemi Ebu Amr bin el-A'la (Ö.154 h.) Abdullah bin Ebi İshak el-Hadramî (Ö.117 h.) gibi Ebu'l Esved'in

²² el-Mubarek, *a.g.e.*, 44.

²³ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 13.

²⁴ el-Mubarek, *a.g.e.*, 39.

²⁵ İbnu'l-Enbârî, Ebu'l Berekât Kemaluddin Abdurraman bin Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ* (tah. İbrahim es-Samerrai), Ürdün, 1985, 22.

²⁶ el-Mubarek, *a.g.e.*, 40.

öğrencilerinin öğrencileri temsil eder. Mevalilerden olan İbn Ebi İshak dil kurallarını belirlemeye çalışmış, Araplardan olan Ebu Amr ise Arap harflerini araştırmış ve harfleri bir düzene koymuştur. Dil tarihçileri nahivci olmasının yanında önemli kurralardan biri olan İbn Ebi İshak hakkında şunu belirtirler: İbn Ebi İshak, önemli bir mantık kuralı olan kıyası nahve tatbik eden ve dil kurallarının ortaya konuş sebeplerini açıklayan ilk kişi olarak kabul edilir. Mantığın Arap diline tatbik edildiği ve dil kurallarının mantıksal gerekçelerle açıklanmaya çalışıldığı bu dönem, aynı zamanda dil kurallarının tartışılmaya başlandığı dönemdir.

İlk dönemdeki bu dil tartışmalarına Abdullah bin Ebi İshak ile Farazdak arasındaki i'rab üzerine yapılan tartışmayı örnek verebiliriz. Farazdak Raiye kasidesinde (مُحَرَّرِير) kelimesindeki 'ر' harfini i'rab olarak kesre söylemiş, nahiv kurallarına göre ise bu kelimenin merfu (ötre) olması gerekir. İbn Ebi İshak bu okunuşu nahiv kuralını dikkate alarak reddetmiş ve bunun üzerine Farazdak söylediği başka bir şiirinde İbn Ebi İshak'ı yermiştir.²⁷

4. Dönem: Genel telif dönemi: Bu dönemi İbn Ebi İshak'ın öğrencisi İsa İbn Ya'mer es-Sakafi (Ö.149 h.) temsil eder. İbn Ömer de hocası İbn İshak gibi yapılan dil hatalarını tenkit etmekten çekinmiyordu. Nitekim meşhur bir şair olan Nabiğa'yı söylemiş olduğu bir şiirde hata yapmasından dolayı eleştirmiştir. Kaynaklarda İbn Ömer'e ait günümüze ulaşmayan Cami' ve Kamil diğer ismiyle Mükmil isimlerinde iki kitabının olduğu zikredilir. Yine kaynaklarda İbn Ömer'in öğrencisi olan Halil bin Ahmed'in bu kitaplar hakkında söylediği bir şiire de rastlanır.²⁸

5. Dönem: Halil bin Ahmed dönemi: Bu dönemi Halil bin Ahmed (Ö.175/791), Yunus bin Habib ed-Dabbi (Ö.182/798), Ebu Hitab el-Ağfeş, Ebu Zeyd el-Evs el-Ensari (Ö.195 h.) Ebu Ca'fer er-Ruasi temsil etmektedirler.

Halil bin Ahmed, kendisinden sonra gelecek olan dilcilerin yapacakları çalışmalara örnek teşkil edecek çalışmaları başlatan kişidir. Onun dönemi tesis dönemi olarak bilinir. Yani Halil bin Ahmed döneminde, dil kuralları belirgin bir şekilde ve belli bir düzen içinde ele alınmaya başlanmıştır. Dilciler tarafından kıyas-nahiv ekolünün öncüsü olarak kabul edilen Halil bin Ahmed, dil kurallarını

²⁷ Muhammed Muhtar, *Tarihu'n-Nahvi'l-Arabî fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib*, el-Memleketu'l Mağribiyye, 1996, 55.

²⁸ el-Mubarek, *a.g.e.*, 42-43.

belirlemekle kalmamış, dile ait malzemeleri toplayarak kendisinden sonra gelen dilcilere özellikle öğrencisi Sibeveyh'e yol açmıştır. Bu dönemde yer alan önemli dilcilerden Yunus bin Habib ed-Dabbi, Ebu Hitab el-Ağfeş ve Ebu Zeyd el-Evs el-Ensari ise çeşitli dil konularından bahsetmişler ve bu doğrultuda Sibeveyh'in el-Kitab isimli eserinde zaman zaman yer verdiği çeşitli fikirler öne sürerek dil çalışmalarının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Ebu Ca'fer er-Ruasi ise elde ettiği dil birikimiyle Küfe'de dil dersleri vermiş ve Küfe ekolünün önemli temsilcilerinden Kisai ve Ferra gibi öğrenciler yetiştirmiştir.²⁹

6. Dönem: Sibeveyh dönemi: Sibeveyh kendinden önceki ilim adamlarının görüşlerinden faydalanarak dil çalışmaları alanında önemli bir yeri olan el-Kitab isimli eserini ortaya koymuştur. Sibeveyh'in günümüze ulaşmış olan bu eseri, kendisinden önce yapılan dil çalışmaları hakkında bilgi sahibi olmamız açısından ve dil kurallarını sistematik bir biçimde ele alması bakımından önemli bir eserdir. Sibeveyh'in bu kitabında kendinden önceki dilcilerin görüşlerine yer vermesi bu kitabın birden ortaya çıkmadığını ve Sibeveyh'in kendinden önce yapılan çalışmalardan ve hocalarının fikirlerinden faydalandığını göstermektedir.³⁰

Basra'da ilim tedris ederken bir dil hatası yapması Sibeveyh'i Arapça öğrenmeye sevk etmiş, bunun neticesinde Sibeveyh, İsa bin Ömer, Yunus bin Habib ve Halil bin Ahmed'den dil dersleri almaya başlamıştır.³¹ Hocalarından aldığı dil derslerini kendi fikir ve görüşleriyle birleştiren Sibeveyh Arap dilini ilk defa sistematik olarak ele alan el-Kitab adlı eserini telif etmiştir. Sibeveyh'in bu eseri kendisinden sonra gelen dilciler tarafından ana kaynak olarak kabul edilmiş ve üzerinde birçok inceleme ve araştırmalar yapılarak dil çalışmaları bir metodolojiye ve çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. Burada belirtelim ki Sibeveyh döneminde Arap dilini toplayan büyük bir eser yazılmasına rağmen Arap dil çalışmaları bir çerçeveye oturmamış ve metodolojisini sağlam bir şekilde kuramamış durumdaydı. Arap dil çalışmalarında yeni yöntem arayışları ve dil çalışmalarının başlı başına bir bilim olması Sibeveyh'den sonraki dönemde gerçekleşmiştir.

²⁹ el-Mubarek, *a.g.e.*, 43–44.

³⁰ el-Mubarek, *a.g.e.*, 44.

³¹ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 57.

7. Dönem: Sibeveyh sonrası dönem: Sibeveyh'den sonra gelen dilciler dil çalışmalarına yeni bir yön vermişlerdir. Bu dönem dilcilerinin yazmış oldukları eserlerin çoğunun günümüze ulaşması bu dönem hakkında sağlam bir fikir sahibi olmamızı kolaylaştırmaktadır.

Kufe'de er-Ruasi ve el-Kisai'den dersler alan Ebu Zekeriya Yahya bin Ziyad el-Ferra (Ö.207 h.) dil çalışmalarına kelim ve felsefenin de yardımıyla yeni bir yön verme çabası içine girmiş, bu alanda önceki dilcilere nazaran farklı görüşler öne sürmüş ve değerli eserler kaleme almıştır.³²

Basra'da ise Sibeveyh'den sonra Basralıların imamı kabul edilen el-Müberred (Ö.285 h.) dil araştırmalarında kendine has bir metot geliştirmiş ve Sibeveyh'i bazı konularda tenkit etmekten ve ona muhalefet etmekten çekinmemiştir.³³

El-Müberred'den sonra Arap dil çalışmaları farklı bir seyir izlemiştir. Bu süreçte rol alan dilciler; Ebu İshak İbrahim bin Muhammed ez-Zeccac (Ö.311/923), İbn es-Serrac (Ö.316/928), Ebu'l Kasım Abdurrahman bin İshak ez-Zeccaci (Ö.339/951), Ebu Said es-Sirafi (Ö.368/977), Ebu'l Hasen er-Rummani (Ö.384/995), Ebu Ali el-Farisi (Ö.377/988), İbn Cinni (Ö.392/1002) gibi meşhur isimlerdir. Bu dönemle birlikte metotsuz olan dil çalışmalarına bir yol çizilmiş, nahiv ile mantık arasındaki farklar ortaya konmuş, yapılan tartışmalarda nahvin mantığa olan üstünlüğü kanıtlanmaya çalışılmış, kıyas ve ta'lilde zirveye ulaşılmıştır. Sibeveyh'in el-Kitab'ındaki dil ıstılahlarını ve dilin düşünce unsurlarını düzene sokmak için büyük bir çaba harcayan bu dilciler dil çalışmalarını bir metodolojiye kavuşturmuşlardır.³⁴

Sibeveyh'den sonraki iki asır süresince dil çalışmaları alanında yazılan kitaplar, dil çalışmalarının geçtiği süreci çok güzel ortaya koymaktadır. İlk olarak muhtasar eserlerin yazılması bir dönem dil çalışmada aşırı uzatmaya gidildiğinin göstergesidir. Bu muhtasar eserlerden bazıları şunlardır: Halefu'l-Ahmer (Ö.180 h.) el-Mukaddime fi'n-Nahv, el-Kisai (Ö.198 h.) Muhtasar fi'n-Nahv, Ebu Musa el-Hamid (Ö.305 h.) Muhtasaru'n-Nahv, ez-Zeccac (Ö.310 h.) Muhtasaru'n-Nahv, İbni

³² Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 192.

³³ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 123.

³⁴ İbn Nedim, *a.g.e.*, 91.

Şakir (Ö.317 h.) Muhtasarı'n-Nahv, İbnu'l-Heyyat (Ö.320 h.) el-Mu'cez, Ebu Ca'fer en-Nahhas (Ö.338 h.) et-Tuhafe. Bunlardan sadece Halaf'in Mukaddime, ez-Zeccaci'nin el-Cümel ve Ebu Ca'fer en-Nahhas'ın et-Tuhafe adlı eserleri günümüze ulaşmıştır.³⁵

İlk dönemlerde yazılan bu eserlerin muhtasar olması ve zamanla mantık ile girilen ilişki üzerine okuyucunun anlamasında meydana gelecek olan kapalılığı gidermek için ez-Zeccaci'nin el-İzah, Ebu Ali el Farisi'nin el-İzah adlı eserleri gibi tafsilatlı eserler de yazılmıştır.³⁶

İslam coğrafyasının genişlemesi ve yeni yerleşim birimlerinin kurulmasıyla birlikte Arap dil çalışmalarında iki önemli ekol olan Basra ve Küfe ekollerinin dışında yeni ekoller ortaya çıkmıştır. Bunlardan Bağdat ekolü önceki iki ekolün görüşlerinden doğru olanları kabul ederek yeni bir yöntem geliştirmiş, Endülüs ekolü ise ileride görüşlerine yer vereceğimiz İbn Mada gibi farklı bir yol takip etmiştir.³⁷

2. MODERN DÖNEM ARAP DİL ÇALIŞMALARI VE TEMMAM HASSAN

Modern dönem Arap dil çalışmaları yukarıda belirtilen klasik dil çalışmalarından farklı olarak çağdaş dilbilim anlayışına uygun olarak yapılmış, batıda ortaya çıkan ve gelişen yeni dilbilim çalışmaları doğrultusunda oluşturulmaya çalışılmıştır. Modern dönemde bazı Arap dilcileri klasik Arap dil çalışmalarının özünü oluşturan dile ait kurallar belirleme metodunun dil araştırmalarında artık kullanılamayacağını, bu metodun Arap dilini durağanlaştırdığını ve ilerletemediğini belirtmişlerdir. Buradan hareketle Arap dilinin yenilenmesi gerektiğini ve Arap dilinin bu durağan yapıdan ancak modern yöntemler kullanılarak kurtulabileceğini ve ilerleyebileceğini ifade etmişlerdir.

³⁵ Mebruk Said, *Fi Islahi 'n- Nahvi 'l-Arabî Dirasetu 'n-Nakdiyye*, Kuveyt, 1985, 38–39.

³⁶ Said, *a.g.e.*, 41.

³⁷ Mehdi Mahzumi, *ed-Dersu 'n -Nahviyyi fi Bağdat*, Irak, 1974, 21.

Bu amaçla batıda edindikleri dil birikimlerini Arap diline uygulamaya çalışarak modern dil çalışmalarını başlatmışlardır. Bu dilcilerden önemli bir konuma sahip olan Temmam Hassan'da batıda öğrendiği dil metotlarını Arap diline uygulamaya çalışan önemli dilcilerden biridir.

2.1. Modern Dönem Arap Dil Çalışmaları

Dilbilim araştırmaları XIX. Yüzyılda özellikle Avrupa'da yeni bir görünüm kazandı. Ferdinand de Saussure ile başlayan modern dilbilim çalışmaları, dil ile ilgili farklı teorilere girmeden dilin bizzat kendisini konu edindi ve bu girişim bu alandaki çalışmalar için yeni ufuklar açtı.

Aynı dönemlerde Arap dünyası ise, bir yandan kendisine aktarılan devasa mirası anlamaya çalışırken diğer yandan da yeni oluşumları tanımaya çalıştı. Batıya daha yakın olmaları ve onların dillerini daha iyi anladıklarından Mağrip (özellikle Tunus, Fas ve Cezayir) ülkelerindeki dilbilimciler diğer Maşrik ülkelerindeki Araplara göre, dilbilim çalışmalarına daha önceden tanık oldular ve anlamaya çalıştılar. Bu hareketler, özellikle bu konuyla ilgili yapılan çevirilerden de takip edilebilir.

Maşrik ülkelerinden (özellikle Mısır, Suriye ve Irak) de bazı dilciler, modern dilbilim çalışmalarını anlamak ve bunlardan faydalanarak Arap dil çalışmalarına da yeni kapılar açmak için büyük çaba sarf ettiler. İşte bu dilcilerden öne çıkan şahsiyetlerden birisi de çalışmamızın konusu olan Temmam Hassan'dır.

Temmam Hassan, tarih boyunca Arap dili alanında yapılan çalışmalara ve fikirlere vakıf olmakla beraber, onları taklit etmek veya sadece onların görüşlerini gün yüzüne çıkarmak için çaba göstermemiş aksine öğrendiği yeni bilgileri Arap dil çalışmalarına aktarmaya gayret etmiştir.

Onu diğer meslektaşlarından ayıran en büyük özelliklerinden birisi de sesbilim konusundaki görüşleridir. O bu alanda kullanılacak yeni kavramlar üretmiş ve kendisiyle özdeşleşecek görüşler serd etmiştir.

Modern dönem Arap dil çalışmalarına geçmeden önce Arap nahvinin geçirdiği dönemlere ve bu dönemlerde yapılan çalışmalara bir nebze de olsa değinmek gerekir. Zira bu dönemde yapılan ilk ve en önemli çalışmalar, geçmiş dönemlerde yapılan çalışmalar ve bu çalışmalarda kullanılan metotlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle geçmiş dönemlerde nahvin felsefe ve mantıkla beraber ele alınmasına karşı çıkılmış ve nahiv kuralları yeni metotlarla yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır. Modern dönemden önceki Arap dil çalışmaları konusunda önemli dilcilerinden biri olan Mehdi Mahzumi şöyle der:

Nahvin başlangıcından modern döneme kadar olan seyri çeşitli dönemler halinde gerçekleşmiştir. Sibeveyh'den önce nahiv kurallarını ve esaslarını belirleme konusunda çeşitli düşünceler ortaya konmuş, nahiv kuralları kıyas ve ta'lil metotlarıyla açıklanmaya başlanmıştır. Sibeveyh döneminde ise Arap nahvini sistematik olarak ele alan '*el-Kitab*' isimli eserin telif edilmesiyle nahiv ilmi bir disiplin altına girmiştir. Sibeveyh'ten sonraki dilciler tarafından nahiv, felsefe ve mantıkla ilişkilendirilmiş, nahiv kuralları felsefi ve mantıki gerekçelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu dilciler özellikle mantığın iki önemli esaslarından olan kıyas ve ta'lil metotlarını nahve uygulayarak nahvin farklı bir seyir izlemesine neden olmuşlardır. Bu nedenle nahiv kendi dil mecrasından uzaklaşarak mantık ve felsefeyle beraber ele alınmaya başlanmıştır. Bu konuda önemli dilcilerden biri olan İbnu'l-Enbari, "Nahiv kıyastır, kıyas nahivdir." diyerek bir nevi nahvi kıyasla özdeşleştirmiştir.³⁸

Nahvin mantıkla ve felsefeyle ilişkisi nedeniyle ilk dönemlerdeki seyrinden farklı bir alana kayması sonucu nahiv öğretimi konusunda birçok eser yazılmış, bu eserlerde nahiv kuralları sebepleriyle beraber açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, mantıki kıyas ve ta'lillerle dolan bu eserleri daha anlaşılır bir hale getirmek için bu eserler üzerine şerhler, ta'likatlar ve haşiyeler yapılmış, nahiv kuralları yine kıyasla temellendirilerek, bu kuralların sebepleri irdelenmiş ve kuralların nasıl belirlendiği konusunda birden çok sebep zikredilmiştir. Bunun sonucunda te'lif edilen nahiv kitapları, nahiv kuralları ve esaslarından ziyade mantık kuralları ve ta'lillerle dolmuştur.³⁹

³⁸ Mehdi Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, el-İmaretu'l Arabiyyetu'l Muttehide, 2003, 12.

³⁹ Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, 13.

Arap nahvini içine düşmüş olduğu bu durumdan kurtarmak ve modern dil bilim yöntemleriyle yeniden ele almak için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle modern dönemde Muhammed Bısr, Temmam Hassan, Enis Feriha ve Raymon Tahhan gibi önemli dilciler, geçmişteki dilcilerin kullandığı kıyas ve ta'lil metotlarını eleştirerek nahvin modern dilbilim metotlarından biri olan vasfî (betimleyici) bir yöntemle ele alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun için geçmişte yazılmış olan nahiv kitapları yeniden incelenerek nahiv kuralları kıyas ve ta'lillerden arındırılmaya çalışılmış, nahiv öğretimini kolaylaştıracak yeni eserler yazılmıştır. İleride değineceğimiz bu modern çalışmalarla nahiv kendi mecrasına çekilmek istenmiş ve nahve modern bir yol çizilmeye çalışılmıştır.⁴⁰

Arap nahvinin geçirdiği süreç içinde nahvin mantık kurallarıyla beraber ele alınmasına modern dönemde olduğu gibi geçmiş dönemlerde de çeşitli itirazlar yapılmıştır. Modern dilcilerden önce nahvin felsefe ve mantıkla beraber ele alınmasına ilk defa İbn Mada el-Kurtubi itiraz etmiş, nahvin bazı kıyas, takdir, hazf ve ta'lillerden arındırılması gerektiğini belirtmiştir. İbn Mada, özellikle nahvin ana esaslarından biri olan amil-mamul ilişkisini reddetmiş ve nahiv kurallarının açıklanmasında kullanılan bazı ta'lillerin fazla olduğunu öne sürmüştür. Fakat İbn Mada'nın bu çıkışı o dönemlerde pek rağbet görmemiş ve nahiv felsefe ve mantıkla beraber ele alınmaya devam etmiştir.⁴¹

İbn Mada'dan sonra diğer önemli bir çıkışta günümüzde İbrahim Mustafa tarafından gerçekleştirilmiştir. İbrahim Mustafa *'İhyau'n-Nahv'* adlı eserini kaleme alarak nahvin yeniden incelenmesini, nahiv kurallarını sadeleştirmek gerektiğini, nahvin felsefe ve mantığın etkisinden kurtararak canlandırılmasını ve yenilenmesini belirtmiştir.⁴²

Modern dönemden önce nahvin yeniden ele alınması gerektiği konusunda yapılan bu itirazlara ve çalışmalara modern dönemde yenileri eklenmiştir. Nahiv çalışmalarının yenilenmesi ve modern dönemde ortaya çıkan yeni dilbilim araştırmalarının takip edilmesi için 1932 yılında Mısır Maarif Bakanlığına bağlı Mısır-Arap Dil Kurumu kurulmuştur. Bu kurum, Arapçanın devamını sağlamak,

⁴⁰ Abdusselam el-Meseddi, *et-Tefkiru'l-Lisani fi'l-Hadareti'l-Arabiyye*, Tunus, 1986, 30.

⁴¹ İbn Mada, Ahmed bin Abdurrahman el-Kurtubi, *Kitabu'r-Red ale'n-Nuhat*, (nşr. Şevki Dayf), Kahire, 1947, 88.

⁴² Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, 26–27.

Arapçayı diğer bilimlerin faydalanacağı bir yapıya kavuşturmak, günümüzde çeşitli ihtiyaçları karşılayacak bir seviyeye yükseltmek, tarihsel anlamda bir Arapça sözlük ortaya koymak ve modern Arap lehçeleri ile alakalı araştırmalar yapmak amacıyla kurulmuştur.⁴³

Modern dönemde yukarıda adı geçen dilcilerin çıkışlarından esinlenilerek birçok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların en eskisi Mısır Maarif Bakanlığı tarafından 1938 yılında gerçekleştirilen konferanstır. Bu konferansta nahvin yenilenmesi gerektiği vurgulanmış, bu doğrultuda nahvin vasfı (betimleyici) bir yöntemle ele alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu dönemde nahiv öğretimini kolaylaştıran eserler yazılmaya başlanmıştır. Yine Dımeşk, Kahire ve Bağdat üniversitelerinde nahvin yenilenmesi konusunda çalışmalar yapılmış, 1976 yılında Cezayir’de bir konferans düzenlenmiş fakat bu konferansta nahvin yenilenmesi bağlamında herhangi bir yenilik ortaya çıkmamıştır.⁴⁴

Mısır-Arap Dil Kurumu 1976 yılında yeni bir konferans düzenlemiş ve bu konferansta 1938’de yapılan çalışmalar incelenerek çeşitli sonuçlara varılmıştır. Bu sonuçlardan bazıları şunlardır: İ’rab çeşitlerinden takdiri i’rabla mahalli i’raba ihtiyaç olmadığı, asli ve fer’i alametlerin bir babta toplanması, i’rab ve bina lakaplarının aynı olması, cümlelerin öğelerinin mübteda-haber, fiil-fail olarak değil, müsned-müsnedün ileyh veya mevzu’-mahmul olması gerektiği, müstetir zamirin kaldırılması gerektiği gibi...⁴⁵

Modern dönemde Mısır’da yapılan çalışmaları ve varılan sonuçları bu şekilde belirten Mahzumi, Irak ve Suriye’de yapılan çalışmalara da değinerek şunları ifade eder:

Dımeşk ve Bağdat üniversitelerinde yapılan çalışmalar Mısır-Arap Dil Kurumu’nun yaptığı çalışmalar yanında biraz fakir kalmıştır. Fakat bu iki üniversitede de yapılan çeşitli konferanslarda yeni düşünceler ortaya konmuş ve nahvin yenilenmesi için çeşitli sonuçlar çıkarılmıştır. Örneğin Dımeşk üniversitesinde şu sonuçlar çıkarılmıştır; Meani ilminin nahvin bir dalı olarak ele alınması gerektiği, öğrencilerin anlayamadığı cümle terkiplerinden kaçınılması

⁴³ Ahmed Hasan ez-Zeyyat, *Tarihu’l-Edebi’l-Arabî*, Beyrut, 2002, 317–318.

⁴⁴ Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, 31.

⁴⁵ Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, 31–32.

gerektiği, taaccup, kasem, tahzir, iğra, tahsis, istiğase, nudbe, medh ve zem gibi babların i'rabına ihtiyaç olmadığı, sesbilim alanında çalışmaların yapılması gerektiği gibi... Bağdat üniversitelerinde ise şu sonuçlara varılmıştır; i'rab ve bina alametlerinin aynen kalması gerektiği, alametlerin asli ve fer'i diye ayrılmasının kaldırılması gerektiği gibi...⁴⁶

Modern dönemde Arap nahvinin yenilenmesi ve canlandırılması için yapılan bu çalışmalar nahvi mantık ve felsefenin etkisinden tam olarak kurtaramamıştır. Bu dönemde yazılan eserlerde modern dil araştırmalarının kabul ettiği betimleyici metot kullanılmış, nahiv kuralları kıyaslardan ve ta'lillerden arındırılmaya çalışılmıştır. Fakat bu eserlerde her ne kadar betimleyici metot kullanılmış olsa dahi yine geçmişteki nahivcilerin kullandığı kıyas ve ta'lil metotlarını görmek mümkündür. Modern dönemde yapılan çalışmaların nahvin yenilenme çabalarına fazla bir şey katmadığını belirten Mahzumi, şu değerlendirmelerde bulunur:

Nahvin kolaylaştırılması ve yenilenmesi için 1938'den bu yana yapılan çalışmalar, bazı modern araştırma yöntemlerini, üsluplarını ve nahiv ıstılahlarını araştırmacıların zihinlerine yaklaştırmaktan öteye geçememiştir. Kısa ve sınırlı olan bu çalışmalar, Alaili'nin dediği gibi "Mütekaddiminin (önceki dildilerin) nahiv kuralları hakkında ifade ettikleri görüşlerden kolay olanı seçmek, bugün Arapların zevkine uygun olanları tercih etmek ve bu şekilde kuralları kolaylaştırmaktan ibarettir."⁴⁷

Nahvin yenilenmesi için yukarıda adı geçen üç üniversitenin yanı sıra bireysel çabalarda gösterilmiştir. Bunlardan en önemlileri Şevki Dayf ve Mehdi Mahzumi tarafından gerçekleştirilmiştir. Şevki Dayf '*Tecdidu'n-Nahv*'adlı eserinin mukaddimesinde bu kitabı kaleme almasının nedenlerinden en önemlisi olarak nahvi diğer bilim dallarının tesirinden kurtarıp, yeniden yapılandırma olarak açıkladıktan sonra nahvi yenilemek ve kolaylaştırmak için neler yapılması gerektiğini belirtir ve görüşlerini ifade eder. Özellikle nahivdeki bazı babların (iştiğal, tenazu' gibi), amil-mamul ilişkisinin, takdiri ve mahalli i'rabın kaldırılması gerektiğini belirtir.⁴⁸

⁴⁶ Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, 33–35.

⁴⁷ Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, 37–38.

⁴⁸ Şevki Dayf, *Tecdidu'n-Nahv*, Kahire, 1980, 4–5.

Mehdi Mahzumi de Şevki Dayf gibi '*Kadaya Nahviyye*' adlı eserinde nahvin yenilenmesi için yapılması gerekenleri şöyle açıklar:

—En başta yapacağımız şey, bir bilim dalı olan nahivde nerede olduğumuzu bilmek ve başka bilimlerin sınırlarına girmemek için nahvin hudutlarını belirlemektir.

—İ'rab olgusu yeniden ele alınmalıdır.

—Amil-Mamul ilişkisi kaldırılmalı, nahiv kuralları ta'lillerden arındırılmalıdır.

—Naib-i Fail, İştigal ve Tenazu' gibi nahiv konuları kaldırılmalıdır.

—Nahiv dilin yapısına uygun bir yöntemle ele alınmalı, nahiv kuralları mi'yari metotla değil günümüzde yaygın olan vasfî (betimleyici) bir yöntemle sunulmalı ve öğretilmelidir.⁴⁹

2.2. Modern Dönem Temsilcisi Olarak Temmam Hassan

Modern dönemde yapılan Arap dil çalışmaları Arap dilinin yenilenmesini çağdaş bir görünüm kazanmasını sağlamış, Arap dilini durağan yapısından kurtarıp ilerlemesine ve gelişmesine neden olmuştur. Bu dönemde önemli dilcilerden Ahmed Fâris eş-Şidyâk '*Sirru'l-Leyâl fi'l-Kalb ve'l-İbdâl*' adlı eseriyle, Ali Abdulvâhid Vâfî '*İlmu'l-Luga*' ve '*Fıkhu'l-Luga*' adlı eserleriyle, Abdulkâdir el-Fâsî el-Fihîrî '*el-Lisâniyyât ve'l-Lugatu'l-Arabiyye*' adlı eseriyle, Abdusselâm el-Meseddî '*Merâci'u'l-Lisâniyyât*' adlı eseriyle, Abdussabur Şahin '*el-Arabiyye Lugatu'l-Ulûm ve't-Tekniye*' adlı eseriyle Arap dilinin modernleşmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır.⁵⁰ Bu dönemin önemli temsilcilerinden biri olan Temmam Hassan'da dilbilim metotlarından betimleyici (vasfî) metodu Arap diline başarıyla uygulamış, öne sürdüğü özgün fikirleriyle dil araştırmacılarına ufuklar açmış ve yazmış olduğu eserleriyle de Arap diline yeni bir çehre kazandırmıştır.

⁴⁹ Mahzumi, *Kadaya Nahviyye*, 39–40.

⁵⁰ Mustafa Kaya, '*a.g.m.*', 335–350

2.2.1. Temmam Hassan Hayatı

Temmam Hassan, 27 Ekim 1918'de Mısır'da Kana vilayetine bağlı Kernek'te doğdu. Memleketinde 1929'da ilk tahsilini ve hafızlığını tamamladıktan sonra 1930'da Kahire'ye gidip Ezher'e kaydoldu. 1935 yılında Ezher lisesini bitirdi. 1943'te Daru'l-ulûm'dan diploma aldı. 1946'da dilbilim alanında master ve doktora yapmak üzere Londra'ya gönderildi. 1952'te Mısır'a döndükten sonra Kahire üniversitesi Daru'l-ulûm'unda öğretim üyeliği görevinde bulundu. Nijerya'nın başkentinde bir süre kültür ataşeliği yaptı. 1965'te Mısır'a döndükten sonra Daru'l-ulûm fakültesinde bölüm başkanlığı, sekreterlik yaptı. 1972'de aynı kurumun dekanlığına atandı. Aynı yıl Mısır Dil Cemiyeti'ni kurdu ve başkanlığını yürüttü. Sudan Hartum üniversitesinde dilbilim bölümünü kurdu ve başkanlığını yaptı. Aynı zamanda Ümmü'l-Kurâ üniversitesinde yabancılara Arapça öğretimi konusunda uzman yetiştiren dil ve eğitim birimini kurdu. Mısır üniversiteleri Arap dili sürekli komisyonu sekreterliğini sürdürdü. 1980'de Arap Dili Kurumu'na üye seçildi. 2005 yılında Uluslar arası Melik Faysal Ödülünü aldı.⁵¹

2.2.2. Eserleri

Temmam Hassan Avrupa'da öğrenim görmüş ve önemli dilcilerden ders almıştır. Hassan'ın ilk yaptığı çalışma sesbilim araştırmalarında batıya ait teorileri Arapçanın bazı lehçelerine tatbik etmesidir. Nitekim Hassan, master tezinde kendi memleketi olan Kernek'in lehçesinin ses özelliklerini, doktorasında ise Yemen Aden bölgesi lehçesinin ses özelliklerini çalışmıştır.⁵²

Temmam Hassan doktorasında Aden lehçesini ses bilimsel açıdan incelerken önceki dilcilerin metodunu takip etmiştir. Önceki dilciler dil araştırmalarında malzeme toplamak için çöllere gitmişler ve orada yaşayan bedevilerle belli bir süre yaşayıp dile ait malzeme toplamışlardır. Temmam Hassan da 6 (altı) ay gibi bir süre

⁵¹ <http://www.islamiconline.net/arabic/famous/2006/01/article05.SHTML>.

⁵² <http://www.islamiconline.net/arabic/famous/2006/01/article05.SHTML>.

Aden şehrinde kalmış, çeşitli malzemeler toplayarak bu lehçenin dil özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Eserlerinin hemen hepsini dilbilim alanında kaleme alan Temmam Hassan'ın eserleri şunlardır:

- 1- *Menahicu'l-Bahs fi'l-Luğa*
 - 2- *el-Luğatu Beyne'l-Mi'yariyye ve'l-Vasfiyye*
 - 3- *el-Luğatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*
 - 4- *el-Usul*
 - 5- *Makalât fi'l-Luğa ve'l-Edeb*
 - 6- *el-Beyan fi Revai'il-Kur'an*
 - 7- *et-Temhid li-İktisabi'l-Luğati'l-Arabiyye Liğayri'n-Natikine biha*
 - 8- *el-Hulasatu'n-Nahviyye*
 - 9- *Havâtır min Teemmüli Luğati'l-Kur'âni'l-Kerim*
- Arapçaya çevirdiği kitaplardan bazıları ise şunlardır:
- *Mesâliku's-Sekâfeti'l-İğrikiyye ile'l-Arab*
 - *el-Luğa fi'l-Muctema*
 - *en-Nass ve'l-Hitâb ve'l-İcra*

Bunların yanında Hassan'ın değişik bilimsel dergilerde yayınlanmış çok sayıda makale ve bildirileri vardır.⁵³

Temmam Hassan'ın genel olarak eserlerini verdikten sonra bu eserlerden önemli olan ilk altı eserini tanıtmak istiyoruz;

⁵³ <http://www.islamiconline.net/arabic/famous/2006/01/article05.SHTML>.

2.2.2.1- *Menahicu'l-Bahs fi'l-Luga*

‘Dilde araştırma yöntemleri’ adını taşıyan bu eserinde Temmam Hassan, Arap dili alanında geçmiş dönemlerde yapılan çalışmalarda kullanılan dil yöntemlerini yeterli görmeyerek, Arap dilinin modern dönemde kullanılan dil yöntemleriyle ele alınmasının dil araştırmaları açısından daha uygun olduğunu belirtmiş ve modern dilbilim yöntemlerini Arap diline tatbik etmek istemiştir. Bununla Arap dili araştırmalarının özellikle mantık ve felsefe gibi bilimlerin etkisinden kurtularak bağımsız bir bilim dalı olacağını savunmuştur.

Eserin giriş bölümünde dilin toplumsal, kültürel ve insani boyutlarına işaret eden Hassan, geçmişte yapılan Arap dili çalışmalarının sürekli olarak aynı yöntemle ele alınmasından yakındır. Bunun sebeplerini ise geçmişteki dilcilerin dil konusunda her şeyi söylediklerini ve bunlara ilavelerin artık yapılamayacağı inancına ve Arap diline dar bir bakış açısıyla bakmaya bağlar. Bu nedenle Arap dili için yeni araştırma yöntemlerinin zorunlu olduğunu ve Arap dilinin yeniden ele alınması gerektiğini belirtir. Eserinde kullandığı yöntemlerin batıda yıllarca yaptığı çalışmaların bir sonucu olduğunu söyleyerek bu eserdeki amacını, batıdan elde ettiği yöntemleri Arap diline uygulamak şeklinde ifade eder.⁵⁴

Eserini bölümler şeklinde değil de konu başlıkları halinde ele alan Hassan, konulara geçmeden önce ileride geniş bir şekilde yer vereceğimiz ‘Dil Metodunun Bağımsızlığı’ başlığı altında dil metodunun diğer bilim metodlarından arınarak bağımsız olması gerektiğini savunur. Temmam Hassan, modern dilbilim araştırmalarında kullanılan vasfî (betimleyici) metodun Arap dil araştırmalarının başlangıcından Sibeveyh’e kadar olan döneminde görüldüğünü, bu dönemden sonra ise nahvin mantık ve felsefeyle beraber ele alınmasından dolayı dil metoduna çeşitli kıyas ve ta’lillerin karıştığını, bu nedenle dil metodunun bozulduğunu ve bağımsızlığını kaybettiğini söyler. Arap dilini içine düştüğü bu durumdan kurtarmanın ve dil metoduna bağımsızlığını kazandırmanın ancak yeni yöntemler kullanmakla sağlanabileceğini ifade eder.⁵⁵

⁵⁴ Temmam Hassan, *Menahicu'l-Bahs fi'l-Luga*, Kahire, 1990, 1–6.

⁵⁵ Hassan, *Menahic*, 14–30.

Temmam Hassan, ‘Dil ve Söz’ başlığı altında modern dilbilimcilerin görüşlerinden alıntılar yaparak, dil ve sözü tanımlar ve aralarındaki farkları açıklamaya çalışır. İbn Cinni’nin ‘Dil toplumların maksatlarını ifade ettikleri seslerdir’⁵⁶ şeklindeki tanımından hareketle dilin toplumsal bir unsur olduğunu, sözün ise dil içersinde yer alan ses, hece, kelime vb. öğelerden oluşan bir olgu olduğunu, dilin sabit sözün ise devamlı olarak değişebildiğini dile getirir.⁵⁷

Yukarıda verdiğimiz konu başlıklarından sonra dilbilim konularına geçen Temmam Hassan, ilk olarak sesbilim konusunu ele alır. İleride geniş bir şekilde yer vereceğimiz bu bölümde Hassan; ses, sesin oluşumu, seslerin mahreçleri ve sıfatları konularını açıkladıktan sonra genel olarak Arapçada bulunan seslerle fasih Arapçada kullanılan sesleri ayrı başlıklar halinde ayrıntılı olarak inceler ve her sese ait bir işaret koyar. Temmam Hassan ses bilim konusunu bu şekilde ele aldıktan sonra bir kelime içersinde yer alan seslerin kelimede üstlendiği görevler konusunu inceleyen fonoloji bilimini ele alır ve Arapça harfleri fonetik olarak inceler. Modern dilbilimcilerin görüşlerine yer vererek fonolojide ele alınan konuları açıklamaya ve fonolojinin fonetikten ayrılan yönlerini ortaya koymaya çalışır. Burada fonetiğin sesle ilgili konuları ele alan bir bilim olduğunu, fonolojinin ise harflerle ilgili konuları ele alan ve harflerin görevlerini inceleyen biri bilim olduğunu ifade eder.⁵⁸

Temmam Hassan, bundan sonra ise fonem başlığı altında fonemin ne olduğunu, kelimedeki yerini ve üstlendiği görevleri belirterek Arapçada bulunan heceleri inceler. Bu heceleri ilk, orta ve son hece şeklinde bölümlere ayırarak her birini ayrı başlıklar halinde inceler. Orta heceler konusunda kalkale, iltika-i sakineyn (iki sakin harfin bir arada bulunması); son heceler konusunda da açık-kapalı, güçlü-zayıf, kalın-ince heceleri işler. Ses bilim konusunda son olarak ton ve vurgu konularını ele alan Hassan, sarf (morfoloji) konusuna geçer.⁵⁹

Temmam Hassan, sarf konularında modern bir yöntem olarak morfemin önemine işaret eder. Morfemi, cümlede bulunan düşünceler arasındaki ilişkilere delalet eden sesler olarak tanımladıktan sonra sarf konularının bab, morfem ve alamet şeklinde incelenmesi gerektiğini belirtir. Örneğin, bir bab olan fail, özel bir

⁵⁶ İbn Cinni, Ebu’l-Feth Osman, *el-Hasais*, (tah. Abdulhamit Hendevi), Beyrut, 2001, I, 87.

⁵⁷ Hassan, *Menahic*, 30–56.

⁵⁸ Hassan, *Menahic*, 59–125.

⁵⁹ Hassan, *Menahic*, 125–170.

morfem olan merfu isimle tabir edilir ve bu babın alameti ise mesela Muhammet ismi olur. Temmam Hassan, daha sonra siga başlığı altında sigayla misal kelimesi arasındaki farkları açıklamaya çalışır ve önemli bir sarf konusu olan türeme (iştikak) konusuna girer. Burada Arap dili alanında önemli ekollerden olan Basra dil ekolünün bütün kelimelerin mastardan türediği ve Kufe dil ekolünün bütün kelimelerin fiilden türediği şeklindeki görüşlerine ve dayandıkları delillere⁶⁰ yer verdikten sonra bu ekollerin tezlerini çürütmeye çalışır. Şöyle ki; iki ekolün belirttiği görüşlerin modern dilbilim alanına girmediğini, bunların tamamen mantıksal ve felsefi düşünceler olduğunu, bütün kelimelerde fa, ayn ve lam harflerinin kök olduğunu belirtir. Temmam Hassan bu bölümde son olarak rubai babların türetilme başlığı altında rubai mücerred bablar dahi bütün babların aslının sülasi olduğunu, bu sülasi bablara çeşitli harflerin eklenmesiyle yeni babları oluşturulabileceğini ifade eder. Son olarak ekler (mülhekat) konusunda bir kelimeye eklenen harflerin başta, ortada ve sonda olabileceğini dile getirir ve sarf konusunu fillerin çekim cetvelleriyle bitirir.⁶¹

Temmam Hassan diğer konularda olduğu gibi nahiv konusunda da modern yöntemler kullanarak Arap nahvine farklı bir bakış açısı kazandırmaya çalışır. Nahiv konularının ses bilim, fonoloji ve sarfla ilişkisinin olduğunu belirterek, nahvin yöntem olarak bu bilimlerle beraber ele alınması gerektiğini savunur. Geçmiş dönemlerdeki nahivcilerin, irabın mananın bir fer'i olduğu şeklindeki görüşlerini doğru kabul eder fakat bu sözün tatbikini hatalı bulur. Şöyle ki, irabın görevsel anlamın bir fer'i olduğunu, lügat ve delalet anlamlarının fer'i olmadığını ifade eder. Bu konudan sonra kelime türlerinin birbirlerinden ayrılan yönlerini yeni bir bakış açısıyla; yazım, çekim, siyak, kelimenin genel veya yüklendiği görevle alakalı anlamı ve toplumun kelimeye yüklediği görev bakımlarından beş başlık altında ele alır. Son olarak kelimelerin; müzekkerlik-müenneslik, teklik, ikilik, çoğulluk, mütekellim, muhatap, gaip, zaman ve şahıs gibi birbirleriyle olan uygunluğunu ele alarak diğer bir dilbilim konusu olan mu'cem (sözlük) bölümüne geçer.⁶²

⁶⁰ İbnu'l-Enbari, Kemaluddin Ebu'l Berekat Abdurraman bin Muhammed, *el-İnsaf fi Mesaili'l-Hilaf beyne'n-Nahviyyin el-Basriyyin ve'l-Kufiyyin*, (tah. Muhammed Muhiddin Abdulhamid), Beyrut, 2003, I, 190.

⁶¹ Hassan, *Menahic*, 170–192.

⁶² Hassan, *Menahic*, 192–224.

Lügat bölümünde Hassan, bir kelimenin sözlük anlamının, toplumsal ve delalet anlamına oranla sınırlı ve yetersiz olduğunu izah etmeye çalıştıktan sonra kelimenin nahivciler ve modern dilbilimciler tarafından yapılan tanımlarına yer vererek, bu tanımları eleştirir. Hassan, kelimeyi ‘cümle içersinde yer alan, belli dilsel görevleri ve anlamı olan, cümlede ayrı ve bitişik olarak yazılabilen, hazfedilebilen yeri değiştirilebilen ve başka bir kelimenin yerine geçebilen, yapı olarak genellikle üç harften oluşan, bazen de kendisine ilavelerin yapılabildiği sığa olarak tanımlar. Bundan sonra Temmam Hassan, bir sözlük yazımında dikkate alınması gereken esasları; hece (kelimeyi oluşturan sesler), nutuk (kelimenin söyleniş biçimi), kelimeyle ilgili gramer kuralları varsa bunların yazılması ve kelimenin yapı ve anlam olarak zaman içinde geçirdiği değişikliklerin verilmesi şeklinde dört maddede açıkladıktan sonra Arap dilinde yazılmış olan sözlüklere değinir. Hassan, bu sözlükleri yukarıda verilen esaslardan bazılarını içermemesi yönüyle eleştirir ve yeni sözlüklerin bu dört esas dikkate alınarak yazılmasını ister.⁶³

Kitabın son konusu olan anlambilim konusunda ise Hassan, batılı dil bilimcilerin anlam bilimle ilgili olan dinamik ve istatikselsel yaklaşımlarını Arap dil bilimine aktarmaya çalışarak araştırmacıya yeni bakış açıları kazandırmaya çalışır.⁶⁴

2.2.2.2- *el-Lugatu Beyne'l-Mi'yariyye ve'l-Vasfiyye*

‘Mi’yari (normatif) ve vasfî (betimleyici) yöntemler arasında dil’ adını taşıyan eser Temmam Hassan’ın dilciliğini, dile bakışını göstermesi açısından önemli bir eserdir. Hassan bu eserinde Arap dil araştırmalarının yenilenmesi gerektiğini ve bunun da ancak yeni yöntemlerle sağlanabileceğini ifade etmeye çalışır. Bunun için ise modern dilbilim yöntemlerinden olan vasfî (betimleyici) yöntemin kullanılması gerektiğini belirtir. Zira vasfî yöntem, geçmiş dönemlerde kullanılan mi’yari yöntemin aksine çeşitli kıyas ve yorumlara girmeden dili konuşulduğu şekliyle kabul eder ve olduğu gibi betimler. Temmam Hassan, Arap dil araştırmalarının bu yöntemle ele alınması sonucu özellikle mantık ve felsefenin

⁶³ Hassan, *Menahic*, 224–240.

⁶⁴ Hassan, *Menahic*, 240–269.

etkisinden kurtularak kendi mecrasına döneceğini ve yenilenip canlanacağını savunur.

Eserin giriş bölümünde Temmam Hassan *'Menahicu'l bahs fi'l luga'* adlı eserinde değindiği fakat açıklayamadığı üç konuyu bu eserinde açıklamak istediğini belirtir ve bu konuları şöyle sıralar: Dilde çözümleme ve birleştirme, dilde doğru düzey ve dilin toplumsal yönü, ebcediyye (alfabe); görevi, tarihi ve ıslahı. Hassan bu konulardan birinci ve üçüncü konuları *'er-Rumuzu'l-Lugaviyye'* başlığı altında, ikinci konuyu ise *'Musteva's-Savabi ev Mi'yarü's-Savab ve'l-Hata'* başlığı altında inceler. Birçok dilcinin Arap nahvinde bir hastalık gördüğünü, fakat bunu teşhis edemediklerini dile getiren Temmam Hassan, nahvin içine düştüğü bu durumun yöntemden kaynaklandığını belirterek, bu eseri yazmakta ki amacını modern dilbilim araştırmalarının kullandığı yöntemlerden hareketle Arap nahvini yeniden ele almak ve bu hastalıktan kurtarmak şeklinde açıklar.⁶⁵

Eserini iki bölüme ayıran Hassan, birinci bölüme *mi'yariyye*, ikinci bölüme ise *vasfiyye* adını verir. *Mi'yari* bölümü dilin kullanımıyla ilişkilendirerek bu başlık altında toplumun uyulması gereken bir ölçüt olarak belirlediği kıyas ve *ta'lil* (bir kuralın konuluş sebebini açıklama), *mustava's-savab* (dilini doğru bir şekilde kullanımı) ve kişinin dilin ilerleyip gelişmesindeki rolü konularını işler. *Vasfi* bölümü ise dilin incelenmesinde kullanılan yöntemlerle ilişkilendirerek dile ait işaretler, *istikra* ve *ta'kid* (araştırılan dil hakkında malzeme toplama ve buna uygun olarak kurallar koyma) ve belli örneklerle sahip toplumsal bir olgu olarak dil konularını işler.⁶⁶

Eserindeki bölümlere geçmeden önce dille alakalı fikirlerini ortaya koymaya çalışan Temmam Hassan, bazı dilcileri dili toplumsal bir unsur olarak görmemeleri konusunda eleştirerek, dilin toplumsal boyutuna işaret eder, dilin örf ve fertle olan ilişkisini açıklamaya çalışır. Daha sonra ise dili konuşan kişinin konumuyla, dili araştıran kişinin konumlarını ortaya koyarak, birbirleriyle olan farklarını dile getirir ve geçmiş dönemlerde yapılan Arap nahiv çalışmalarına değinir.⁶⁷

⁶⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 3.

⁶⁶ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 5.

⁶⁷ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 7-28.

Temmam Hassan, eserin birinci bölümü olan mi'yariyye bölümünü üç başlık altında ele alır. Bunlar; kıyas ve ta'lil (bir kuralın konuluş sebebini açıklama), mustava's-savab (dilini doğru bir şekilde kullanımı) ve kişinin dilin ilerleyip gelişmesindeki rolü. Kıyas konusunda toplumun dilini konuşulması için çeşitli kurallar ve ölçütler koyduğunu ve bu kuralların birbirlerine kıyas edilerek kullanıldığını belirtir. Mesela uzun (طويل) kelimesinin sonuna 'ة' harfinin getirilerek müennes yapılması toplumun belirlediği bir kuraldır ve bu kural toplumdaki bireyler tarafından diğer kelimelere kıyaslanarak kullanılır. Bu yüzden kıyas toplumun belirlediği mi'yari bir ameliyedir.⁶⁸

Dilcinin görevinin bu kullanımları betimlemek olduğunu ifade eden Hassan, ilk dönem Arap dil çalışmalarında Sibeveyh dönemine kadar dile ait malzeme toplandığını ve bu malzemeye göre kurallar belirlendiğini, bu dönemde vasfî yöntemin kullanıldığını, yani toplanan malzemenin olduğu gibi açıklandığını belirtir. Sibeveyh'den sonraki dönemlerde eski malzemelerle yetinildiğini, dile ait yeni malzemeler toplanmadığını, yapılan araştırmaların eski malzeme ve dokümanlar üzerine bina edildiğini, bu yüzden Arap nahvine caizdir veya değildir, vaciptir veya değildir şeklinde görüşlerin girdiğini dile getirerek bu dönemlerde vasfî olan dil metodunun mi'yari metoda dönüştüğünü ifade eder.⁶⁹

Bu dönem dilcilerinin önceki dil çalışmalarına herhangi bir yenilik getirmediklerini, sadece bu çalışmalar hakkında fikirler öne sürdüklerini belirten Hassan, bu dönem dil çalışmalarının Aristo mantığıyla beraber ele alındığını ve dolayısıyla dil çalışmalarına mantığın önemli bir esası olan kıyasın girdiğini söyler. Bu dönemlerde kullanılan kıyas ve çeşitlerini İbn Cinni'nin 'el-Hasais' adlı kitabından alıntılar yaparak sunar ve bu kıyaslardan bazılarının toplumda kullanılmadığını veya çok az görüldüğünü fakat sırf mantık kurallarına uysun diye çıkarıldıklarını belirtir.⁷⁰

Temmam Hassan bu konudan sonra nasıl ve niçin sorularını yöntem açısından değerlendirir ve günümüz araştırma yöntemlerinin nasıl sorusu üzerinde durduklarını ve bu soruya cevap verilmeye çalışıldığını dile getirir. Hassan, bu

⁶⁸ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 31-42.

⁶⁹ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 42-43.

⁷⁰ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 42-44.

soruya verilecek cevapların vasfı bir yöntem olacağını ifade ederek Arap dil çalışmalarının toplumun konuştuğu dilin betimlenmesi üzerine bina edilmesi gerektiğini belirtir. Niçin sorusunun ise mi'yari bir yöntem olduğunu, geçmiş dönem Arap nahiv çalışmalarının bu yöntemle ele alınmasından dolayı birçok ta'lillerle dolduğunu ve bu ta'lillerin tahmin ve öngöründen ibaret olup, bilimsel olmadığını yine İbn Cinni'den alıntılar yaparak açıklamaya çalışır.⁷¹ Son olarak Arap nahvinin önemli esaslarından biri olan amil-mamul ilişkisine değinir ve bu konuda İbn Mada'nın görüşlerine yer vererek kıyas ve ta'lil yöntemlerinin modern dilbilim araştırmalarında yerinin olmadığını belirtir.⁷²

Mi'yari bölümün ikinci konusu olan dilin doğru ve yanlış kullanımı konusunda Hassan, bu konunun dilin doğru olarak kullanılmasından razı olan, hatalı olarak kullanılmasını reddeden toplumun belirlediği bir ölçüt olduğunu ifade eder. Toplum, dilin kullanımı konusunda bireylerin uyması gereken kıyasları belirlediği gibi dilin doğru ve yanlış kullanımlarını da belirler. Dilin doğru ve yanlış kullanılma konusu kıyas gibi toplumun belirlediği bir ölçüttür ve bireylerin bu ölçütlere uyması gerekir. Hassan, toplumun belirlediği ve bireylerin uyması gereken doğru ve yanlış kullanım konusunun sadece dilde değil; adetler, gelenekler, giyim, kuşam, din gibi diğer kültürel unsurlarda da görüldüğünü dile getirir. Buradan hareketle doğru kullanım konusunun dile ait bir yöntem değil, bireyin saygı ve muhabbetten dolayı uyduğu ve uyulmadığı durumlarda toplumun eleştirdiği toplumsal bir ölçüt olduğunu belirtir.⁷³

Mi'yari bölümün üçüncü konusunda Hassan, kişinin dilin gelişmesine ve ilerlemesine olan etkisini inceler. Dilin ilerlemesi konusunda kişinin üstlendiği rolü çocukluk çağından itibaren ele alır ve çocuğun ailesinde öğrendiği dilin farklı lehçe ve dillerle karşılaşp etkileşimi sonucu değiştiğini bu yüzden geliştiğini ve ilerlediğini ifade eder. Arapçanın Arab'ın kanında olduğu ve yabancı bir ülkede olsa dahi bu dili kullanabileceği, dilin yüce Allah tarafından belirlendiği (tevkifi olduğu), bir dili konuşan kişinin yabancı tesirlerin altında kalmayacağı şeklindeki görüşleri⁷⁴ reddederek dilin daima değişebilen ve gelişebilen bir yapıya sahip olduğunu belirtir.

⁷¹ İbn Cinni, *el-Hasais*, I, 119–120.

⁷² Hassan, *el-Mi'yariyye*, 44–55.

⁷³ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 56–69.

⁷⁴ İbn Cinni, *el-Hasais*, I, 413.

Yine Arapların İslam'dan önce diğer toplumlarla karşılaşmadığı, bu nedenle doğal olan dillerine yabancı kelimelerin girmediği ve fasih Arapçanın İslam'dan önceki dönemde çok açık olduğu ve bu dönemde dil hatalarının yapılmadığı şeklindeki görüşleri reddeder. Arapların İslam'dan önce Fars, Süryani, Nebat, Rum gibi toplumlarla karşılaştığını ve fasih Arapçanın bu toplumların dillerinden etkilendiğini savunur. Buradan hareketle dilin tarih boyunca değiştiğini ve Arapçanın da günümüzde dahi başka dillerden etkilendiğini dile getirir.⁷⁵

Temmam Hassan'ın bu bölümde ele aldığı önemli bir konu da selika (dili saf ve doğal bir şekilde kullanma) kavramıdır. Hassan, selikanın doğal mı yoksa sonradan kazanılan ve öğrenilen bir olgumu olduğu konusunda nahivcilerin ve batılı dilcilerin görüşlerine yer verir ve selikanın sonradan kazanılan ve öğrenilebilen bir olgu olduğunu dile getirir.⁷⁶ Bazı dilcilerin “Selika değişmez ve selika üzerine konuşan bir kişi dil hatası yapmaz” şeklindeki görüşlerini reddederek selikanın başkalarından öğrenildiğini ve zamanla da değişip gelişebileceğini savunur. Bunun sonucunda ise dilin değişip ilerleyebileceğini dile getirir.⁷⁷

Temmam Hassan, nahivcilerin Araplarca müşterek olan fasih Arapçayı itibara aldıklarından dolayı yaptıkları dil araştırmalarını bu dile yakın olan kabilelerin lehçeleri üzerine yoğunlaştırdıklarını, diğer kabilelerin lehçelerini dikkate almadıklarını, bu yüzden bu çalışmaların toplumsal boyutunun eksik olduğunu belirtir. Arap nahivcilerinin geçmişteki dilcilerin dedikleri üzerine yeni kelimelerin kıyas edilmesinin caiz olmadığı, selikanın sonradan kazanılmadığı yani doğal olduğu, selika sahibi bir kimsenin daima dili doğru kullandığı bu yüzden konuşmasında dil hatası olamayacağı gibi görüşlerini reddederek nahivcilerin bu hatalara düşmelerini dili toplumdan kopuk olarak düşünmelerine bağlar.⁷⁸

Hassan'a göre, nahivcilerin akli önermelere güvenmeleri ve tenazu' konusunda olduğu gibi delil olmadığı zaman kurallar üzerine çeşitli örnekler meydana getirilmesi gibi konularda aşırı gitmelerinin⁷⁹ sebebi, dil araştırmalarında toplumsal unsurun göz ardı edilmesidir. Bu nedenle dil araştırmalarında her bireyin

⁷⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 70–74.

⁷⁶ Temmam Hassan, *Makalat fi'l-Luga ve'l-Edeb*, Mekke, 1985, 320–325.

⁷⁷ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 75–80.

⁷⁸ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 81–84.

⁷⁹ İbn Mada, *a.g.e.*, 109–113.

kendine has bir üslubunun olduğunu, dilde yeni kullanımların olabileceğini ve şair, hatip, bilge vb. kişilerin sözlerini delil olarak kullanabileceğimizi itiraf ettiğimiz zaman dil araştırmalarında toplumsal unsurun göz ardı edilemeyeceğini itiraf etmiş oluruz. Zira bunları itiraf etmek konuşan kişinin şahsiyetini itiraf etmek ve dolayısıyla kişinin dilin ilerlemesine olan katkısını dile getirmektir.⁸⁰

Hassan, kişinin dilin ilerlemesine olan etkisini ve katkısını şöyle açıklar; kişinin araştırmacıya yardımcı olması ve araştırmacının bu kişinin konuşmasına bakarak dile ait malzeme toplaması kişinin dil araştırmalarında önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Araştırmacıların tespitlerine göre her yeni nesilde çocuklar konuşmayı yeni öğrendikleri için dilin kullanımını büyük ölçüde tahrip ederler. Tahrip edilen dil toplumdaki bireylerce düzeltilir, bunun sonucunda ise dil gelişir. Toplumda yer alan şair, hatip, kâtip vb. kişilerin her birinin kendine has üslubunun olması da dilin gelişimini sağlar. Bireyler hayatın çeşitli dönemlerinde farklı üsluplar kullanırlar. Mesela kişi ev, işyeri, mescit, çarşı vb. yerlerde farklı üsluplar kullanır. Dil kişilerin farklı zamanlarda kullandığı bu farklı üsluplardan etkilenir. Bu kişisel üsluplar arttıkça dil gelişir ve ilerler.⁸¹

Temmam Hassan kitabın ikinci bölümü olan vasfıyye bölümünü mi'yariyye bölümü gibi üç başlık altında inceler. Bunlar sırasıyla; er-rumuzu'l-lugaviyye (dilsel simgeler), istikra ve tak'id (araştırılan dil hakkında malzeme toplama ve buna uygun olarak kurallar koyma) ve toplumsal bir olgu olara dil konularıdır. Dile ait işaretler konusunda Hassan, öncelikle her toplumun çeşitli işaretler özellikle de dile ait işaretler kullanarak iletişim sağladığını belirtir. Her toplumda genel olarak dokunma, tatma, koklama, işitme ve görme duyularıyla alakalı çeşitli işaretler kullanıldığını belirttikten sonra bu işaretlerin kullanım yerleri hakkında örnekler vererek, bu duyulardan işitme ve görmenin dille alakalı olduğunu dile getirir.⁸²

Hassan, bundan sonra duyu organlarıyla ifade edilen bu işaretlerin manalara olan delaletlerini açıklamaya çalışır. Bu delaletlerin tabii, mantıki ve örfi olabileceğini dile getirdikten sonra dille alakalı olan işaretlerin manalara olan delaletlerinin tabii veya mantıki değil, örfi olduğunu ifade eder. Mesela ismin

⁸⁰ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 84–86.

⁸¹ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 86–102.

⁸² Hassan, *el-Mi'yariyye*, 105–108.

müsemmaya olan delaleti eğer tabii veya mantıki olsaydı bu durumda köpek ismi bütün dillerde bu şekliyle söylenirdi. Fakat ismin müsemmaya olan delaleti örfi olduğundan ve örfde toplumlara göre değişebildiğinden köpeğe Arapçada kelb, İngilizcede dog denir.⁸³

Bu konudan sonra Hassan, kelime ve medlulünün (gösterge) düşünürleri her zaman meşgul ettiğini, kelimeyle medlulü arasındaki ilişkinin bazen dini, bazen de felsefi, edebi ve dilsel olarak açıklanmaya çalışıldığını belirttikten sonra geçmiş dilticilerin işaretlerin kullanım ilkelerini belirlediklerini ifade eder ve bu ilkeleri maddeler halinde sıralar. Bu ilkelerden hareketle dile ait işaretlerle delalet ettikleri anlamları arasındaki ilişkinin örfi olduğunu, bu yüzden kelimeyle medlulü arasındaki ilişkinin de örfi olduğunu ifade eder.⁸⁴

Temmam Hassan dile ait işaretleri işitsel ve görsel olmak üzere ikiye ayırır. Sesbilimin konusu olan sesler ve görevlerinin, görevsel sesbilimin ele aldığı harfler ve görevlerinin, sarfin incelediği sigalar ve görevlerinin, nahvin ele aldığı bablar ve görevlerinin işitmeyle alakalı işaretler olduğunu ifade eder.⁸⁵

Dile ait görsel işaretlerin yazımla alakalı olduğunu belirten Hassan, yazımda kullanılan işaretleri, değişik yazım çeşitlerini, Arap yazısının eksik yönlerini, bu yazıyı düzeltme çalışmalarını, düzeltme çalışmalarında karşılaşılan engelleri ve bu engellerin ortadan kalkmasıyla bu yazıyı en iyi düzeltme yolunu açıklamaya çalışır.⁸⁶

Yazının tarihçesinin resimlerle başladığını ifade eden Hassan, duvarlara yapılan çeşitli hayvan figürlerinin bir iletişim aracı olarak kullanıldığını zaman geçtikçe bu figürlerin yerine çeşitli işaretlerin kullanılmasıyla yazının başladığını dile getirir. Bundan sonra Hassan, işaretlerin delaletlerinin değişmesiyle yazımın değiştiğini belirtir ve yazımı; seslerin, harflerin ve kelimelerin yazımı şeklinde üç bölüme ayırır.⁸⁷ Seslerin yazımındaki hedefleri, dilde kullanılan her ses için bir işaret koymak ve bu sesleri mahreçlerine ve sıfatlarına göre kalın-ince, açık-kapalı gibi bölümlere ayırmak şeklinde ifade eder. Harflerin yazımındaki hedefleri ise, her harf için bir işaret koymak şeklinde açıkladıktan sonra kelimeyi oluşturan bu

⁸³ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 108–110.

⁸⁴ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 110–113.

⁸⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 113–128.

⁸⁶ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 128.

⁸⁷ Hassan, *Menahic*, 125–131.

harflerin doğru konması gerektiğini belirtir. Zira eğer harfler için doğru işaretler konulmazsa bu durumda bazı kelimelerin yazımında hatalar meydana gelir veya kelimelerin harfleri eksik bir şekilde ifade edilmiş olur. Arap yazısında bu tür hataların meydana gelebildiğini belirten Hassan, ‘بَخَارِي، رَحِيم، رَحْمَن’ örneklerini vererek bu kelimelerde elif harfinin yazılmamasını bir eksiklik olarak görür ve bu noktada Arap yazısını eleştirir.

Yazının icadı konusunda Arap dilcilerinin rivayetlerini⁸⁸ gerçekçi bulmayan Hassan, Arap yazısının nasıl ortaya çıktığı konusunu ele alır. Arapların Şam ve Gassani gibi kuzey Arabistan ülkeleriyle yaptıkları ticaret ve dini ilişkiler sonucunda bu yazıyı öğrendiklerini ve ilk Arap yazısı olan kufi yazının Süryani yazısına benzediğini dile getirir. Temmam Hassan modern Arap dilcilerinin Arap yazısını bazı yönlerden eksik gördüklerini ve eleştirdiklerini ifade ederek bu eksiklikleri şöyle dile getirir:

1-Arap yazısında sahih harflere (ünsüz) illet harfleri ve harekelerden (ünlü) daha çok önem verilmesi ve bunun sonucunda da yazının alfabeden çok heceye benzemesi. Mesela imlacılar ve sarfçılar sahih harflere itibar edip illet harflerine ve harekelere önem vermezken aruzcular harekelere ve illet harflerine itibar edip sahih harflere önem vermemişlerdir. Buda Arap yazısı için bir eksiklik olup, doğru olan sahih ve illet harflerin ve harekelerin hepsine önem verip yazıda kullanmaktır.

2-Arap yazısında noktalama ve harekelerin olması yazı yazan kişi için zor olmaktadır. Şöyle ki yazı yazan kişi harfleri yazdıktan sonra bir daha başa dönmekte, bu harflerin noktaları varsa noktalarını ve harekelerini yazmaktadır. Buda yazı yazan kişi için zaman almakta ve zor olmaktadır. Hassan’a göre bunun düzeltilmesi için Arap yazısı yeniden ele alınmalı ve özellikle ب, ت, ث, ي gibi noktalarla ayrılan bazı harflerin yerine yeni işaretler konulmalıdır.⁸⁹

Temmam Hassan Arap alfabesinin düzeltilmesi konusunda iki görüş bulunduğunu belirtir. Bazılarına göre alfabede bulunan eksiklikler düzeltilip tamamlanarak yeni bir alfabe oluşturulmalıdır. Bir başka gruba göre ise Arap

⁸⁸ es-Suyuti, Celaledin Ebu'l-Fazl Abdurrahman, *el-Muzhir fi Ulumi'l-Lugati ve Envaiha*, (tah. Muhammed Ahmet Cad el-Mevlabik, Ali Muhammed el-Becavi, Muhammaed Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut, 1987, II, 341–342.

⁸⁹ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 138–146.

alfabesi tamamen kaldırılmalı yerine Latin alfabesi getirilmelidir. Temmam Hassan ise eksik yönlerin tamamlanarak düzeltilmesi şeklinde yeni bir Arap alfabesi hazırlamanın sorunları ortadan kaldırmayacağını dile getirerek Latin ve Yunan alfabelerinden yararlanarak yeni bir alfabe oluşturmak gerektiğini ifade eder. Bu görüşünü ise şöyle açıklar:

1-‘ ح, ث ’ gibi seslerin Yunanca ve Arapçada ortak olduğunu, dolayısıyla bu harflere ‘th ve kh’ gibi işaretlerin verilebileceğini söyler.

2-Yunan ve Latin alfabelerinin kullanılmasının kendileri için geniş bir alan meydana getireceğini dile getirir. Zira bir harfin bu dillerden birinde bulunmaması durumunda diğerinde bulunabileceğini belirtir.

3-Yeni alfabeyle sağdan sola yazının sona ereceğini, yazıların soldan sağa doğru yazılacağını ve bunun dünyayla olan ilişkileri kolaylaştıracağını ifade eder.⁹⁰

Vasfiyye bölümünün ikinci konusunda Temmam Hassan, dil araştırma yöntemlerinden istikra (araştırılan dile ait malzeme toplama) ve tak'id (toplanan malzemeye uygun kurallar koyma) yöntemlerini inceler. Dil araştırmalarında kullanılan bu yöntemleri vasfi yöntemle ilişkilendirerek bir dil araştırmasında takip edilmesi gereken yolları şöyle açıklar:

Bir dil araştırmasında araştırmacının öncelikle genel sesbilim alanına hakim olması gerekir. Araştırmacı buna sahip olmakla araştırdığı dile ait sesleri doğru bir şekilde tanımlar, her bir ses için bir işaret koyar ve bu sesleri kaydeder.⁹¹ Araştırmacı araştırdığı dile ait sesleri bu şekilde belirledikten sonra dili konuşan bir kişi seçer. Bu kişinin okuma yazma bilmemesi ve konuştuğu çevreden dışarı çıkmamış olması araştırmanın verimliliği açısından önemli bir noktadır. Araştırmacı seçtiği bu kişiyi konuşturarak dile ait harf kelime ve cümle örneklerini toplar (mülahaza ve istikra). Bundan sonra birbirine benzer veya farklı olmalarına göre topladığı malzemeyi bölümlere ayırır (taksim) ve bu bölümlere belli bir isim verir yani ıstılah koyar. İstılah koyarken dikkat edilmesi gereken noktaları maddeler

⁹⁰ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 150–153.

⁹¹ Hassan, *Menahic*, 64.

halinde belirten Hassan, araştırmacının bundan sonra dile ait kurallar koyma (ta'kid) aşamasına geldiğini ifade eder.⁹²

Araştırmacının benzerliklerden hareketle kurallar belirlemesi vasfı bir yöntem olup, mi'yari yöntemle belirlenen kurallardan farklıdır. Zira mi'yari yöntemde kurallar geneldir ve bireylerin bu kurallara uyması gerekir. Uymadıkları zaman dil hatası yapmış olurlar. Kuralların betimlenmesinde araştırmacının dikkat etmesi gereken hususları da maddeler halinde veren Hassan, dil araştırmalarında takip edilmesi gereken yöntemleri kısaca mülahaza, istikra, taksim, ıstılah ve ta'kid olarak belirtir.⁹³

Temmam Hassan bundan sonra Arap dil çalışmalarına geçer ve bu yöntemlerin nasıl kullanıldığını inceler. Arap dil çalışmalarına seslerin incelenmesiyle başlanılmamasını bir eksiklik olarak görür. Seslerle ilgili araştırmaların sarf ve nahiv çalışmalarından sonra ele alındığını ve seslerin ayrı bir bilim dalı olarak değil Kuran-ı Kerim'in doğru olarak okunması amacıyla incelendiğini belirtir. Dile ait malzeme konusunda nahivcilerin birçok malzemeden faydalandıklarını ve bunun da dilde kıyasi (kurallı), semai (işitmeye dayalı) ve şaz (kural dışı) gibi farklı terimlere yol açtığını ifade ederek nahivcileri bu konuda eleştirir. Nahivcilerin kurallar koyma konusunda da aşırı gittiklerini belirttikten sonra Arap dil çalışmalarındaki dönemler ve bu dönemlerdeki dilcilere değinerek bölümü bitirir.⁹⁴

Vasfiyye bölümünün üçüncü konusunda Hassan, dilin çeşitli örneklerle ve kullanımlara sahip toplumsal bir olgu olduğunu belirtir ve kültürün önemli bir unsuru olan dilin toplumdan kopuk bir şekilde ele alınamayacağını, dil araştırmalarında toplumsal yönün önemini ifade etmeye çalışır.⁹⁵

⁹² Hassan, *el-Mi'yariyye*, 154–164.

⁹³ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 164–167.

⁹⁴ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 168–176.

⁹⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 177–193.

2.2.2.3- *el-Lugatu'l- Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*

Temmam Hassan'ın Arap dili alanında çığır açan çalışmalarından biri de '*el-Lugatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*' adlı eseridir. Hassan'ın bu eserini değerli kılan en önemli özellik, eserde Arap dilinin klasik anlayıştan farklı ağdaş ve modern dilbilim araştırmalarına uygun olarak ele alınmasıdır. Bu eserinde Hassan, Arap dil konularını geçmişte dil için kurallar belirleme ve koyma şeklinde olan klasik yöntemle değil dilde olanı betimleme, vASFetme şeklinde modern bir yöntemle incelemeye çalışır. Dil araştırmalarında artık kuralcı metodun değil betimleyici metodun kullanılması gerektiğini belirtir ve kendisi de bu şekilde Arap dil konularını inceler. Temmam Hassan bu çalışmasında batıda edindiği modern dilbilim yöntemlerini Arap diline uygulamaya çalışmıştır.

Eserini sekiz bölüme ayıran Hassan, ilk bölümde dil ve söz kavramalarını ele alır. Dilin değişmez, sabit ve toplumdaki tüm bireyleri kapsayan bir olgu olduğunu; sözün ise zamana ve şartlara göre değişebilen ve toplumdaki bireylere göre farklılıklar gösterebilen bir olgu olduğunu belirtir. Dolaysıyla dilin genel, kapsamlı; sözün ise özel olduğunu ifade eder.⁹⁶

Eserin ikinci bölümünde Hassan, Sesbilim (fonetik) konusu ele alır. Bu konuda dile getirdiği özgün fikirleriyle dikkatleri üzerine çeken Hassan, sırasıyla konuşma ve yazı, Sibeveyhi ve Arapça sesler, Sibeveyh'in kullandığı terimler ve genel olarak Arapçada bulunan ve kullanılan sesler konularını işler.⁹⁷

Eserin nc bölümünde Temmam Hassan, Görevsel Sesbilim (fonoloji) konusunu inceler. Arapça harflerin ve seslemlerin bir kelimedeki yapılarını ve görevlerini ele alarak bu harf ve seslemlerin kelimenin anlamına ve algılanmasına olan etkilerini ve katkılarını göstermeye çalışır.⁹⁸

Temmam Hassan, eserin dördüncü bölümünde ise dilbilim araştırmalarında önemli bir yeri olan Yapıbilim (Sarf-Morfoloji) konusunu ele alır. Bu konuda kelime

⁹⁶ Temmam Hassan, *el-Lugatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*, Kahire, 1998, 32–43.

⁹⁷ Hassan, *el-Luga*, 46–63.

⁹⁸ Hassan, *el-Luga*, 66–79.

çeşitlerini, mana ve mebna bölümlerini, siga, ilsak (bitişme), ziyade, iştikak (türeme) ve ton konularını ele alır.⁹⁹

Eserin beşinci bölümünü Dizimbilim (Nahiv-Sentaks) konularına ayıran Temmam Hassan, bir cümlelin yapısının ve anlamının doğru bir şekilde ifade edilmesi ve çözümlenebilmesi için gerekli öğeleri inceler. Bu öğeleri manevi ve lâfzî karineler şeklinde ikiye ayırarak bu karineleri açıklamaya çalışır. Son olarak cümlede önemli bir yeri olan zaman ve yön konusunu açıklayarak bölümü bitirir.¹⁰⁰

Eserin altıncı bölümünde Hassan, bağlamsal olgular yani bir kelimenin seslerden ve harflerden farklı olarak yapısını ve kelimedey meydana gelen değişiklikleri (vakf, i'lal, ibdal, idğam, hazf, iskân, şedde, ton ve vurgu gibi) ele alır ve bu değişiklikleri ayrı ayrı başlıklar halinde inceler.¹⁰¹

Eserin yedinci bölümü olan sözlükbilim konusunda Temmam Hassan, sözlük anlamının ne olduğunu açıkladıktan sonra anlamla ilgili konuşma biçimi, hece, sözcüğün yapısı, açıklama ve delil gösterme şeklindeki konuları da ele alır. Son olarak Kamusu'l-Muhit adlı sözlükten örnekler vererek konuyu açıklamaya çalışır.¹⁰²

Temmam Hassan, eserin son yani sekizinci bölümünde Göstergebilim (delalet) konusunu işler. Bir cümlelin anlamının zamana, yere ve şartlara göre değişebileceğini ve bunun belagat, beyan ve bedi' sanatlarıyla ilişkili olduğunu ifade etmeye çalışır.¹⁰³

2.2.2.4- *el-Usûl*

Temmam Hassan'ın Arap dil çalışmalarına yenilik getiren bir diğer önemli çalışması da '*el-Usûl*' adlı eseridir. Asıllar anlamına gelen eser Temmam Hassan'ın diğer iki önemli eseri olan '*el-Lugatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*' ve '*Menahicu'l-bahs fi'l-luga*' adlı eserlerinin tamamlayıcısı konumundadır. Eserin

⁹⁹ Hassan, *el-Luga*, 82–175.

¹⁰⁰ Hassan, *el-Luga*, 178–260.

¹⁰¹ Hassan, *el-Luga*, 262–310.

¹⁰² Hassan, *el-Luga*, 312–334.

¹⁰³ Hassan, *el-Luga*, 336–373.

önsözünde Hassan, eserini diğer eserlerinde değinmediği görüşlerini ve fikirlerini dile getirmek için kaleme aldığını belirtir.¹⁰⁴

Eserin yazılış amacını önceki dönemlerde yapılan dil çalışmalarında kullanılan metotları düzenlemek, bu çalışmalarda yer alan konuların asıllarını ve temel esaslarını belirtmek ve bunları derleyip klasik Arap dil çalışmalarının hangi yöntem ve mantıkla ele alındığını göstermek şeklinde açıklar.¹⁰⁵

Eserini üç bölüme ayıran Temmam Hassan, bölümlere geçmeden önce sanatlar ve marifetler başlığı altında sanat ve marifet kavramlarının tanımını yapar. Bu tanımdan yola çıkarak nahiv, fıkhu'l-luga ve belagat ilimlerini sanat ve marifet açısından değerlendirir. Sonuç olarak nahiv ilminin sanat, fıkhu'l-luganın marifet, belagat ilminin hem sanat hem marifet olduğunu ifade eder.¹⁰⁶

Eserin ilk bölümünde nahiv ilmini ele alan Hassan bu konuda sırasıyla nahiv ilmini doğuran sebepler, ilk dil çalışmaları, Basralılar, Kufeliler, tasnif, tecrit ve nahiv ilminin oturduğu temel esaslar konularını işler. Nahiv ilminin temel esaslarından en önemlisinin istidlal (delil gösterme) olduğunu belirterek istidlal çeşitlerini açıklar. Bunların sema', istishab ve kıyas olduğunu belirterek sırasıyla bu kavramları ve alt başlıklarını inceler.¹⁰⁷

Eserin ikinci bölümünü fıkhu'l-luga konusuna ayıran Hassan, bu bölümde filoloji, ilmu'l-luga ve fıkhu'l-luga kavramlarını, fıkhu'l-luganın diğerlerinden ayrılan yönlerini ve fıkhu'l-luganın konusunu açıklar.¹⁰⁸

Eserin son bölümü olan üçüncü bölümde Temmam Hassan, belagat ilmini ele alır. Bu bölümde mana, meani, beyan ve bedi' sanatlarını açıklar ve her birinin birbirinden ayrılan yönlerini ifade eder. Son olarak belagat ilminin dayandığı temel esasları dile getirerek eserini tamamlar.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Hassan, *el-Usûl*, 5.

¹⁰⁵ Hassan, *el-Usûl*, 6–7.

¹⁰⁶ Hassan, *el-Usûl*, 13–19.

¹⁰⁷ Hassan, *el-Usûl*, 22–239.

¹⁰⁸ Hassan, *el-Usûl*, 242–293.

¹⁰⁹ Hassan, *el-Usûl*, 296–391.

2.2.2.5- Makalat fi'l-Luga ve'l-Edeb

Temmam Hassan'ın değişik konularda ve zamanlarda yazmış olduğu çeşitli makaleleri içine alan eser, geçmiş dönemlerde yapılan Arap dil çalışmalarının durumunu, modern dilbilim ekollerini ve yöntemlerini açıklaması ve bu yöntemlerin Arap diline tatbikinin olabirliğini göstermesi açısından önemli bir eserdir.

Temmam Hassan, eserin giriş bölümünde kaleme aldığı bu makaleleri değişik konularda ve zamanlarda yazdığını ifade eder. Mesela bu makalelerden 4.10.11.13.14 ve15. Makaleleri 1960'tan önce yazdığını, bu dönemlerde dille alakalı birikim, düşünce ve görüşlerinin tam olgunlaşmadığını, yeni olduğunu ifade eder. Geriye kalan diğer makalelerini bu dönemden sonra değişik zamanlarda yazdığını dile getiren Hassan, özellikle 1983 yılında "el-Luğatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha" adlı eserini kaleme aldıktan sonra düşünce dünyasının, ilmi hayatının ve fikirlerinin olgun bir seviyeye ulaştığını belirtir.¹¹⁰

Arap dil çalışmalarına yeni fikirler ve farklı bakış açıları getiren eser Temmam Hassan'ın birbirinden farklı ve değişik konularda on altı makalesinden oluşur. Arap dil araştırmaları açısından önemli olan bu makaleleri kısaca tanıtmakta fayda görüyoruz. Zira makalelerin içerikleri incelendiği zaman Arap dil çalışmalarında yeni ve ilk olabilecek birçok özgün konu ve fikirler işlenmektedir.

'Karşılaştırmalı Dil Metodunun Yabancılar Arapça Öğretimindeki Zorluğu' adını taşıyan birinci makalesinde Temmam Hassan, modern dönemde ortaya çıkan karşılaştırmalı dilbilim yönteminin yabancı dil öğretimindeki zorluklarını dile getirir ve buradan hareketle bu yöntemin Arapça öğretiminde çeşitli zorluklar meydana getirdiğini ifade eder. Arapçada bulunan bazı seslerin başka dillerde olmadığını, yine Arapçada kelime yapısının ve cümle dizilişinin diğer dillere göre farklı olduğunu belirtir. Sonuç olarak bu yöntemin yabancı dil öğretiminde özellikle Arapça açısından uygun ve doğru bir yöntem olmadığını vurgular.¹¹¹

Temmam Hassan ikinci makalesinde nahiv öğretiminde karşılaşılan sorunları ele alır. 'Arap Nahiv Öğretiminde Karşılaşılan Bazı Sorunlar' adını verdiği bu

¹¹⁰ Hassan, *Makalat*, 5-7.

¹¹¹ Hassan, *Makalat*, 13-33.

makalede Temmam Hassan, Arap nahvinin kalıplaşmış karmaşık bir yapıya sahip olduğunu, dille alakası olmayan birçok felsefi ve mantıki düşüncelerle olduğunu ifade eder. Nahvin bu karmaşık yapısının nahiv öğretiminde çeşitli zorluklar meydana getirdiğini, nahiv öğretiminin kolay bir şekilde olması için nahvin bu yapıdan kurtarılması gerektiğini belirtir. Temmam Hassan, modern zamanda dillerin daha kolay ve rahat bir şekilde öğretilmesi için çeşitli kolaylaştırma çabalarının yapıldığını, Arap nahvinin de daha kolay öğretilmesi için kolaylaştırılması ve yenilenmesi gerektiğini dile getirir. Hassan'a göre bu sorunların çözümü ve nahiv öğretiminin kolaylaşması için nahvin bu dille alakası olmayan düşüncelerden arındırılması ve lafzi karinelere ve betimleyici metot anlayışına uygun olarak öğrenen kişilerin duygularına hitap eden yeni bir tarzda yazılması gerekir.¹¹²

'Teori Ve Pratik Arasında Nahiv Öğretimi' başlığını taşıyan üçüncü makalesinde Temmam Hassan, öncelikle modern zamanda ortaya çıkan yapısalcılık, işlevselcilik ve üretici-dönüşümsel (tahvili) dilbilim teorilerinin nahiv öğretimine bakışlarını açıklar. Bu teorilerden özellikle Noam Chomsky'nin öncülüğünü yaptığı üretici-dönüşümsel dilbilim ekolünü ele alan Hassan, Arap nahiv çalışmalarının bu teoriler ışığında yeniden incelenmesi gerektiğini belirterek dönüşümcülük teorisinin Arap nahiv çalışmalarındaki uygulamalarını çeşitli örnekler vererek göstermeye çalışır. '*el-Luġatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*' adlı eserini yapısalcılık dil teorisi ışığında kaleme aldığını belirten Hassan, bu eserinde Arap nahvinin kolaylaşması için çeşitli fikirler öne sürdüğünü ifade eder ve bu fikirlerini maddeler halinde sıralar. Bundan sonra Temmam Hassan, Arap nahvinin teorik olarak bu şekilde yenilenmesi gerektiğini dile getirir ve nahiv öğretiminde önemli olan üç unsur; öğrenci, öğretmen ve öğretim metodu üzerinde durur. Nahiv öğretiminin kolaylaşması için öğretmen ve öğrencinin her açıdan donatılması ve öğretim yönteminin çok iyi planlanması gerektiğini belirten Hassan, bu konuda önemli değerlendirmelerde bulunarak nahiv öğretiminin uygulamadaki yönünü göstermeye çalışır.¹¹³

Temmam Hassan dördüncü makalesi olan 'Bazı Nahiv Meseleleri' adlı makalesinde metodoloji açısından bazı önemli nahiv sorunlarını ele alır. Günümüzde

¹¹² Hassan, *Makalat*, 37-53.

¹¹³ Hassan, *Makalat*, 57-119.

nahvin kolaylaştırılması ve bazı uzun meselelerden arındırılması gerektiği konusunda çeşitli fikirler öne sürüldüğünü dile getiren Temmam Hassan, nahivcilerin tüm nahiv konularını ve meselelerini belli bir metotla ele aldıklarını, farklı metotlar geliştiremediklerini ifade eder. Nahivcilerin bazı farklı konuları bir bapta veya bir konuyu farklı baplarda ele aldıklarını belirten Hassan, bunun önemli bir nahiv sorunu olduğunu dile getirerek bu soruna müstesna örneğini verir. Mesela nahivcilere göre müstesna edatı olan ‘لَا’ dışında birçok edat istisna anlamı ifade ettiğinden müstesna edatıdır ve bunlar müstesna babı altında toplanır.¹¹⁴ Temmam Hassan ise, ‘لَا’ dışındaki müstesna edatlarının gerçek anlamlarının farklı olduğunu ifade ederek müstesna edatının sadece ‘لَا’ olduğunu savunur. Yine nahivcilere göre ‘لَا’ dan sonra gelen kelimenin yani müstesnanın birçok farklı irabı vardır.¹¹⁵ Hassan’a göre müstesnanın irabı sadece nasp olup, müstesnanın diğer irabları ve müstesnay-ı müferreğ müstesna babı dışında farklı baplarda ele alınmalıdır.¹¹⁶

‘Tevarud Kuralları’ (relection restrictions) adlı beşinci makalesinde Temmam Hassan, nahiv ve sözlükbilimle alakalı tevarud konusunu ve kurallarını ele alır. Lâfzî karinelerden biri olan tedammunun telazum, tenafî ve tevarud şeklinde üçe ayrıldığını belirten Hassan, bu kavramları şu şekilde açıklar: Bir cümlede bir mebna (yapı) başka bir mebnaya hassa veya lazımsa buna telazum denir. Bu mebnaların bir arada bulunmaları imkânsızsa buna tenafî, hem lazım değil hem de bir arada bulunmaları imkânsız değilse buna da tevarud adı verilir. Tevarud kurallarının sözlükbilim ve nahivle irtibatlı olduğunu dile getiren Temmam Hassan, bu kuralları mebna ve manayla alakalı iki bölüme ve bu bölümleri de her birini kendi arasında çeşitli sınıflara ayırır ve sırasıyla tevarud kurallarını açıklar. Temmam Hassan’ın bu makalede ele aldığı önemli konulardan biri de irabın manayla olan ilişkisidir. Hassan, nahivcilerin irabın mananın bir fer’i olduğu şeklindeki düşüncelerinin doğru olduğunu fakat bu düşüncenin uygulamada eksik taraflarının bulunduğunu belirtir.¹¹⁷ Mananın sözlük, görevsel ve delalî (gösterge) olarak üçe

¹¹⁴ İbn Hişam, Cemaluddin Ebu Muhammed Abdullah bin Yusuf el-Ensari, *Şerhu Katri’n-Neda ve Belli’s-Sada*, Dimeşk, 2001, 361–362.

¹¹⁵ İbn Hişam, *Şerhu Katri’n-Neda*, 362–363.

¹¹⁶ Hassan, *Makalat*, 123–132.

¹¹⁷ Hassan, *Menahic*, 193.

ayrıldığını, sonuç olarak ırabın bu mana çeşitlerinden olan görevsel mananın bir fer'i olduğunu ifade eder.¹¹⁸

Temmam Hassan altıncı makalede söz dizimin önemli öğelerinden biri olan lafzi karinelerden rabt (ilişki-bağ) konusunu ele alır. 'Arap Üslup Ve Terkibinde Rabt Olgusu' adını verdiği bu makalede Hassan, rabtın akıl açısından tanıma ve hatırlama; dil açısından ise biri nahivle ilişkili terkibi, diğeri belagatle ilişkili üslubi iki yönünün olduğunu belirtir. Rabtta asıl olanın rabtın lafzın tekrarıyla olmasıdır diyen Temmam Hassan, ihale (merci'-zamir-ism-i işaret-ism-i mevsul) yoluyla da cümlede rabtın sağlandığını belirtir.¹¹⁹ Hassan, nahivcilerin cümlede rabtın edat, mutabakat, lafzın ve mananın tekrarı, ism-i işaret ve elif lam takısıyla sağlandığını ifade ettiklerini fakat matla'nın tekrarı ve mevsul ve sıfatla olan rabtı düşünemediklerini dile getirir ve bu rabt çeşitlerini örnekler vererek açıklar.¹²⁰

Eserin yedinci makalesinde Temmam Hassan, modern dilbilim yöntemlerini ve bunların Arap diline tatbikini inceler. 'Arap Nahvi ve Tahlil Yöntemleri' başlıklı bu makalede Hassan, öncelikle teorik dilbilimle (nazari) pratik dilbilim (tatbiki) çalışmalarını ve yöntemlerini ele alır. İkinci dünya savaşından önce dilbilim çalışmalarının teorik olarak yapıldığını, bu savaştan sonra ise çeşitli nedenlerden dolayı özellikle Amerikalılar tarafından pratik dilbilim çalışmalarının başlatıldığını ve bu çalışmalarının amacının dili kolay bir şekilde öğretme amacına dönük olarak yapıldığını ifade eder. Temmam Hassan batıda ortaya çıkan pratiğe dönük bu dilbilim ekollerini ve yöntemlerini açıkladıktan sonra bu ekollerden biri olan Noam Chomsky'nin kurucusu olduğu üretici-dönüşümsel (tahlili) dilbilim ekolünü ayrıntılı olarak inceler. Sonuç olarak bu ekole ait yöntemlerin Arap diline tatbikinin zor olduğunu belirtir fakat çeşitli düzeltmeler ve ciddi çalışmalar sonucunda bu yöntemin Arap diline uygulanabileceğini ifade eder. Temmam Hassan, bu yöntemin Arap diline tatbikinin Arap dil çalışmalarına farklı bakış açıları ve yenilikler kazandıracağını, bu nedenle bu ekolün görüşlerinin önemli olduğunu belirtir.¹²¹

Temmam Hassan, 'Yapının Birliği Ve Yöntemlerin Farklılığı' adını verdiği sekizinci makalede önemli dilbilim ekollerini ve kullandıkları yöntemleri

¹¹⁸ Hassan, *Makalat*, 135-165.

¹¹⁹ Temmam Hassan, *el-Beyan fî Revai'i'l-Kur'an*, Kahire, 2000, 127-128.

¹²⁰ Hassan, *Makalat*, 169-204.

¹²¹ Hassan, *Makalat*, 207-232.

karşılaştırmalı olarak ele alır. Bu ekollerden Basra dil ekolünü, Noam Chomsky'nin kurucusu olduğu dönüşümsel dilbilim ekolünü ve '*el-Luğatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*' adlı eserinde kendisine ait yeni dilbilim yöntemlerini sırasıyla açıklar. Dönüşümsel dilbilimin kullandığı yöntemlerin önemli olduğuna dikkat çeken Temmam Hassan, bu ekole ait yöntemleri çeşitli örnekler vererek Arap diline tatbik etmeye çalışır. Sonuç olarak bu yöntemin Arap diline tatbikinin zor olduğunu, bunun önünde birtakım engellerin bulunduğunu fakat çeşitli düzeltmeler yapılarak bu yöntemin Arap diline uygulanabileceğini ifade eder.¹²²

'Arapçanın Kendine Has Bazı Özellikleri' başlığını taşıyan dokuzuncu makalede Temmam Hassan, Arapçanın diğer dünya dillerinden farklı yönlerini ve kendine has özelliklerini ele alır. Hassan'a göre Arapçanın en önemli özelliği dil yapısındaki düzenin kademeli olması, az sözle çok anlamlar ifade etme ve anlam zenginliğinin bulunmasıdır. Arapça yapı olarak genel bir düzene sahip olup, bu düzen sesbilim, sarf, nahiv, sözlükbilim ve delalet gibi birbiriyle ilişkili çeşitli alt bölümlere ayrılır. Arapçada bir mebnanın birçok anlama gelmesi, nakil, kısaltma, tasnif (sınıflandırma), ta'kid (kural koyma) ve kolaylık (talebu'l hiffe) gibi özelliklerin olması Arapçanın bir diğer önemli özelliği olan iktisadi yani az sözle çok anlamlar ifade etme özelliğini göstermektedir.¹²³ Arapçada bir cümlenin birçok anlama gelebileceğini ifade eden Hassan, bu yönüyle Arapçanın anlam bakımından zengin bir dil olduğunu ifade eder. Temmam Hassan son olarak bu üç özelliğin diğer dillerde de görüldüğünü fakat bu özelliklerin Arapçada farklı olduğunu ve bundan dolayı Arapçanın diğer dillerden ayrıldığını belirtir.¹²⁴

Temmam Hassan, eserin onuncu makalesinde '*el-Halika ve's-Selika*' (Yaratılış ve dili olağan bir şekilde konuşma) konusunu ele alır. Önceki dönemlerde selika hakkında yapılan bir dili doğal ve hatasız bir şekilde konuşma şeklindeki tanımı reddeden Temmam Hassan selikayı, insanın hayatın belli bir döneminde bir dili kazanması ve konuşması olarak tanımlar.¹²⁵ Bu dönemde çocukluk dönemi olup kısaca selika, çocuğun annesinin dilini öğrenmesidir. Halika ise, insanın yaratılış gereği konuşabilme yeteneğine sahip olmasıdır. İnsan bu yeteneğe sahip olmasıyla

¹²² Hassan, *Makalat*, 235–285.

¹²³ Hassan, *el-Usûl*, 17.

¹²⁴ Hassan, *Makalat*, 289–307.

¹²⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 77–78.

bir dil edinir ve bu dili konuşur. Bu dilin Arapça, Farsça veya Hintçe gibi olma mecburiyeti de yoktur. Sonuç olarak halikanın selikaya yöneltten bir etken olduğunu dile getiren Hassan, konuşan kişinin şahsiyetinin bu iki kavramla oluştuğunu, halikanın toplumla, selikanın ise dilbilimle ilişkili olduğunu belirtir.¹²⁶

‘Teşvik’ul Mana’ (Anlam Çeşitleri) adlı on birinci makalesinde Temmam Hassan mana çeşitlerini ele alır. Felsefeciler, psikologlar ve dilciler tarafından çeşitli şekillerde tanımlanan mana, dilcilere göre vazıfî (işlevsel), mu’cemî (sözlüksel) ve ictimâî (toplumsal-delali) olmak üzere üçe ayrılır. Temmam Hassan bu taksimden farklı olarak yeni bir bakış açısıyla manayı vazife, ıtlak ve kast şeklinde üçe ayırır. Hassan’a göre vazife anlamı kısaca; ses, harf, hece, siga ve bab gibi görevsel anlamları içerir. İtlak anlamı bir kelimenin sözlük anlamıdır. Kast veya maksut anlamı ise toplumun cümleye yüklediği anlam ve cümlenin söylenme maksadını ifade eder.¹²⁷

Temmam Hassan ‘Dil Ve Edebiyat Eleştirisi’ adını verdiği on ikinci makalesinde dilin edebiyat üzerindeki etkisini ve edebiyata katkılarını ele alır. Edebiyat eleştirisinde önemli olan konunun doğruluk ve güzellik olduğunu belirten Temmam Hassan, bu makalenin öncelikli amacının edebi ifadelerdeki dil yapısının doğru olmasının önemini belirtmek ve bu ifadelerdeki üsluba ait güzelliklerin değerini ifade etmek olduğunu belirtir. Edebi ifadelerin ses, yapı, dizim ve anlam yönünden doğru, üslup olarak ise güzel olması gerektiğini belirten Hassan, bu yönlerden eksik olan ifadelerin edebiyat eleştirisine maruz kaldığını dile getirir. Hassan’a göre dil araştırmaları edebiyat eleştirisine birçok katkılar sağlar. Edebiyat eleştirmeninin görevi ise dil araştırmalarının sağladığı bu katkılar doğrultusunda edebi ifadeleri incelemek ve eleştirmektir.¹²⁸

‘Edebiyatçının Dildeki Konumu’ başlığını taşıyan on üçüncü makalesinde Temmam Hassan, edebiyatçının dildeki konumunu göstermeye çalışır. Edebiyatçının tamamen hür, bağımsız ve toplum için yeni şeyler icat eden bir kişi olduğu ve toplumun edebiyatçıya uyması gerektiği şeklindeki düşüncenin yanlış olduğunu belirten Temmam Hassan, edebiyatçının dildeki konumunun ifadelerin doğruluğu ve

¹²⁶ Hassan, *Makalat*, 311–325.

¹²⁷ Hassan, *Makalat*, 329–339.

¹²⁸ Hassan, *Makalat*, 343–382.

güzelliğiyle ilişkili olduğunu belirtir. Hassan'a göre edebiyatçı, ifadelerin doğruluğu anlamında topluma uyar ve toplumdan bağımsız olarak hareket edemez. Zira dil kurallarını toplum belirler. Dolayısıyla edebiyatçı kullandığı kelime, cümle ve kafiyeelerde toplumun koyduğu ölçütlere göre hareket eder, bunların dışına çıkamaz. Bu durumda edebiyatçı kullandığı ifadelerin doğruluğu anlamında hür ve bağımsız değil, topluma bağlıdır. İfadelerin doğruluğu anlamında topluma bağlı olan edebiyatçı ifadelerin güzelliği bakımından ise özgürdür. Kendisine ait ifade biçimlerini ve üsluplarını dilediği gibi kullanır ve ifade eder. Temmam Hassan, sonuç olarak edebiyatçının doğruluk bakımından topluma bağlı olduğunu, güzellik bakımından ise hür ve özgür olduğunu dile getirir.¹²⁹

Temmam Hassan, on dördüncü makalesinde Arap edebiyatının durumunu ele alır. 'Edebiyatın Sesi' adını verdiği bu makalesinde Hassan, Arap edebiyatının çeşitli özelliklerini göstermeye çalışır. Hassan'a göre Arap edebiyatı konuşmaya dayalı sözlü bir edebiyat olup dile ve kulağa hoş gelen zevkli bir yapıya sahip, ifade biçimi kolay ve kendine has kafiye ve vezin yapısı bulunan bir edebiyattır. Bu özellikleriyle Arap edebiyatı diğer edebiyatlardan farklı olup zengin bir yapıya sahiptir.¹³⁰

'Sembolizm Edebiyat Akımı' adlı on beşinci makalede Temmam Hassan, edebiyat akımlarından sembolizmin doğuşunu, temel düşüncelerini ve savunduğu fikirleri ele alır. Bu makalede Hassan, Fransa'da doğup gelişen bu hareketin önemli şahıslarını ve temel düşüncelerini açıkladıktan sonra bu düşünce ve görüşleri çeşitli yönlerden eleştirir.¹³¹

Eserin son makalesi olan on altıncı makalede Temmam Hassan, eleştirel bir bakışla Arap dil kültürünü ele alır. 'Arap Dil Kültürü'ne Eleştirel Bir Bakış' adlı bu makalede Hassan, Arap dil kültürünü oluşturan nahiv, fıkhu'l-luga ve belagat ilimlerinin doğuşunu, gelişimini ve dayandığı temel esasları belirttikten sonra bu bilim dallarının teorik olarak eksik taraflarını göstermeye çalışır. Temmam Hassan kısaca bu makalede nahiv araştırmalarında kullanılan kıyas, ta'lil gibi metotları modern dil araştırmalarına uymaması yönüyle eleştirir. Fıkhu'l-luga alanına giren sözlükbilim araştırmalarında Arap dil tarihinde ortaya çıkan sözlüklerin eksik

¹²⁹ Hassan, *Makalat*, 385–398.

¹³⁰ Hassan, *Makalat*, 401–410.

¹³¹ Hassan, *Makalat*, 413–431.

tarafları açıklar. Belagat ilminin temelini oluşturan makal-makam (söz-sözün ifade edildiği yer, durum) ilişkisini göstermeye çalışır.¹³²

2.2.2.6- *el-Beyan fî Revai'i'l-Kur'an*

‘Kur’an-ı Kerim Güzelliklerinin Beyanı’ adını taşıyan bu eseri Temmam Hassan’ın dil alanında çığır açan ‘*el-Luğatu'l-Arabiyye: Ma’naha ve Mebnaha*’ adlı eserinde belirtmiş olduğu fikirlerinin ve yeni dilbilim yöntemlerinin bir uygulaması niteliğindedir. Bu fikirlerin başında cümle anlamını meydana getiren lâfzî karineler ve manevî karineler gelmektedir. Lâfzî karineleri sırasıyla i’rap, mebna veya bünye, rütbe, tadammun, rabt şeklinde belirten Hassan, cümlelerin anlaşılmasında önemli bir göreve sahip olan bu karinelerin Kur’an-ı Kerim ayetlerinin anlaşılmasında da büyük bir öneme sahip olduğunu ifade eder. Kur’an-ı Kerim ayetlerinden örnekler vermek suretiyle bu karinelerin ayetlerin anlamında üstlendiği görevlere dikkat çeker.

Temmam Hassan eserin giriş bölümünde eseri yazmaktaki amacının Kur’an-ı Kerim’i tefsir etmek veya Kur’an-ı Kerim’in i’cazını ortaya koymak olmadığını, aksine Kur’an-ı Kerim’deki önemli dille alakalı yapıları ve edebî üslupları göstermek olduğunu belirtir.¹³³

Eserini iki bölüme ayıran Temmam Hassan, birinci bölümde Kur’an-ı Kerim’in dilsel yönü üzerinde durur. Dille alakalı önemli görüşlerinin Kur’an-ı Kerim ayetlerindeki uygulamalarını göstermeye çalışan Hassan, buradan hareketle Kur’an-ı Kerim’in kelime ve cümle yapısını açıklar. Eserin ikinci bölümünde ise Hassan, Kur’an-ı Kerim’in edebî yönü üzerinde durarak Kur’an-ı Kerim ayetlerindeki edebî üslupları göstermeye çalışır. Bu anlamda Kur’an-ı Kerim’deki üslup biçimlerini, üslupla alakalı cümle çeşitlerini, Kur’an-ı Kerim’in İslam’a davet ederken kullandığı üslup biçimlerini, edebî üslubu fazla olan bazı surelerin içeriklerini ve bazı önemli peygamber kıssalarını ele alır.¹³⁴

¹³² Hassan, *Makalat*, 435–485.

¹³³ Hassan, *el-Beyan*, 7.

¹³⁴ Hassan, *el-Beyan*, 15.

Eserin birinci bölümünü on beş başlık altında ele alan Temmam Hassan, bu bölümde sırasıyla şu konuları işler; Kur'an-ı Kerim terkininde i'rab, bünye veya mebna, rütbe, tedammu, rabt, siyak, seslerle alakalı önemli noktalar, ruhsat, bir maddeden türeyen farklı anlamlar, müfredatlar arasındaki farklar, cümle yapısı, Kur'an-ı Kerim ayetlerinde bazı önemli lafızlar ve cümleler, ayetler arasındaki ilişkiler, bu ayetlerdeki doğruluk ve güzellik ve Kur'an-ı Kerim'de Kur'an-ı Kerim'in sıfatları.

Eserin ikinci bölümünde Temmam Hassan Kur'an-ı Kerim'deki edebi üslubları göstermeye çalışır. Bu bölümde sırasıyla şu konuları işler; Kinayelerin (zamir, ism-i işaret, ism-i mevsul) Kur'an-ı Kerim'de delalet ettiği anlamlar, mesafe kavramının Kur'an-ı Kerim'deki anlamı, Kur'an-ı Kerim'de üslubu'l-uduli (bir kelimenin veya cümlenin üslubunun değişmesi), Kur'an-ı Kerim'de çeşitli üsluplardaki maksatlar, Kur'an-ı Kerim'de tevcih üslupları, Kur'an-ı Kerim öğütlerinde ahlaki boyut, Kur'an-ı Kerim'de davet üslupları, Kur'an-ı Kerim nassının garanik olayını yalanlaması, Rahman ve Vakıa suresiyle ilgili mülahazalar, Hz. Yusuf (a.s.) kıssası, Kur'an-ı Kerim'de İsrail oğulları, Furkan, Şuara, Neml, Kasas ve Ankebut, surelerinde temel yapı.

Temmam Hassan'ın kaleme almış olduğu bu eser, Kur'an-ı Kerim sure ve ayetlerinde dilsel olguları ve edebi üslupları göstermesi açısından önemli, ele aldığı konular ve çeşitli özgün bakış açıları itibariyle faydalı bir eserdir.

3. TEMMAM HASSAN'IN GÖRÜŞLERİ

Arap dil çalışmalarının önde gelen simalarından olan Temmam Hassan, kendine özgü düşünce ve görüşleriyle ve kullandığı modern dil metotlarıyla Arap dil çalışmalarının gelişmesine ve ilerlemesine büyük katkılarda bulunmuştur. Temmam Hassan'ı değerli kılan en önemli özelliği dilbilimin önemli konularından olan sesbilim, dizimbilim, anlambilim ve yapıbilim hakkında belirttiği özgün fikirleri ve görüşleridir. Bu görüşlere çalışmamızda ana başlıklar halinde yer verdiğimiz için burada Temmam Hassan'ın dile bakışını, dille alakalı fikirlerini ve dилciliğini ele almayı uygun görüyoruz.

Dille alakalı fikirlerine ve görüşlerine '*el-Lugatu Beyne'l-Mi'yariyye ve'l-Vasfiyye*' adlı eserinin giriş bölümünde yer veren Hassan, öncelikle geçmiş dönemlerde yapılan dil araştırmalarında dилcilerin ve sosyologların metodoloji hatası yaparak dili toplumdan kopuk ele aldıklarını ve dilin toplumsal boyutunu düşünemediklerini ifade eder ve bu konuda şunları dile getirir;

Dil araştırmaları bir zamanlar kendi dilini konuşan toplumdan kopuk olarak ele alınıyordu. Dилciler ise sosyologlar gibi doğallığın ötesiyle ilgileniyorlardı. Bunun nedeni dилcilerin, dilin toplumsal tecrübelerin toplandığı bir olgu olduğunu düşünmemeleri ve sosyologların da kültürün insanın günlük yaşamının bir göstergesi olduğunu unutmalarıdır. Sosyologlar kültürü maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayırırlar. Maddi kültür, toplumsal araçları, evleri, kullanılan eşyaları vb. ifade eder. Manevi kültür ise toplumdaki dini inançları, toplumsal düzenlemeleri, kanunları ve dilin de içinde yer aldığı toplumsal gelenekleri ifade eder. Maddi kültürü sadece içinde yer alan öğelerle incelemek mümkündür. Manevi kültür ise toplumdaki bireylerin söyledikleri sözler ve bu sözleri söylerken yaptıkları eylemlerle anlaşılıp incelenebilir. Mesela çoğu zaman maddi kültürle alakalı eşyalar o eşyaların isimlerini bilmekle anlaşılır.¹³⁵

Bu durumda dili sadece kültürün bir ögesi olarak görmemek gerekir. Aksine dil, maddi-manevi bütün kültürel öğelerin temelidir. Buradan hareketle çağdaş bir

¹³⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 7.

toplumun özelliklerinin ve değer yargılarının belirlenmesinde en güçlü ve en yakın ölçü dildir diyebiliriz.¹³⁶

Örnek verecek olursak, bizim Arapların cahiliye dönemindeki yaşam tarzlarını bilmemiz ancak o asırda kullandıkları dili kelimelerin delalet ettikleri anlamlar ve geçirdikleri değişimler bakımından araştırmamızla mümkündür. Mesela;

مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ
وَكَأَنَّهُمْ لَا يَعْقِلُونَ / Allah bahîra, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey (meşru) kılmamıştır.
Fakat kâfirler, yalan yere Allah'a iftira etmektedirler ve onların çoğunun da kafaları
çalışmaz.”¹³⁷

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْخِزْيِيرِ وَمَا أُهِلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ
وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ إِلَّا مَا ذُكِّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ذَلِكُمْ فَسُقُ الْيَوْمَ يَئِسَ
الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنَ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ
الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِّإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ / Leş, kan, domuz eti,
Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen; boğulmuş, vurulmuş, yukardan düşmüş,
boynuzlanmış, canavar yırtmış olup da canlı iken kesmedikleriniz; dikili taşlar
(putlar) üzerine boğazlanan hayvanlar ve fal oklarıyla kısmet (şans) aramanız size
haram kılındı. Bunların hepsi doğru yoldan çıkmaktır. Bugün kâfirler, dininize karşı
ümitsizliğe düşmüşlerdir. Onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün dininizi
kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım. Size din olarak İslâmı beğendim. Kim
açlıktan daralır, günaha istekle yönelmeden bunlardan yemek zorunda kalırsa, ona
günah yoktur. Çünkü Allah bağışlayan, merhamet edendir.”¹³⁸

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أَحَلَّ لَهُمْ قُلْ أَحَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَيِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ
Allah'ın size / أَمْسَخْنَ عَلَيْكُمْ وَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ"فَكُلُوا مِمَّا
öğrettiğinden öğretilip avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından
da yeyin"¹³⁹ vb. ayetleri anlamak ancak Arapların bu ayetlerdeki kavramlarla alakalı
adetlerini bilmekle mümkündür.¹⁴⁰

¹³⁶ Hassan, *Menahic*, 1–2.

¹³⁷ Maide, 5/103.

138 Maide, 5/3.

¹³⁹ Maide, 5/4.

¹⁴⁰ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 7–8.

Öyleyse dil, toplumları birbirinden ayıran faktörlerin başında gelir. Aksine her toplumun kendisine ait özelliklerini ortaya koyduğu faktörlerin en önemlisidir. Her toplumda dil önemli bir rol oynar. Çünkü dil toplumdaki fertleri birbirine bağlayan en güçlü bağ ve bu fertlerin beraberce yaşabilmesini sağlayan bir göstergedir. Dilden başka hangi araç toplumun özelliklerinin birbirine kaynaşmasını sağlamakta yeterli olabilir? Zira dil, kolaylığıyla ve içinde bulundurduğu anlamlarla çeşitli şekillerde kullanılmaya müsait, toplumdaki fertleri birleştiren bir bağ konumundadır. Bu nedenle dil, toplumdaki fertlerin birbirleriyle tanıştığı bir imge ve bu fertlerin bağlı oldukları bir köktür. Dil sadece bir dönemdeki fertleri birbirine bağlayan bir bağ değildir. Aksine gelecek kuşakları da birbirine bağlayan bir bağdır. Buna İslam'ın ilk dönemlerinde kullanılan 'الْوَحْي، الْهُدَى، الرَّبِّ، الْبَيْعَةُ' gibi kelimelerin sigaları ve anlamlarıyla günümüzde de aynı şekilde kullanılmalarını örnek verebiliriz.¹⁴¹

Dilin toplumsal önemine ve görevine bu şekilde değinen Temmam Hassan, dilin kişinin hayatında da önemli bir rolünün olduğunu belirterek, kişinin toplumsallaşmasını sağlayan en önemli faktörün dil olduğunu ifade eder ve bu konuda şöyle der;

Dil toplumsal hayatta önemli olduğu kadar kişinin hayatında da önemlidir. Çünkü dil kişinin yaşadığı toplumsal hayata girmesini sağlayan tek araçtır. Dil olmazsa kişi toplumda yalnız kalır ve etrafında meydana gelen kişisel ve toplumsal olayları bilemez. Dilin ferdin hayatında oynadığı rol sadece toplumsal rolle sınırlı değildir. Bu aynı zamanda ferdin toplumda kişiliğini hissetmesiyle de alakalıdır. Her birimizin kendisine ait bir üslubu ve dili kullanım biçimi vardır. Kişi devamlı olarak kendine hitap eder; bazen sesli, bazen sessiz düşünür. Bu durumda tabiri caizse dil, kişinin toplumsallaşmasını sağlayan bir olgu olur.¹⁴²

Dilin toplumsal ve kişisel rolüne bu şekilde değinen Temmam Hassan, dil araştırmalarının doğru bir şekilde yapılabilmesi için bir dili konuşan kişiyle bir dil araştırmacısının dile olan bakışlarını değerlendirir. Şöyle ki; kişinin dile bakışıyla araştırmacının dile bakışının farklı olduğunu, dil araştırmalarında kişinin toplumun koymuş olduğu kurallara göre hareket ettiğini araştırmacının ise dile ait kullanımları

¹⁴¹ Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 9.

¹⁴² Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 9–10.

açıkladığını ve betimlediğini dile getirir. Buradan hareketle dil araştırmalarında kullanılacak metodun doğru belirlenmesi gerektiğini ifade eden Hassan, bu konuda önemli tespitlerde bulunur ve şöyle der;

Dil açısından kişinin iki konumu vardır: Birinci konum mütakellimin (dili kullanan kişinin), ikinci konum ise araştırmacının konumudur. Dil açısından mütakellimin konumu, yaşadığı toplumda uyulması gereken din, örf, adet, giyim ve kuşam gibi esaslarla alakalıdır. Kişinin toplumun koymuş olduğu bu esaslara uyması gerekir. Yine belirli adetleri olan bir toplumda doğan kişinin bu adetlere uyması gerekir. Mesela kişi daima ebeveyninin dini üzerinedir, yaşadığı toplumun giysilerini giyer ve dilini konuşur.¹⁴³

Toplumsal değerleri belirleyen örf ve adetler aynı zamanda dilin kullanım ölçütlerini de belirler. Örf ve adetlerin belirlediği toplumsal değerlere uymak zorunda olan kişi, yine örf ve adetlerin belirlediği dilin kullanım ölçütlerine de uymak zorundadır. Yaşadığı toplumun dilini kullanan kişi, belirli kurallar ölçüsünde o dilin seslerini, kelimelerini, cümlelerini kullanır, bunlara uyarak konuştuğu dil hakkında herhangi bir düşünce ve araştırma içerisine girmez. Böyle bir düşünce içerisine girdiği zaman ise cevabı şu olur: ‘Biz atalarımızdan böyle gördük ve onlara tabiyiz.’ der. Kişi örf, adet, giyim vb. toplumsal öğelerle alakalı karşılaştığı her soruya bu şekilde cevap verecektir. Mütakellime göre dil; örfi, toplumsal düzenlemeler olup belirli ölçütleri olan çeşitli esaslara dayanır. Dil, kullanımı belirli kurallara göre tamamlanan sessel bir araç, konuşma esnasında uyulması gereken ölçütlerdir. Yine dilin kendisine ait hece, durak, ton, vurgu gibi düzenlemeleri temsil eden fonetiği vardır. Bu düzenlemelerden her birinin ise kendine ait esasları vardır. Mütakellime göre dil, ölçütlerdir. Sonra dilin kendisine ait sigalardan ve mülhaklardan oluşan, kullanılırken belirli esaslara riayet edilmesi gereken bir yapısı da vardır. Aynı şeyler nahiv, lügat ve diğer dil bilim bölümleri için de söylenebilir.¹⁴⁴

Mütakellimin dile bakışını bu şekilde değerlendiren Temmam Hassan, konunun daha iyi anlaşılması için çeşitli örnekler verir ve şöyle devam eder;

¹⁴³ Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 10–11.

¹⁴⁴ Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 11–12.

Şimdi mütekellimin bakış açısına göre dilsel araçların ölçütlerden ibaret olduğunu gösteren bir örnek vermek istiyoruz. Bunun için ise fasih Arapçadaki ses bilimi alabiliriz. Kahire’de her öğrenciden okullarda fasih Arapçayı öğrenirken belli bir merhaleyi geçtikten sonra ث، ج، ذ، ظ، ق gibi harfleri ailesinde görmediği bir şekilde çıkarması istenir. İşte bunlar öğretmenin öğrenci için belirlediği ölçütlerdir. Öğrenci fasih Arapçayı doğru bir şekilde konuşmak istediği zaman hayatı boyunca bu ölçütlere uyacaktır.¹⁴⁵

Yine aynı şekilde iş şartlarından dolayı kendi şehrinden ayrılıp başka bir şehre gittiğini ve bu şehir halkının senin asli lehçenden farklı konuştuğunu düşün. Bu yeni şehirde uzun bir süre kaldıktan sonra dilinin bu şehir halkına ait dilsel adetler kazandığını görürsün. Böylece ilk lehçeni konuşmak istediğin zaman dilin bu şehir halkının lehçesini geçmiş olur. Sonra bir tatilde kendi şehrine geldin. Ailenle konuştuğun zaman bakarsın ki dilin diğer lehçeye ait bazı kavramlar kazanmış. Böyle olmasının sebebi, senin ilk lehçene ait ölçütleri hatırlamanda ve bu ölçütleri konuşmana uygulamada toplumsal etki altında kalmadır. Bu ölçütler ise ancak toplumun razı olduğu, doğru ve yanlış diye bir ölçüt olarak koyduğu ve kullanımda uyulması gereken bir ölçüt olarak belirlediği örfi yöntemlerdir. Mütekellime lazım olan bu ölçütleri belirleyen örf, aynı şekilde bu ölçütleri toplumda ferdin kullanmasıyla beraber ilerleyen dil için de bir sınır yapar.¹⁴⁶

Rivayet edilir ki Farazdak söylediği bir beyitteki ‘أَوْ مُجْلَفٌ’ kelimesini merfu okuyunca Abdullah b. Ebi İshak el-Hadrami kendisine itiraz etmiş ve bu kelimeyi neden merfu okuduğunu sormuş. Farazdak ise cevap olarak ‘Bize düşen söylemek, size düşen ise tevil etmektir.’ demiş.¹⁴⁷ Farazdak’ın bu cevabı, burada iki ölçüt olduğunu ve bu iki ölçüt arasında da büyük bir fark olduğunu göstermektedir. Bu ölçütlerden birincisi, mütekellimin doğru bilip riayet ettiği toplumsal ölçüttür. İkincisi ise, araştırmacının kendisinin ortaya koyduğu, doğru bir metot olarak belirlediği ve kullanımda zorunlu yapmak istediği ölçüttür. Modern dilbilim bu iki

¹⁴⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 12.

¹⁴⁶ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 12–13.

¹⁴⁷ İbnu'l-Enbari, *Nuzhetu'l-Elibba*, 13.

ölçütten Farazdak'ın savunduğu birinci ölçütü kabul eder, İbn Ebi İshak'ın savunduğu ikinci ölçütü ise reddeder.¹⁴⁸

Temmam Hassan, mütakellimin dile olan bakışını bu şekilde ifade ettikten sonra araştırmacının konumuna geçer ve modern dilbilimin araştırmacı metodu benimsediğini belirterek şöyle devam eder;

Dil açısından araştırmacının konumu mütakellimin konumundan tamamen farklıdır. Mütakellimin hedefi dili doğru kullanmaktır, araştırmacının hedefi ise dili doğru bir yöntemle betimlemektir. Dili doğru bir şekilde kullanmak ölçütlere uymaya bağlıdır. Doğru bir yöntem ise dili adetler, gelenekler, din, giyim yaşam tarzı gibi toplumsal bir olgu olarak ele almaktır. Bu durumda dilin diğer toplumsal olgular gibi mülahaza, istikra ve ta'kid yöntemleriyle ele alınması gerekir. Araştırmacı dile rumuzlar (imgeler) manzumesi olarak bakar. Bu rumuzlar işitsel, görsel veya ama kişilerin yazı yazdıkları durum gibi dokunmayla olur. Yine bu rumuzlar ses, harf, hece, siga, kelime veya cümle olur. Öyleyse araştırmacı dile toplumun örfi yollarla belirlemiş olduğu belirli programlar içerisinde seyreden toplumsal bir olgu olarak bakmalıdır.¹⁴⁹

Araştırmacının dile olan bakışını bu şekilde belirten Temmam Hassan, araştırmacının uyması gereken kuralları da şu şekilde ifade eder;

Araştırmacı dile kültürel gerçeklerin en önemlisi gözüyle bakmaz. Aksine dile insan yaşamının devam ettiği en önemli mecra ve her toplumun kendisine ait tecrübelerinin toplandığı bir olgu olarak bakar. Toplumsal bir gerçek olmasına rağmen araştırmacı dili, kendisine yardımcı olacak dili konuşan fertten alır. Şöyle ki bu dili konuşan kişi dile ait örnekleri temsil eder. Başka bir ifadeyle bu kişi dile ait lehçelerden konuştuğu lehçeyi temsil eder. Bundan sonra araştırmacıya düşen toplamış olduğu verilere bütün dikkatiyle riayet etmesidir, araştırma merhalelerinden herhangi bir merhalede bunları unutmamasıdır. Araştırmacı kendisi için sorular seçmeli ve bu soruları yöneltme biçimlerini, araştırdığı maddeyi, bu maddenin nasıl

¹⁴⁸ Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 13.

¹⁴⁹ Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 15–16.

korunup kaydedileceğini ve kullanılacağını iyi belirlemelidir. Yine araştırmacı araştırmasında kendisine yardımcı olacak aletleri de iyi seçmelidir.¹⁵⁰

Verileri en güzel bir biçimde kaydetme yöntemi, araştırmacının başından sonuna kadar araştırma konusu olan dili konuşan birden fazla kişi yerine bir kişiyle çalışmaktır. Bir yardımcıyla yürütülen çalışma bittikten sonra araştırmacı bu lehçeyi konuşanlarla konuşarak ve konuştuğu kişilerin konuşmasından çeşitli örnekleri kaydederek-burada araştırmacının hedefi dilin ses, fonetik, sarf veya nahiv gibi herhangi bir alanı olabilir-araştırma sonuçlarını ortaya koymalıdır. Araştırmacı bunların hepsini toplumsal unsur göz ardı etmeden yapmalıdır. Çünkü dil araştırmalarında toplumsal unsurun göz ardı edilmesi araştırmayı araştırma konusunun en önemli özelliklerinden birinden mahrum bırakacaktır. Böylece araştırmacı betimleyici bir yöntemle ele alınan meseleyi şekilsel bir biçime dönüştürecek ve meselenin özünü ve ruhunu temsil eden diğer yönünü ihmal edecektir. Öyleyse araştırmacının dille toplum arasındaki bağı koparmaması gerekir.¹⁵¹

Toplumsal olguların betimleme ve mülahaza yöntemleriyle incelenmesi aynı şekilde toplumsal bir olgu olan dilin de bu yöntemlerle incelenmesini gerektirir. Dünyada en eski dil araştırmaları yöntemi, betimleyici yöntemdir. Bunun en açık örneği ise eski Hint dil bilimcilerin Sanskritçe üzerine yaptıkları araştırmadır.¹⁵²

Dil araştırmalarında kullanılan kuralcı metotla betimleyici metodu karşılaştıran Temmam Hassan, kuralcı metodun bir yöntem olamayacağını ifade edip betimleyici metodun önemine dikkat çeker ve bu metot hakkında çeşitli örnekler vererek şunları dile getirir;

Öyleyse dil, teşrih (açıklama) gibi betimleme konularından biridir, kanun gibi kaideler (kurallar) bütünü değildir. İnsan vücudunu açıklamaya çalışan bir araştırmacıdan falan organın böyle olması gerekir veya falan uzvun bu biçim ve hacimde olması gerekir gibi sözler söylemesi beklenmediği gibi aynı şekilde bir dil araştırmacısının da dili çözümlerken şöyle olması caizdir veya değildir şeklinde sözler söylemesi beklenmez. Betimleyici dil araştırmaları, dili istikrai bir yöntemle

¹⁵⁰ Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 16.

¹⁵¹ Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 16.

¹⁵² Hassan, *el-Mi'yarîyye*, 16-17.

(dile ait malzeme toplama) betimlemek için belli bir dilin belli bir dönemini araştırma konusu olarak seçer, daha sonra kelimeler ve cümleler arasındaki benzer yönleri alarak kaide diye isimlendirir. Betimleyici dil araştırmalarında kaide bir ölçüt değildir, aksine dilin kullanımında ortaya çıkan benzer kullanımlar ve yönlerdir.¹⁵³

Herhangi bir dilde sarf ve nahiv araştırmaları; bu dil içersindeki kullanımları betimleyen ölçütler, kaideler ve şaz söylemlerin toplamından ibarettir veya kelimelerin dizilişinde uyulan tüm metotları araştırmaktır. Bu durumda araştırmacıya düşen enerjisini anlama, betimleme ve verileri kaydetme üzerine yoğunlaştırmaktır. Aşağıdaki cümleleri betimleme örnekleri olarak düşünebiliriz:

1-“Vasl hemzesi, daha çok fiillerin başında kullanılmasıyla beraber bazen isimlerin veya bir tek harfin de başında kullanılabilir. Vasl hemzesi iki fiil türünün başında kullanılır. Bunlardan birincisi; ‘اِئْتَدِرْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ’ gibi harf sayısı dördü geçen ve başında hemze olan mazi fiillerdir. İkincisi ise ‘اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ’ gibi müzaraat harfinin atılmasıyla sakın kalan emir fiilleridir.¹⁵⁴

2-Arapların adetlerinden biri de ‘İstediyimi -Allah yardımcım olsun-yapacağım.’ örneğinde olduğu gibi cümle arasında arasözler (cümle-i mu’teriza) kullanmaktır.¹⁵⁵

3-Tad’if (iki harfi birleştirme), ‘اِئْتَدِرْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ, اِئْتَلِقْ’ örneklerinde olduğu gibi iki harfin bir arada bulunmasıdır. Bu iki harften ikincisi harekeli olduğu zaman Araplar bu iki harfi idğam yaparlar.¹⁵⁶

4-‘اِفْعَلْ’ vezni bazen ‘اِحْكُ الشَّائِنِ’ örneğindeki gibi ‘فَعْلٌ’ anlamında kullanılır.¹⁵⁷

5-İsmin alametleri; cer, nida, tenvin harflerini, elif lam takısını kabul etmesi ve cümlede müsnedün ileyh durumunda bulunabilmesidir.¹⁵⁸

¹⁵³ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 18.

¹⁵⁴ İbn Cinni, Ebu'l-Feth Osman, *Sırru Sina'ati'l-I'râb*, (tah. Hasan Hindavi), Dimeşk, 1985, 126.

¹⁵⁵ İbn Faris, Ahmed bin Zekeriyya, *es-Sahibi fi Fikhi'l-Luğati'l-Arabiyyeti ve Mesailiha ve Suneni'l-Arabî fi Kelamiha*, (ta'l. Ahmed Hasan Besic), Beyrut, 1988, 190.

¹⁵⁶ Sibeveyhi, Ebu Bişr Amr bin Osman bin Kanber, *el-Kitab*, (nşr. Abdusselam Muhammed Harun), Kahire, II, 158.

¹⁵⁷ Ebu'l Beka Yeiş bin Ali bin Yeiş el-Mevsili, *Şerhu'l-Mufasssal*, (tah. Emin Bedi Yakup), Beyrut, 2001, IV, 439.

Görüldüğü gibi bu tepitler dilcilerin görüşlerini ve değerlendirmelerini gösteren durumlar olmayıp, belli bir dile ait nesnel ifadelerdir. Bu ifadelerden birincisi, vasl hemzesinin kullanım yerlerini; ikincisi, cümlede arasöz kullanmanın Arapların âdeti olduğunu; üçüncüsü, tad'ifin ne anlama geldiğini; dördüncüsü, bazı kullanımların kendi sigalarıyla aynı anlama gelmediğini ve beşincisi, ismin alametlerinin neler olduğunu bize açıklamaktadır. Yine bu ifadelerden hiç birinde bazı nahiv kitaplarında karşılaştığımız 'böyle olması caizdir veya değildir' şeklinde ifadeler görmüyoruz.¹⁵⁹

Temmam Hassan, betimleyici metodun özelliklerini ve önemini ifade ettikten sonra geçmiş dönemlerde yapılan Arap dil çalışmalarını metot açısından değerlendirir. Geçmiş dönemlerdeki dilcilerin mi'yari (kuralcı) metot anlayışını benimsediklerini, dolayısıyla metodoloji hatası yaptıklarını, bu metodun dil araştırmalarında kullanılamayacağını dile getirir ve bu açıdan geçmiş dönemlerde yapılan dil çalışmalarını ve bu dönemdeki dilcileri eleştirir. Şöyle der;

Geçmişteki dilbilim araştırmacıları, dile, araştırmacı açısından değil, mütekelim açısından baktılar. Yani dil araştırmalarını mütekelimin konumu bahsinde açıkladığımız gibi mi'yari (kuralcı) bir metotla ele aldılar, araştırmacının konumu bahsinde açıkladığımız gibi vasfî (betimleyici) bir metotla düşünmediler. Dili toplumsal bir ölçüt olarak değil, kuralların oluşturduğu bir bütün şeklinde düşündüler ve bu kurallara uymayan kullanımları ise dilde yaygın olsalar dahi şaz (kural dışı) ve dil hataları olarak değerlendirdiler. Şaz olarak saydıkları kullanımlara ¹⁶⁰ 'عَفَرَتِ الْمَرْأَةُ فَهُوَ عَاقِرٌ, حَمْدٌ فَهُوَ حَامِدٌ, شَعْرٌ فَهُوَ شَاعِرٌ, طَهْرٌ فَهُوَ طَاهِرٌ, فَعَلٌ فَهُوَ فَاعِلٌ',¹⁶⁰ gibi örnekleri verebiliriz. Bu ve buna benzer kullanımlar dilde çok olmalarına ve günümüzde dahi çok kullanılmalarına rağmen nahivciler tarafından şaz olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁶¹

Bu sigaların şaz olması iddiası ise, nahivcilerin sarfî kaideleri genel kullanımlar üzerinde görmeleri ve bu kaideleri, uyulması gereken toplumsal ölçütlerin yerine koymalarına dayanmaktadır. Yine nahivciler "إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرٌ" /

¹⁵⁸ Bahauddin Abdullah bin Akil el-Akili el-Hemedani el-Mısri, *Şerhu İbn Akil ala Elfiyeti İbn Malik*, Beyrut, 1994, I, 16.

¹⁵⁹ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 19–20.

¹⁶⁰ İbn Cinni, *el-Hasais*, I, 376–377.

¹⁶¹ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 20.

Şüphesiz bu ikisi sihirbazdır.”¹⁶² ayetine de bu şekilde bakmışlardır. Kuralların ayetlere uymaması durumunda nahivciler ayetleri mantıki, dini veya bunların dışında çeşitli çıkarımlarla açıklamaya çalışmışlardır.¹⁶³

Nahivciler belirlemiş oldukları ölçütleri kaidelerde ve lügatte vazgeçilmez olarak görüyor, dilde kıyasa uymayan kullanımları kullanmayı dil hatası olarak kabul ediyorlardı. Bu durum dile tamamen kuralların hakim olduğu dördüncü asırda daha açık bir şekilde görülmektedir. Rivayet edilir ki bir araştırmacı cemi teksir konusunun işlendiği bir derse katılır. Öğrencilerin ‘اللحم’ kelimesini ‘اللحوم’ şeklinde çoğul yaptıklarını görür ve bundan razı olmaz. Ders hocasından bu hatayı düzeltmesini ister. Ders hocası ise araştırmacıya cevap olarak şu karşılığı verir: Evet, bu durumda senin söylediğin doğruysa “لَنْ يَتَالَ اللَّهُ لَحُومَهَا وَلَا دِمَاؤَهَا وَلَكِنْ يَتَالَهُ النَّفْسُ مِنْكُمْ” / Onların etleri ve kanları asla Allah'a ulaşmaz. Fakat ona sizin takvanız (Allah'a karşı gelmekten sakınmanız) ulaşır. Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiğinden dolayı Allah'ı büyük tanıyasınız. İyilik edenleri müjdele.”¹⁶⁴ ayetinin yanlış olması gerekir. Dil araştırmalarına bu şekilde bir bakış, kuralları dile ait kullanımlar için bir ölçüt olarak ele alan mi'yari bir bakıştır. Bu bakış düşünceyi çeşitli önermelerin tahakkümü altına koyan kıyassal mantık gibidir.¹⁶⁵

Bu sebepten dolayı geçmiş dönemlerde yapılan dil araştırmaları iştikak (türetme), tasrif (çekim) ve cümle kurgusu bakımından nitelikli bir araştırma olamamış, aksine dilcilerin başkaları için ölçütler belirlediği, kendine göre kelimeler türettiği, çekimler yaptığı ve cümleler kurduğu bir sanat halini almıştır. Bu yüzden mütetekellimle araştırmacı arasında bir kargaşa meydana gelmiştir. Önceden söylediğimiz gibi mi'yari metot (kuralcı) mütetekellim açısından kabul edilebilirdir ancak dil araştırmacısı bakımından büyük bir sorun teşkil etmektedir. Çünkü dil araştırmalarında temel metot vasfı (betimleyici) metottur.¹⁶⁶

Geçmiş dönemlerde yapılan dil çalışmalarını bu şekilde eleştiren Temmam Hassan konuyu biraz daha açarak ilk dönem dil çalışmalarında betimleyici metot

¹⁶² Taha, 20/63.

¹⁶³ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 20–21.

¹⁶⁴ Hac, 22/37.

¹⁶⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 21.

¹⁶⁶ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 21.

anlayışının görüldüğünü fakat zamanla dil çalışmalarının Aristo mantığının etkisi altında kaldığını, bu mantığın tüm dil çalışmalarına nüfuz ettiğini dile getirir. Nahivcilerin tamamen Aristo mantığına göre kurallar belirlemeye çalıştıklarını ifade eden Hassan, dil araştırmalarında mantıksal hükümlerin yerinin olamayacağını belirterek bu konuda nahivcileri eleştirir ve şöyle devam eder;

Arap dil araştırmaları tarihi bize ilk dönemlerde betimleyici bir metot üzerine inşa edilen ciddi çalışmaların olduğunu gösteriyor. Yapılan bu çalışmalar dile ait malzemeyi toplama, rivayet etme, sonra bu malzemeyi inceleme ve daha sonra ise betimleyici bir metotla sonuçlar çıkarma şeklinde kendini gösteriyordu. Fakat birazdan açıklayacağımız gibi yapılan bu çalışmalarda bazı metot hatalarının olması bu çalışmaları eleştirmekten kurtaramıyor. Önceden vermiş olduğumuz bazı cümlelerde betimleyici bir metot kullanıldığını söylemiştik. Fakat zamanla Arap dil çalışmalarının ilerlemesiyle beraber bu metot unutulmaya yüz tutmuş ve Arap dil araştırmalarına tabiri caizse kuralcı bir metot hakim olmuştur. Kurallar nahivciler tarafından mukaddes görülmüş böylece dil araştırmaları aşağıda vereceğimiz birkaç örnekte görüleceği gibi mi'yarı bir metoda dönüşmüştür:

1- “Bil ki cinsi nefyeden ‘لَا’ edatı ile genel bir anlam kastedilirse ‘لَا’ edatı isimlere has olur. Çünkü genel bir anlamı kastetmek, ‘مِنْ’ harfinin lâfzen veya manen cümlede bulunmasını gerektirir. Genel anlamlar ise ancak nekire isimlere layıktır. Bu durumda ‘لَا’ edatının isimlere has olması gerekir.”¹⁶⁷

2- “Küfelilere göre zaman anlamı taşıyan bir kelimenin ‘فَمْتُ ve قَدْتُ يَوْمًا كُلُّهُ’ örneklerinde olduğu gibi kendi lafzı dışında te’kidi caizdir. Basralılara göre ise bu, her durumda yani kendi lafzıyla da caizdir. Bu iki dil ekolü zaman anlamı taşımayan bir kelimenin kendi lafzıyla te’kid edilmesinde ise icma etmişlerdir.”¹⁶⁸

3- “Nahiv ilmi Arap kelamının kıyas edilmesidir. (ölçülmesidir)”¹⁶⁹

4- “Sibeveyhi ‘هَذَا الْحَسَنُ الْوَجْهُ’ cümlesindeki ‘الْوَجْهُ’ kelimesinin izafetten ve ‘الضَّارِبُ الرَّجُلُ’ tabirine benzemesinden ötürü cer olasını caiz görmüştür.

¹⁶⁷ Muhammed Ali es-Sabban eş-Şafii, *Haşiyetu's-Sabban ala Şerhi'l-Eşmuni ala Elfiyeti İbn Malik*, Beyrut, 2003, II, 3.

¹⁶⁸ İbn 'ul-Enbari, *el-İnsaf*, II, 369.

¹⁶⁹ es-Suyuti, Celaleddin Ebu'l-Fazl Abdurrahman, *el-İktirah fî İlmi Usuli'n-Nahv*, (tah. Ahmed Subhi Fırat), İstanbul, 1975–1978, 6.

Sibeveyhi'nin Arap kelimelerinden herhangi bir rivayette bulunmadan böyle bir şeyi caiz görmesinin sebebi ne olabilir ve bu görüş doğrudur şeklindeki bir soruya şu cevap verilmiştir; Araplar bir şeyi başka bir şeye benzettikleri zaman bu benzerliği ikisi arasında sabitleştirir ve uyarlarlar.”¹⁷⁰

5- “ل (lam) harfi; cer görevi yapan, cezm görevi yapan ve herhangi bir görev yapmayan şekilde üçe ayrılır. ‘Lam harfinin Küfeliler katılmasalar dahi nasp yapma gibi bir görevi yoktur.”¹⁷¹

6- “Mendub’tan (ağıt yakılan kelime) önce ‘ل یا و’ edatlarından birinin olması gerekir. Bu edatlardan herhangi birinin sonuna elif harfi getirmekte ise kişi serbesttir.”¹⁷²

7- “Bir fiilin birden fazla meful alması durumunda birinci mefulün naibi fail olması ittifakla caizdir, üçüncü mefulün olmaması yine ittifakla caizdir.”¹⁷³

Vermiş olduğumuz bu alıntı cümlelerden birincisi; mantıksal öncüller kullandıktan sonra iki öncülden birini diğerine şart koşup bundan uyulması gereken üçüncü bir nahiv hükmü çıkarıyor. İkincisi; bir hükmün bir grup tarafından caiz görüldüğünü, başka bir grup tarafından ise caiz görülmediğini ve başka bir hükmün iki grup tarafından da caiz görüldüğüne dayanıyor. Bu durumda kuralı dil üzerinde mantıksal bir ölçüt olarak göstermeye çalışıyor. Üçüncü alıntı ise; nahvi bir kıyas ilmi olarak görmekten kendini alamıyor. Dördüncüsü; metinlerde kullanılmayan ve üzerinde herhangi bir delil bulunmayan Sibeveyhi’ye ait bir görüşü ‘Araplar bir şeyi başka bir şeye benzettikleri zaman bu benzerliği ikisi arasında sabitleştirir ve uyarlarlar.’ şeklindeki şüpheli bir delile dayanarak savunmaya çalışmaktadır. Dile ait yöntemlerden olmayan bu durumu kabul etsek dahi bunun dil araştırmalarında sonuçlar çıkarmada kabul edilebilir bir gerçekliği yoktur. Beşincisi; çeşitli ihtimalleri akılcı, mantıksal bir şekilde ayırmaya çalıştıktan sonra, ref amelinin bu taksimattan uzak görüp nasp amelinin nahivciler arasında ihtilaf konusu olduğunu

¹⁷⁰ İbn Cinni, *el-Hasais*, I, 309–310.

¹⁷¹ İbn Hişam, Cemaluddin Ebu Muhammed Abdullah bin Yusuf el-Ensari, *Muğni'l-Lebib an Kutubi'l-E'arib*, (tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit), Beyrut, 1992, I, 232.

¹⁷² İbn Yeiş, *a.g.e.*, I, 358.

¹⁷³ İbn Akil, *a.g.e.*, I, 536.

belirtiyor. Altıncı alıntı ise yedinci alıntının caiz olma veya olmama şeklindeki hükmü gibi bir hükmün gerekliliğine ve serbestliğine işaret ediyor.¹⁷⁴

Vermiş olduğumuz bu örnek alıntı cümleler Arap dilini olduğu gibi betimleyen metinler değildir. Bunlar ancak nahivcilerin bu asırda İslam ülkelerinde meşhur olan kıyassal mantıktan etkilenmeleri sonucu metinler üzerine ölçütler olarak koydukları kendi görüşleridir. Aristo mantığının orta çağlarda İslam ve Hristiyan dünyasında rağbet gördüğünde şüphe yoktur. Bu dönemlerde Aristo metafiziğinden önce Aristo mantığıyla tanışıldı. Aristo'nun tabiat ve canlılar bilimi kitaplarından önce Arap dünyasında önemli bir yeri olan *Organon* adlı eseri Arapçaya tercüme edildi. Felsefe kitapları içinde Arapçaya ilk tercüme edilen bölümler *Organon*'un başlangıç bölümleridir.¹⁷⁵

Geçmiş dönemlerde yapılan Arap dil çalışmalarını bu şekilde değerlendiren Temmam Hassan, bundan sonra mi'yari (kuralcı) metotla vasfi (betimleyici-açıklayıcı) metot anlayışını değerlendirir. Bu iki metot arasındaki farkları açıklayan Temmam Hassan, dil araştırmalarında betimleyici metodun kullanılması gerektiğini ifade eder ve şöyle devam eder;

Öyleyse dil araştırmaları yöntemlerinden olan iki yöntemi birbirinden şöyle ayırabiliriz: Bu yöntemlerden birincisi dili kaynak olarak ele alıp, dili inceler ve betimler. Bu inceleme esnasında dilin kullanımından doğan benzer yönlerden hareketle kurallar belirlemeye çalışır. Bu kurallara uyulması gereken ölçütler olarak değil, araştırmalar sonucunda elde edilen dilsel olgulara ait tabirler olarak bakar. İkinci yöntem ise dile ait kuralları metinler üzerinde bir ölçüt olarak görür. Bu kurallar dilin kullanımı esnasında mutlaka uyulması gereken kanunlardır, hatta bu kurallara doğal bir şekilde konuşanların da uyması gerekir.¹⁷⁶

Dil araştırma yöntemlerinden birincisi, dili betimleyici bir yöntem olarak ele alan modern dil araştırmalarını temsil eder ve bunun için çeşitli yöntemler kullanır. Modern anlamda dil araştırmaları, araştırılacak dili konuşanlardan bir kişinin seçilmesiyle başlar. Bu kişi çeşitli hikâyeler, atasözleri, cümleler, kelimeler ve çekim cetvelleri kullanarak konuşur. Araştırmacı bu dili konuşan kişiyi dinler, bu

¹⁷⁴ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 24-25.

¹⁷⁵ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 25.

¹⁷⁶ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 25.

konuşmaları güvenli bir şekilde kaydeder ve daha sonra bu kaydettiği verileri açıklar, betimler. Bu betimlemeyi daha dikkatli bir şekilde yapmak için konuşan kişiyi tekrar konuşturur. İşte bu yöntem insan vücudunu araştırmaya çalışan bir araştırmacının kullandığı yöntem gibidir. Bu yöntemde dilci açıklar, betimler, yapmış olduğu betimlemeyi kendi görüş ve düşüncelerinin gölgesinde bırakmaz.¹⁷⁷

Dil araştırma yöntemlerinden ikincisi, öncelikle günümüzdeki okullarda çocukların öğrendiği öğretici nahvi temsil etmektedir. Betimleyici nahiv ise böyle öğretici işlerle uğraşmaz ve dile sadece kuralların oluşturduğu bir olgu olarak bakmaz. Çünkü dil doğal bir şekilde konuşulduğundan dolayı kurallara uymayan az ve nadir kullanımlara hata olarak değil betimlenmesi gereken kullanımlar olarak bakar.¹⁷⁸

Mi'yari metot anlayışını bu şekilde eleştiren Temmam Hassan, çoğu nahiv kitabının bu metotla yazıldığını dile getirerek ilk dönem dil çalışmalarına değinir. Sibeveyhi gibi ilk dönem dilcilerin yaptıkları çalışmalarda betimleyici metodu kullandıklarını fakat yine de bazı metot hataları yaptıklarını ifade eder ve şöyle der;

Yine elimizde bulunan nahiv kitaplarının çoğu özellikle sonraki dönemlerde yazılanlar da bu ikinci yöntemi temsil etmektedir. Ben bu mi'yari metodu daha çok Muğni, Şuzur ve Evdahu'l-Mesalik gibi İbni Hişam'ın kitaplarında görüyorum. Sibeveyhi'nin içinde bulunduğu ilk dönem nahivcileri ise her ne kadar dil araştırmalarında betimleyici bir metot kullanmışlarsa da onlarda iki yönden metot hatası yapmışlardır. Yaptıkları bu iki metot hatası şunlardır:

1-Bunlar araştırmalarını İslam'dan yaklaşık yüz elli yıl öncesinden ihticac dönemi diye isimlendirdikleri döneme kadar yani Arap dil tarihinde yaklaşık olarak üç asra genellemişlerdir. Dilin bu dönemlerde kendi halinde sabit olarak kalması düşünülemez. Çünkü dil çevre ve konuşma bakımından daima gelişmeye müsait bir olgudur.¹⁷⁹

2-Sonra bunlar dildeki çeşitli lehçeleri bir arada ele aldıklarından dolayı bu lehçeleri birbirlerine karıştırmışlar ve bu lehçelerin tümünü içine alacak bir nahiv

¹⁷⁷ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 26.

¹⁷⁸ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 26.

¹⁷⁹ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 26.

oluşturmaya çalışmışlardır.¹⁸⁰ Suyuti şöyle der; ‘Nahivcilerin Arap dilini aldıkları ve naklettikleri kabileler şunlardır: Kays, Temim, Esed. Nahivciler topladıkları malzemelerin çoğunu bu kabillerden almışlar ve i’rabta, garipte ve tasrifte bunlara dayanmışlardır. Yine Hüzeyl, bazı Kinane ve Tai’lerden de alıntılar yapmışlardır. Bunların dışındaki kabilelerden dile ait herhangi bir şey almamışlardır.’¹⁸¹

Dünya genelinde tek bir dil oluşturma gayretleri de bu mi’yari çalışmalarındandır. Leibniz tarafından on yedinci yüz yılda başlatılan bu çalışmalar Avrupa’da ortak bir dil kullanmayı amaçlıyordu. Fakat toplumsal ve siyasi nedenlerden dolayı şimdiye kadar bu amaca ulaşamamıştır.¹⁸²

3. 1. İlgilendiği Alanlar

Temmam Hassan, dilbilim alanlarının tümüyle ilgilenmiş bu alanlarda önemli görüş ve tespitlerde bulunmuştur. Batıdan öğrendiği yeni dilbilim yöntemlerini Arap diline tatbik etmiş ve dizimibilim, sesbilim ve yapıbilim alanlarında Arap dil çalışmalarına yeni yaklaşımlar kazandırmıştır. Temmam Hassan’ın ilgilendiği alanlar şunlardır:

3. 1. 1. Dizimibilim

Dizimibilim, sözceleri düzenlememizi sağlayan, her sözcüğe bir görev yükleyen ve bu sözcükler arasında kurulan ilişkileri gösteren bir kurallar bütünüdür. Tümce içindeki sözcüklerin düzeni dizimibilimin en belirgin özelliğini oluşturur.¹⁸³

¹⁸⁰ Hassan, *el-Mi’yariyye*, 26–27.

¹⁸¹ es-Suyuti, *el-İktirah*, 19.

¹⁸² Hassan, *el-Mi’yariyye*, 28.

¹⁸³ Zeynel Kiran-Ayşe (Eziler) Kiran, *Dilbilime Giriş*, Ankara, 2001, 237.

3. 1. 1. 1. Genel Olarak Dizimbilim

Dilbilim alanında önemli bir yeri olan dizimbilim çalışmaları çok eski dönemlere dayanmaktadır. İlk dil çalışmalarının özünü oluşturan bu bilim dalı daha sonraları özellikle günümüzde diğer dilbilim alanlarının önüne geçmiştir. Yapısal dilbilimin bir uzantısı olan *dönüşümlü-üretimsel dilbilim*, özellikle Amerikalı dilbilimci Noam CHOMSKY'nin kuramı bunu sağlamıştır. 1957'de yayımlanan *Dizimbilgisel Yapılan (Syntactic Structures)* adlı kitabıyla dönüşüm kuramını ortaya koyan CHOMSKY, bütün dünyada dil çalışmalarına yeni bir yön vermiştir.¹⁸⁴

Yapısal dilbilim dili bir dizge olarak kabul ettiği için dildeki sözcüklerin birbirleriyle hangi ilişkiler içinde bulundukları, nasıl sıralandıkları, bir dilde kurulması olanaklı bütün tümce tiplerinin saptanması, bu akımın başlıca uğraşısı olmuştur.¹⁸⁵

3. 1. 1. 2. Temmam Hassan Ve Dizimbilim

Arap dil çalışmalarının temelini oluşturan nahiv (dizimbilim-sentaks), ilk Arap dil çalışmalarından günümüze kadar Arap dilcilerinin üzerinde yoğunlaştıkları ve büyük bir özveride bulunarak çalıştıkları alanlardan biri olmuştur. Nahiv çalışmaları bu önemine binaen Arap dil çalışmalarıyla aynı kategoride ele alınmış, Arap dil çalışmaları denince çoğunlukla nahiv çalışmaları kastedilmiştir. Önceki bölümlerde Arap dil çalışmalarına ve bu dönemlere yer verdiğimiz için burada sadece Temmam Hassan'ın Arap nahiv çalışmalarına olan bakışını göstermeye çalışacağız.

Temmam Hassan '*Menahicu'l-Bahs fi'l-Luga*' adlı eserinin giriş bölümünde 'Dil metodunun bağımsızlığı' başlığı altında nahiv çalışmalarıyla ilgili görüşlerine yer verir. Diğer eserlerinin çeşitli bölümlerinde de ara ara bu görüşlerini ifade eden Hassan, genel olarak görüşlerini bu başlık altında dile getirir. Temmam Hassan, dil

¹⁸⁴ Aksan, *a.g.e.*, I, 29.

¹⁸⁵ Aksan, *a.g.e.*, I, 30.

metodunun diğer bilimlerin etkisinden uzak, dil içerisinde ve sadece dilin kendisi için olması gerektiğini ifade ederek geçmiş dönemlerde yapılan Arap nahiv çalışmalarını kullanılan metot açısından eleştirir ve bu metodun Yunan felsefesinden ve Aristo mantığından etkilendiğini söyler. Buradan hareketle dil çalışmalarında metodoloji hatası yapıldığını belirterek bu çalışmalara felsefe ve mantığın karıştığını dile getirir.

Temmam Hassan, nahivle ilgili fikirlerine geçmeden önce Yunan felsefesini ve Aristo mantığını ele alır. Yunan dilinin de bu felsefeden ve mantıktan etkilendiğini dile getirerek bu felsefeyi ve mantığı çeşitli yönlerden eleştirir. Özellikle Aristo'nun dille alakalı bazı fikirlerini eleştiren Temmam Hassan, modern dilbilimde böyle fikirlerin yerinin olmadığını ifade eder. Bu konuda şunları söyler;

“Dil araştırmaları tarihini araştıran bir kimse bu araştırmaların eski Yunan felsefesinden bağımsız olmadığını ve bu felsefenin Yunan dilini dünya dillerine bir ölçü olarak kabul ettiğini anlayacaktır. Yunan felsefesi bu düşünce üzerine Yunan dil araştırmalarının yapısıyla ve yöntemleriyle bütün dünya dillerini kapsadığı inancını bina etmiştir. Hâlbuki bu eski dil araştırmalarına gerçekten büyük oranda mantıki ve metafizik teoriler karışmıştır. Mesela Yunanlara ait gramer kitabı, cümleyi mantıksal bir düşünceyle açıklamakta ve gramerin öğelerinden biri olan isnadı, mantıkta mevzu'-mahmul diye tabir edilen yöntemin kendisi olarak belirtmektedir.”¹⁸⁶

Organon'nun bölümlerinden olan Kategorileri, Önergeleri ve Birinci ve İkinci Analitikleri inceleyen bir kimse bu bölümlerin birbirine karışmış dilsel ve felsefi teorilerle dolu olduğunu görecektir. Mesela Aristo, “Kelamın (konuşulan söz) bir niceliğe sahip olduğunu, çünkü bunun kısa ve uzun hecelerle kıyas edildiğini söyler.” Kategorilerin onuncu bölümünde ise şöyle der: “İzafet (görelilik) kategorisi altında toplanan birbirine zıt çiftler birinin diğerine nispet edilmesiyle açıklığa kavuşur. Bu nisbete ise izafet alameti veya herhangi bir harf delalet eder.” Ve şöyle devam eder: “Birbirine zıt önermelerde bulunan zıt kelimelerin bazısı aynı anda diğer bazısına zıt olarak bulunabilir.”¹⁸⁷

¹⁸⁶ Hassan, *Menahic*, 14.

¹⁸⁷ Hassan, *Menahic*, 14.

Aristo, “İsmi, içinde zaman anlamı olmayan ve bir cüzü diğer cüzlerinden bağımsız olarak herhangi bir anlam ifade etmeyen lafız olarak tanımlar ve bir ismin doğru veya yanlış olarak nitelenebilmesi ancak isnat ile mümkündür” der. Malumdur ki doğruluk ve yanlışlık kavramları dil araştırmaları alanına girmez, mantık araştırmaları alanına girer. Bu durumda Aristo’ya göre dilci doğru ve yanlış cümleleri çözümler. Hâlbuki dilci için önemli olan bu değil, dile ait çözümlemeler olmalıdır.¹⁸⁸

Yine Aristo’ya göre ‘harf’ isimle aynı anlamdadır. Aralarında şöyle bir fark vardır; “İsme bir fiil nispet edildiği zaman isnad anlamı ortaya çıkar, harfe nispet edildiği zaman ise ortaya çıkmaz.” Aristo, ‘fiil’ ve ‘cümleyi’ ise şöyle tanımlar; “Fiil, içinde zaman anlamı olan ve bir cüzü diğer cüzlerinden bağımsız olarak herhangi bir anlam ifade etmeyen lafızdır. Cümle ise, olumlu hükümler bakımından değil lafızlar bakımından birbirinden bağımsız anlamları bulunan birimlerin oluşturduğu faydalı kelimedir.” Aristo’nun bu tanımına göre cümle mantıksal bir hükümdür. Modern dilbilimde ise böyle mantıksal tanımlara yer verilmez. Aristo olumluluk ve olumsuzluk kavramlarına dile ait bölümler olarak değil, mantıksal önermeler olarak bakar ve şöyle der: “Her önermede bir fiil veya zaman anlamı taşıyan bir öge bulunması gerekir.” Sonuç olarak diyebiliriz ki Yunan dili araştırmaları genişliğine ve derinliğine rağmen dil araştırmalarına kendine has bir metot kazandıramamıştır. Dil alanında ancak metafiziğin ve mantığın gölgesinde düşünmüştür.¹⁸⁹

Temmam Hassan, Yunan dil araştırmalarının Yunan felsefesinden ve Aristo mantığından etkilendiğini dile getirdikten sonra nahiv çalışmalarına geçer ve ortaçağda bilimin öncüsü olan Müslümanların dile ait bir yöntem ortaya koyup koyamadıklarını sorgular. Bu konuda şöyle der;

“Müslümanlar Kuran-ı Kerim’i yanlış okumalardan ve dil hatalarından korumak için büyük bir arzu ve istekle kendilerini ilme verdiler. Arapların Kuran-ı Kerim’i korumak için gösterdikleri bu çaba sarf, nahiv tecvit, sözlük vb. ilimlerin doğmasına neden oldu. Bunun sonucunda Araplar orta çağdaki düşüncenin önderi oldular. Burada şu soruları sormak gerekir: Acaba Araplar, genel anlamda, dili dille

¹⁸⁸ Hassan, *Menahic*, 14–15.

¹⁸⁹ Hassan, *Menahic*, 15.

alakası olmayan düşüncelerden özel anlamda ise felsefi düşüncelerden kurtarabildiler mi? Ve diğer bilimlere nazaran bağımsız olarak dile ait özel bir yöntem ortaya koyabildiler mi? Aşağıda bu sorulara cevap bulmaya çalışacağız.”¹⁹⁰

Müslümanların dile ait bir yöntem ortaya koyup koyamadıklarını sorgulayan Temmam Hassan, Müslümanların diğer milletlerden birçok sahada çeşitli tercümeler yaptıklarını ve bu tercümeler sonucunda bunların ilimlerinden ve kültürlerinden etkilendiklerini dile getirir. Bu etkilenmenin dil çalışmalarına yansımalarının kaçınılmaz olduğunu ifade ederek şöyle devam eder;

“İslam ülkelerinde büyük bir özveriyle başlayan Arap dil çalışmaları; rivayetleri toplamak, derlemek ve başka dillerden tercümeler yapmak şeklinde kendini gösteriyordu. Araplar, Yunanlardan ve Süryanilerden tercümeler yaptıkları gibi Hintlilerden de çeşitli tercümeler yapıyorlardı. Hatta Ruha ve Harran gibi şehirlerde tercüme faaliyetleri maddi bir kazanç haline dönüşmüştü. Yapılan bu tercümeler sonucunda Arap düşüncesi öncelikle yazılı kültürel değerlere sahip diğer diller ve milletlerle tanışmış oldu. Bu durumda Arapların bu toplumlardan ilim öğrenmeleri, onların düşüncelerinden etkilenmeleri ve ilmi hareketlerinde bu toplumların kültürlerine muttali olduklarını gösteren bir yöntem ortaya koymaları gerekti.”¹⁹¹

Araplar Yunanlardan yaptıkları çeviriler gibi herhangi bir millettten ya doğrudan ya da Süryaniler vasıtasıyla tercümeler yaptılar. Malumdur ki yapılan bu tercümeler içersinde en büyük payı Aristo felsefesi ve mantığı alıyordu. Bunun sonucunda bu mantık ve felsefe Abbasiler döneminde İslam ülkelerinde meşhur oldu.¹⁹²

Bu asırda Arapların Yunan düşüncesiyle kaynaşmaları sadece yapılan tercümelerden ibaret değildi. Aksine Müslüman bilginlerle Hristiyan din adamları arasındaki bağ bu asırda da devam ediyordu. Hristiyan din adamları değişik dillerde yazılan İncil’leri biliyorlardı. İdare edildikleri devletin dili olan Arapçaya ve yönetici oldukları devletin dili olan Yunancaya sahiptiler. Müslüman bilginlerle Hristiyan din adamları arasında halifelerin saraylarında ve dışında birçok tartışmalar

¹⁹⁰ Hassan, *Menahic*, 16.

¹⁹¹ Hassan, *Menahic*, 16.

¹⁹² er-Racihi, Abduh, *en-Nahvu’l-Arabi ve’d-Dersu’l-Hadis*, Beyrut, 1986, 62.

yapılıyor, yapılan bu tartışmalarda her iki tarafta kendine ait birçok delil ortaya koyuyordu. Başlangıçta meydana gelen bu tartışmalar kelimelerin ilminin doğuşuna neden oldu.¹⁹³ Yapılan bu tartışmalardaki deliller Aristo mantığı üzerine bina ediliyordu ve her iki grupça hüküm verme kaynağı Aristo mantığıydı.¹⁹⁴

Yapılan ilmi faaliyetlerde ve tartışmalarda Aristo mantığının temel dayanak olarak kabul edildiğini dile getiren Temmam Hassan, bu mantık ve düşünceden nahiv çalışmalarının da etkilendiğini örnekler vererek şöyle ifade eder;

“Bu anlattığımız durum üzerine yabancı düşüncelerin etkisinin Araplarca yapılan dil çalışmalarında görülmesi ve yine mantıki ve metafizik düşüncelerle dil teorilerinin birbirine karıştığı Aristo düşüncesinin Arap dil çalışmalarına özellikle nahve intikal etmesi gerekir.”¹⁹⁵

Aristo felsefe ve mantığının nahiv çalışmaları üzerindeki etkisini öncelikle dil için yapılan tanımlardan anlayabiliriz. Mesela İbni Cinni dil konusunda şöyle der: “Dil, toplumların maksatlarını ifade ettikleri seslerdir. Dillerin birbirinden farklı olmasının nedeni, dilin tevkifi mi (ilham) yoksa tearuf mu (insanlar tarafından) oluşuna dayanmaktadır.”¹⁹⁶ Dilin aslı konusunda ortaya çıkan tevkifilik ve tearufluk konusu Araplarca üzerinde çok tartışılan konulardan biriydi. Kelimeyle anlamı arasındaki ilişki (ki bu dilin aslının ne olduğu konusu gibi metafizik bir konudur) dilcilerden çok İslam felsefesinin çalışma alanına giriyordu.¹⁹⁷

Temmam Hassan, Aristo mantığının nahiv çalışmalarını etkilediğini dile getirdikten sonra bu etkinin nasıl ve ne şekilde olduğunu Aristo’nun eserlerinden hareketle ifade etmeye çalışır. Özellikle Arap nahiv çalışmalarında Aristo’nun Organon adlı eserinin temel kaynak olarak kabul edildiğini belirterek bu mantığın nahiv çalışmalarına uygulanış biçimini örnekler vererek açıklamaya çalışır ve bu yönüyle nahivcileri eleştirir. Şöyle der;

“Mantığın Arap nahvine etkisi iki bakımdan görünür. Birincisi, Aristo’nun Organon adlı eseri ve özellikle bu eserin Kategoriler bölümünün genel nahiv

¹⁹³ el-Misiddi, *a.g.e.*, 26.

¹⁹⁴ Hassan, *Menahic*, 16–17.

¹⁹⁵ Hassan, *Menahic*, 17.

¹⁹⁶ İbn Cinni, *el-Hasais*, I, 31.

¹⁹⁷ Hassan, *Menahic*, 17.

konularına tatbiki. İkincisi ise, özel nahiv konularındaki kıyaslar ve ta'liller. Organon'un bölümlerinden olan Kategorileri okuyan bir kimse bilir ki kategoriler on tanedir: Cevher (öz-asıl), Kemmiyet (nicelik), Keyfiyet (nitelik), Zaman, Mekân, İzafet (görelilik), Vaz' (durum), mülk (iyelik), Failiyet (etkenlik), Kabiliyet (edilgenlik). Ve yine bilir ki bu kategoriler kapsamların en üstüdür. Yani kategorilerin dışındaki kapsamlar daha özeldir ve hepsi kategorilerin içine girer. Kategorilerin sayısı değişmez, kategoriler esas olup eşya bunlarla bilinir.”¹⁹⁸

Kategoriler hakkında bu şekilde açıklama yapan Temmam Hassan, bundan sonra kategorilerin nahiv çalışmalarına uygulanış biçimini tek tek göstermeye çalışır. Bu kategorilere Temmam Hassan'ın fikirlerini göstermesi açısından değinmek istiyoruz. Öncelikle cevher (öz) kategorisini ele alan Hassan, nahivcilerin her kelime ve cümle için bir cevher belirlediklerini ifade ederek modern dil araştırmalarında böyle mantıksal konuların yerinin olmadığını dile getirir ve şöyle der;

“Nahivciler dile eşyaya baktıkları gibi baktılar. Madde için belirledikleri gibi kelime için de bir cevher belirlediler. Kelimenin cevherinin ancak i'lal (bir harfin başka bir harfle değişmesi olayı) veya ibdal (bir harfin belli bir yerde başka bir harfe dönüşmesi olayı) yoluyla değişebileceğini savundular. Mesela 'قَالَ' kelimesinin aslının 'قَوْلٍ', 'وَفِي' kelimesinin emri olan 'ف' kelimesinin 'أَوْفٍ', 'نَهَى' kelimesinin 'نَهْيٍ' kelimesinin 'قَاضٍ' kelimesinin 'قَاضِي' olması gibi... Her kelimenin bir özünün, aslının olması gerektiğini iddia eden nahivciler bir kelimeye asıl bulmak için çoğu zaman zorlama ifadeler kullanıyorlardı.”¹⁹⁹ Mesela İbni Cinni 'Bir harfin başka bir harfe zorlama olmadan kolay ve güzel bir şekilde dönüşümü' başlığı altında şöyle der: “Biri sana 'وَأَيْتُ' kelimesi nasıl 'وَأَيْتُ' kelimesine dönüştü diye sorsa bunun yolu şöyledir: Önce 'وَأَيْتُ' kelimesi 'فَوْعَلٌ' veznine konulur. Bu durumda kelime 'وَوَأَيْ' şeklini alır. Kelimenin son harfi harekeli olduğundan ve kendinden önceki harfin harekesi de fetha olduğundan elife dönüşür. Bu durumda kelime 'وَوَأَا' halini alır. Sonra iki vav kelimenin başında bir arada bulunduğu birinci vav hemzeye çevrilir ve kelime 'وَوَأَا' halini alır. Sonra hemzenin harekesi kendinden önceki vava çevrilir ve hemze hafzedilir. Bu durumda isim olsun fiil olsun kelime 'وَأَا' şeklini

¹⁹⁸ Hassan, *Menahic*, 17–18.

¹⁹⁹ Hassan, *Menahic*, 18.

alır. Bu örnekle zorlama olmadan kolay ve güzel bir şekilde ‘وَأَيْتُ’ kelimesinin ‘أَوَيْتُ’ kelimesine nasıl dönüştüğünü gördün.”²⁰⁰

Bu ifadelerde dilin özünün değişik şekillere girdiğini ve bu şekillerin mantığı ve felsefi ifadelerden uzak olmadığını gördük. Burada işaret etmek istediğim şey İbni Cinni’nin bunları bir zorlama olarak görmemesi, aksine bunu önceki ve sonraki nahivciler gibi sanat ve güzellik olarak görmesidir.²⁰¹

Nahivcilerin her kelime için bir cevher belirlediklerini, bununla yetinmeyip cümle için de bir cevher koyduklarını ifade eden Temmam Hassan, nahivcilerin bu teorisine İbn Mada gibi önemli dilciler tarafından çeşitli eleştiri ve itirazların yapıldığını dile getirir ve şöyle devam eder;

Nahivciler kelimenin bir cevheri olduğu fikriyle yetinmeyip cümlelerin de bir cevheri olduğunu, bir cümlede fail yoksa bunun takdir edilebileceğini yani cümleye gizli bir fail eklenebileceğini ifade ederler. Bu takdir etme (gizleme) fikri Arap nahvinin hala da müptela olduğu metafizik, felsefi ve mantıki bir konudur. Arap nahvindeki bu taklitçi fikirlere çeşitli eleştiriler ve itirazlar yapılmıştır. Bu itirazlardan biri de İbn Mada el-Kurtubi tarafından yapılmıştır.²⁰²

İbn Mada bu konuda şöyle der: “Eğer denilirse ‘زَيْدٌ قَامَ’ cümlesi hakkında ne diyorsun? Zira ‘قَامَ’ fiilinde fail olan gizli bir ‘هُوَ’ zamirinin olduğunu söylüyorlar. Nahivcilerin dışında kimse böyle bir şey iddia etmez. Nahivcilerin düşüncesi ise şudur: Fail fiilin önüne geçemez ve her fiilin bir faili vardır. Nahivcilerin bu sözüne göre fail (Zeyd) ya fiilde (قَامَ) zannedildiği gibi vardır veya fiilin faille alakası kesiktir. Eğer fail fiilde zannedildiği gibi varsa bu durumda failin durumu ism-i failde olduğu iddia edilen zaminin durumudur. Eğer failin fiille ilişkisi kesikse bu durumda fiilde gizli bir zaminin olması doğrudur. Bu durumda cümleye bakan kişiye cümleden ne kastedildiğine yardımcı olan göstergelerin olması gerekir.”²⁰³

Delalet (gösterge) ikiye ayrılır: Vazı’n (kelimeyi koyan kişinin) kastettiği delalet-i lâfzî: İsm’in müsemmasına delaleti, fiilin bir işe ve zamana delaleti gibi. Ve delalet-i lüzum: Damın duvarın olduğuna delaleti, müteaddi (geçişli) fiilin bir yere

²⁰⁰ İbn Cinni, *el-Hasais*, I, 483.

²⁰¹ Hassan, *Menahic*, 19.

²⁰² Hassan, *Menahic*, 19.

²⁰³ İbn Mada, *a.g.e.*, 103.

ve mefule delaleti gibi. Fiilin faile olan delaleti konusunda ise çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Kimi fiilin faile delaletini bir işe ve zamana olan delaleti gibi, kimi ise mefule olan delaleti gibi görmüştür. Sonuç olarak, ‘زَيْدٌ قَامَ’ denildiği zaman ve ‘قَامَ’ kelimesi de faili gösterdiği zaman ‘قَامَ’ fiilinde gizli bir şeyin olduğunu söylemeye gerek yoktur. Çünkü bu faydalı olmayan gereksiz bir şey olur.”²⁰⁴

Her ne kadar delalet-i lâfzî ve delalet-i lüzum gibi kavramları kullanıp mantığın etkisinden kurtulmasa dahi şüphe yok ki İbn Mada bu düşüncesiyle isabet etmiştir. Dil aştırmaları delalet-i lüzuma değil lafızların kendilerine olan delaletine itibar eder. Mazi bir fiil olan ‘قَامَ’ fiilini işe, zamana ve müfret-ğâib’e delalet eden bir kelime olarak ele alır. Nahivcilerin Aristo’nun cevher kategorisini Arap nahvine nasıl işlediklerinin görülmesi açısından bu kadar yeterlidir.²⁰⁵

Cevher kategorisinin nahiv çalışmalarına uygulanışını bu şekilde açıklayan Temmam Hassan, bundan sonra kemmiyet (nicelik) ve keyfiyet (nitelik) kategorilerine geçer ve şöyle der;

Kemmiyet (nicelik) kategorisine gelince malumdur ki nahivciler ve kurra herhangi bir sesin uzatılması demek olan meddin (duration) uzunluğu olmasına rağmen kurallı veya kuralsız olarak bir nicelikle ilişkisinin olmadığını belirtmişlerdir. Bunun yerine tek bir harfin uzunluğundan daha az olan şeddeli sakın harf ve fethanın lin elifinin yarısı olması gibi Arap nahvinde çeşitli uzun birimler ortaya koymaya çalışmışlardır. Burada mantıksal düşünce çok açık bir şekilde görülmektedir. Bilhassa yapılan araştırmalar ve özellikle Aden lehçesi üzerine yaptığım çalışmalar, sakın bir harfin şeddeli sakın bir harften her ne kadar nicelik bakımından kısa olsa da uzatma bakımından uzun olmadığını ortaya koymuştur.²⁰⁶

Kemmiyet kategorisinin Arap dil çalışmalarına uygulanışı sarf ilminde daha açık bir şekilde görülmektedir. Burada kemmiyet harflerde meydana gelmektedir. ‘عَبْدٌ-عَبْدٌ’ ve ‘ضَرْبٌ-ضَرْبٌ’ vezinlerinde görüldüğü gibi harfler kelimelerin anlamlarının değişmesinde önemli bir göreve sahiptir. Bu durumda kemmiyet, kelimelerin anlamlarını birbirinden ayırt eden ayırt edici öğeler (el-kayyimul hilafiyye) rolünü üstlenmektedir. Bununla ses araştırmalarında medde (uzatma) ve harf

²⁰⁴ İbn Mada, *a.g.e.*, 103.

²⁰⁵ Hassan, *Menahic*, 20.

²⁰⁶ Hassan, *Menahic*, 20.

araştırmalarında kemmiyete itibar edilmesini eleştirmek istemiyorum. Aksine modern dil araştırmalarında da ses bilim medde, harf araştırmaları olan fonoloji de kemmiyete önem verir. Burada sadece eski dönem nahivcilerin ve kurralların anladığı kemiyet düşüncesiyle Aristo'nun kemmiyet kategorisi arasında nasıl bir bağ bulunduğunu göstermek istiyorum.²⁰⁷

Keyfiyet (nitelik) kategorisinin Arap nahvine tatbiki harflerin, isimlerin ve sülasi fiillerin isimlendirilmesinde görülmektedir. Bazı sülasi fiillerin maksur, nakıs ve ecvef şeklinde; bazı isimlerin müfret, müsenna ve cem'i şeklinde isimlendirilmesi gibi.²⁰⁸

Temmam Hassan, bundan sonra zaman ve mekân kategorilerinin nahve uygulanışını ele alır ve şöyle der;

Nahivcilerin felsefi zamanla nahvi bir zaman arasında bir ayırım yapmadan fiili bölümlere ayırmaları Aristo'nun zaman kategorisinin Arap diline tatbikini göstermektedir. Şöyle ki; nahivcilere göre fiil üçe ayrılır: Mazi, müzari, emir. Mazi fiil, konuşma zamanından önce geçen bir olayı, müzari fiil ise, şimdiki veya gelecek zamandaki bir olayı gösteren fiildir.²⁰⁹ Nahivciler yaptıkları bu mantıksal ayırımla hataya düşmüşler ve nahvi zamanın kendilerini yanılttıkları her yerde mazur duruma düşmüşlerdir. Mesela 'لَمْ' harfinin kendisine bitişmesiyle geçmiş zamanı gösteren müzari fiil hakkında bir şey diyememişlerdir. Çünkü bu durumda fiil yapı olarak müzari zaman olarak mazi olmaktadır. Aşağıdaki örneklerde de bu durum söz konusudur:

“قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِكُمْ هَلْ مَآ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا” / Allah, içinizden (savaştan) alıkoyanları ve yandaşlarına: "Bize katılın" diyenleri gerçekten biliyor. Zaten bunların pek azı savaşa gelir.”²¹⁰

“وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا” / Allah bağışlayan ve merhamet edendir.”²¹¹

“إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ” / Allah'ın yardımı ve zaferi geldiği zaman”²¹²

²⁰⁷ Hassan, *Menahic*, 20.

²⁰⁸ Hassan, *Menahic*, 20–21.

²⁰⁹ Nureddin Abdurrahman el-Cami, *el-Fevaidu'd-Diyaiyye (Molla Cami)*, (tah. Üsame Taha er-Rifai), İstanbul, trs., II, 229–231.

²¹⁰ Ahzap, 33/18.

²¹¹ Ahzap, 33/59.

²¹² Nasr, 110/1.

Bunların hepsi felsefi zamanla nahvi zamanın birbirine karıştırılmasından kaynaklanıyor. Nahivciler nahvi zamanı şimdiki, gelecek ve geçmiş zaman anlamında değil, sigaları birbirinden ayırt etme anlamında düşünseydiler böyle bir hataya düşmeyeceklerdi.²¹³

Aristo'nun mekân kategorisinin Arap diline tatbiki ise kelime sonlarında hareketlerin takdir edilmesi şeklinde kendini gösteriyor. Mesela nahivcilere göre yüce Allah'ın “إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ / O, arzusuna göre de konuşmaz. / O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir.”²¹⁴ Ayetindeki ‘الْهَوَىٰ’ kelimesinin sonundaki elifte gizli bir kesre vardır. Bu kesrenin ortaya çıkmamasının nedeni, elifle kesrenin beraber aynı anda kullanılmasının mümkün olmamasıdır.²¹⁵ Yine “فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَىٰ شَيْءٍ نَّكَرَ” / Çağıranın görülmemiş bir şeye çağırdığı gün, sen de onlardan yüz çevir.”²¹⁶ Ayetinde iki gizli zamme vardır. Birincisi ‘يَدْعُ’ kelimesindeki vavın üzerinde, diğeri ise ‘الدَّاعِ’ kelimesindeki yanın üzerinde bulunmaktadır.²¹⁷

Mekân kategorisini i'lal ve ibdal konularında da görebiliriz. İ'lal, belli bir yerde bir şeyin değişmesi; ibdal ise, bir şeyin başka bir şey yerine konulması demektir. Failin fiilden sonra gelmesi düşüncesi²¹⁸ de mekân kategorisinin Arap diline uygulanışından kaynaklanmaktadır. Bu kategorinin nahivcilerin düşüncesine ne kadar nüfuz ettiğini ortaya koymak için daha birçok örnek vermek mümkündür.²¹⁹

Zaman ve mekân kategorilerinin Arap diline uygulanış biçimlerini ele alan Temmam Hassan, bundan sonra izafet (görelilik), vaz' (durum) ve mülk (iyelik-sahip olma) kategorilerine geçer ve bu kategorilerin her birinin nahiv çalışmalarına tatbikini çeşitli konulardan örnekler vererek açıklamaya çalışır. Sırasıyla bu kategoriler hakkında şöyle der;

²¹³ Hassan, *Menahic*, 21.

²¹⁴ Necm, 53/3–4.

²¹⁵ İbn Hişam, Cemaluddin Ebu Muhammed Abdullah bin Yusuf el-Ensari, *Şuzuru'z-Zeheb fî Marifeti Kelami'l-Arab*, Beyrut, 1999, 71.

²¹⁶ Kamer, 54/6.

²¹⁷ İbn Hişam, *Şuzuru'z-Zeheb*, 73.

²¹⁸ el-Cami, *a.g.e.*, I, 95.

²¹⁹ Hassan, *Menahic*, 21.

Aristo'nun izafet (görelilik) kategorisinin Arap diline tatbiki nahivcilerin her fiili failine nispet ederek algılamalarında kendini gösteriyor. Eğer cümlede fiilin zikredilen bir faili yoksa nahivciler düşüncelerinin mantıki kategorilerle örtüşmesi için gizli bir fail takdir etmişlerdir.²²⁰ Burada İbn Mada'nın 'زَيْدٌ قَامَ' şeklinde verdiği örneğe dönüyoruz. Nahivcilere göre Zeyd cümlede olmasına rağmen mekân kategorisine uygun düşmediği için fail olamaz. Zira fail fiilden sonra gelir, önce gelmez. Öyleyse her ne kadar buradaki mazi fiil şekliyle ve takdire ihtiyaç olmadan müzekker-gaip bir faili gösterse dahi cümlede fail yoksa bir fail takdir edilmesi gerekir. Eğer fail bunun dışında başka bir şey olsaydı o zaman fiilin sigası değişirdi.

Nahivcilerin imale (uzatma) düşüncesinde de izafet kategorisini görmek mümkündür. Nahivcilere göre bir ismin kendi lehçesinde asıl olduğuna bakılmaksızın uzun olarak nitelenebilmesi için elifi açık olan bir isme nispet edilmesi gerekir. Hâlbuki imale bulunan ismi kendi lehçesinde incelediğimiz zaman böyle genel bir düşünceye gerek kalmaz. Nahivciler dil araştırmalarında bütün lehçeleri beraber ele aldıklarından dolayı böyle genellemeler yapmışlar ve bunun sonucunda ise şaz ve kurallı diye çeşitli ayrımlar yapmak zorunda kalmışlardır.²²¹

Vaz' (durum) kategorisinde ise nahivciler, cümlelerin herhangi bir i'rab alameti taşınamasına rağmen irabının olduğunu belirtmişlerdir. Cümlelerin 'قَالَ' fiilinin mefulü olduğunda mahallen mensub, cezmeden bir edatın cevabı olduğunda mahallen meczum, haber olduğunda mahallen merfu, sıfat olduğunda mahallen mecrur olması gibi...²²² Nahivcilerin cümleye bu şekilde mahalli i'rablar koyması durum kategorisinin Arap dil çalışmalarına uygulanışını açık bir şekilde göstermektedir.²²³

Sami dil grubuna ait dillerde ve Arapçada önemli bir yeri olan harekelerin ikinci planda görülmesi mülk (iyelik) kategorisinin nahiv çalışmalarına tatbikini açıkça ortaya koymaktadır. Nahivcilere göre birinci planda ve önemli olan sahih (illetli olmayan) harftir. Bu sahih harf ise ya merfu, ya mansup ya da mecrur olur. Bu durumda nahivcilere göre hareke sahih harfin bir özelliğidir. Hâlbuki dünya dillerinin hepsinde harfler ve harekelerin aynı değeri vardır ve bunlar aynı düzeyde

²²⁰ el-Cami, *a.g.e.*, I, 97.

²²¹ Hassan, *Menahic*, 21–22.

²²² İbn Hişam, *Muğni'l-Lebib*, II, 472.

²²³ Hassan, *Menahic*, 22.

ve yan yana yazılır. Fakat Arapçada hareketler yazıda yazı işaretleri, irapta ise i'rab işaretleri olarak belirlenmiştir. Yani hareketler her iki durumda da işarettirler, harf değildirler. Aruzcular ise nahivcilerin aksine musiki değerinden dolayı harekeye önem vermişler, harfleri işaret olarak kullanmayı ihmal etmişlerdir. Hareketleri şiir hecelerini göstermek için şekillere ve dairelere çevirmişler, harekeyi hareketli harfe, sükûnu ise sakin harfe işaret olarak belirlemişlerdir.²²⁴

Temmam Hassan bundan sonra son iki kategori olan failiyet-kabiliyet (etkenlik-edilgenlik) kategorilerine geçer ve bu kategorilerin özellikle amil-mamul ilişkisinde görüldüğünü dile getirir. Hassan, Arap nahvinin önemli yapı taşlarından biri olan amil-mamul teorisini bu teoriyi eleştiren İbn Mada'dan²²⁵ alıntılar yaparak reddeder ve modern dil araştırmalarında böyle bir teorinin olamayacağını ifade eder. Şöyle der;

Diğer iki kategori olan failiyet-kabiliyet (etkenlik-edilgenlik) kategorileri ise Arap nahvinin temel esaslarından olan amil-mamul teorisinde görülmektedir. Nahivcilere göre eğer bir şey etken veya edilgen olabiliyorsa kelimeler neden olmasın? Niçin bazı kelimeler hatta anlamlar dahi bazı kelimelerde amil olmasın? Arap nahvindeki bu amil teorisine yine önemli itirazlar yapılmıştır. Bunlardan biri de İbn Mada tarafından yapılmıştır.²²⁶ İbn Mada nahivcileri eleştirdiği '*Kitâbü'r-Red 'ale'n-nuhât*' adlı eserini kaleme almaktaki amacını şöyle açıklar: "Bu kitaptaki amacım bir nahivcinin gerek duymayacağı bazı nahiv konularını ortadan kaldırmak ve nahivcilerin icma' ettikleri bazı yanlış düşünceleri belirtmektir."²²⁷

"Bu konulardan birisi nahivcilere göre nasp, cezm ve kesra gibi i'rab işaretleri ancak lâfzî bir amil sonucunda meydana gelir. Ref'a ise bazen manevî bazen ise lâfzî bir amille oluşur. Mesela '*ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا*' cümlesindeki Zeyd kelimesindeki ref ve Amr kelimesindeki nasp işaretleri '*ضَرَبَ*' fiili tarafından meydana gelmiştir. Bazı lafızların bazı lafızlar üzerinde amil oluşu görüşü aklen ve şeran yanlıştır. Bir takım nedenlerden dolayı bunu akli başında olan kimse söylemez. Bu nedenlerden birini kısaca söyleyecek olursak; failin şartı fiili yaptığı zaman var

²²⁴ Hassan, *Menahic*, 22.

²²⁵ Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas (Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı)*, Van, 2007, 16

²²⁶ Hassan, *Menahic*, 23.

²²⁷ İbn Mada, *a.g.e.*, 18.

olmasıdır. Dolayısıyla fiili yapan fail olup fiilin fail üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Burada faili ref yapan amil ise fiil değil mütekellim (konuşan kişi) dir.”²²⁸

İbn Mada'nın eleştirdiği önemli noktalara ve konulara bu şekilde değinen Temmam Hassan, İbn Mada'yı da bazı konularda mantıksal düşünmesi sebebiyle eleştirir ve şöyle devam eder;

İbn Mada'nın da her ne kadar nahivcilerin bakış açısının yanlış olduğu konusunda haklı olsa dahi konuyu mantıksal bir yöntemle ele aldığı açıktır. Kitabında amilin mütekellim olduğu şeklinde görüş belirtmesi kabul edilemeyecek bir iddiadır. İbn Mada her ne kadar bir amili kaldırmışsa da yerine modern dilbilimin kabul edemeyeceği başka bir amil koymuştur. Hâlbuki mütekellim kendisi ref ve nasp yapmaz, kurallara göre hareket eder.²²⁹

Temmam Hassan on kategorinin nahiv çalışmalarına olan etkisini bu şekilde açıkladıktan sonra Aristo mantığının önemli esaslarından biri olan kıyas konusunu ele alır. Nahivcilerin kıyası kendileri için vazgeçilmez bir metot olarak kabul ettiklerini dile getiren Hassan, nahiv kitaplarının çoğunun kıyas ve illetlerle dolduğunu ifade eder. Yine nahivdeki bu kıyas ve illetlere karşı çıkan önemli dilcilerden biri olan İbn Mada'dan alıntılar yapar ve dil araştırmalarında kıyasın yerinin olmadığını belirterek nahivcileri eleştirir.²³⁰ Şöyle der;

Buraya kadar olan bölümde nahivcilerin Aristo'nun on kategorisinden nasıl etkilendiklerini açıklamaya çalıştık. Bundan sonra ise nahivcilerin mantıktan ve Aristo'nun dilsel ve felsefi düşüncelerle dolu eserlerinden etkilendiklerini gösteren bir bölüm sunacağız. Bunun en açık örneği nahivdeki kıyaslar ve illetler (sebepler) dir. Bu konuda İbn Mada şöyle der:

“Nahivden çıkarılması gereken önemli konulardan birisi de ikinci ve üçüncü illetlerdir. Buna şu soruyu soran kişinin örneğini verebiliriz. ‘قَامَ زَيْدٌ’ cümlesindeki Zeyd kelimesi niçin merfudur? Cevap olarak denilir ki çünkü Zeyd faildir ve bütün failler merfudur. Bu birinci illettir. Sonra bu kişi yine sorar fail niçin merfudur? Cevap olarak şöyle denir; Araplar böyle konuştuğu için ve yapılan dil araştırmalarında bu sonuçlar elde edildiği için fail merfudur. Buda ikinci illettir. Bu

²²⁸ İbn Mada, *a.g.e.*, 18.

²²⁹ Hassan, *Menahic*, 23.

²³⁰ Çıkar, *Kıyas*, 14–15

örnekle bir şeyin haram olduğunu bilen bir kimse arasında fark yoktur. O kişi niçin haramdır diye bir soru sorsa fakihin bu soruya cevap vermesine gerek yoktur. Çünkü haram haramdır. Bu durum fail içinde geçerlidir. Fail niçin merfudur şeklinde bir soru sorulmasına ve cevap verilmesine gerek yoktur. Sonuç olarak nahivde bu ikinci illetlerin kaldırılması gerekir.”²³¹

İbn Mada’ya göre birinci illetler ile ikinci illetler arasındaki fark şudur: “Birinci illetler Arap kelamını tanımamızı sağlar. İkinci illetler ise ancak Arapların hikmetli bir toplum olduğu ortaya koyarlar.”²³² İbn Mada’nın bu sözleri nahivcileri eleştirirken mantığa meylettğini açıkça gösteriyor. Nahivdeki bu illetler hakkında İbni Cinni ise şöyle der: “Bil ki nahivcilerin illetleri -bu sözümle yetenekli olanlarını kast ediyorum- kelamcılarının illetlerine nazaran fakihlerin illetlerine daha yakındır. Bunlar ancak hükümlerin meydana gelmesi için oluşturulmuş çeşitli alametler ve emarelerdir. Bu illetlerdeki hikmet gizlidir.”²³³

İbn Mada şöyle devam eder: “Araplar hikmetli bir toplumdur. Nasıl oluyor da bir şeyi bir şeye benzer kılıyorlar ve asıl olan bir şeyin hükmünün illetini fer’de (asıl olmayan) bulunmamasına rağmen fer’e yüklüyorlar? Bunu nahivcilerden biri yapıyorsa onun bu sözü geçerli değildir. Ve niçin Araplardan bazısının bilip bazısının bilmediği konuları tüm Araplara genelliyorlar? Araplar aslın hükmünün illetini fer’e ancak o illet fer’de bulunduğu zaman yüklemişlerdir ve kıyas etmişlerdir. Mesela amelde ismi failin fiile, inne ve benzerlerinin müteaddi fiile benzetilmesi gibi.”²³⁴

Evet, nahivciler fukahanın yaptığı gibi bazı hükümleri bazılarına kıyas etmişlerdir. Bu ise onları Araplardan işitilmeyen kelimeleri ve sözleri düzeltmeye götürmüş, böylece bu kelime ve sözleri araplaştırmışlardır. İbn Mada’nın kıyas hakkında yazdıklarını okuyan bir kimse mantığın Arap nahvini nasıl etkisi altına aldığını anlayacaktır.²³⁵ Bu bağlamda İbni Cinni ise şöyle der: “Bil ki nahivcilerin Arap kelamına kıyas edilebilen şeylerin Arap kelamından olduğu inancı, kendilerince kıyasın kuvvetindendir. Mesela ‘ضَرْبٌ’ kelimesi ‘جَعْفَرٌ’ kelimesi üzerine

²³¹ İbn Mada, *a.g.e.*, 151.

²³² İbn Mada, *a.g.e.*, 151.

²³³ İbn Cinni, *el-Hasais*, III, 104.

²³⁴ İbn Mada, *a.g.e.*, 157.

²³⁵ Hassan, *Menahic*, 24–25.

‘ضَرْبٌ’ şeklinde bina edilir ve bu Arap kelimindandır. Eğer kelime ‘ضَرْبٌ’, ‘ضَرْبٌ’, ‘ضَرْبٌ’ vb. şekillerde bina edilirse bunlar Arap kelimindandır değildir. Çünkü bu kullanım bakımından az ve kıyas bakımından zayıf olana kıyas etmek olur.”²³⁶

Temmam Hassan kıyas ve illetlerin nahiv çalışmaları üzerindeki etkisine bu şekilde değindikten sonra kıyassal mantıkla modern dilbilim araştırmalarını kurallar koyma bakımından değerlendirir ve kıyassal mantığın dil araştırmalarında kullanılamayacağını ifade eder. Yine Aristo’nun kıyassal mantığının sadece Arap dil araştırmalarını değil, İslam fıkhnı ve kelimını da etkilediğini dile getirir ve şöyle der;

Malumdur ki kıyassal mantık bilimsel araştırmalar için uygun değildir. Çünkü kıyassal mantıkta önce kural ele alınır sonra bu kuralın altına girebilmesi mümkün olan müfredatlar hakkında düşünülür. Bilimsel araştırmalarda ise bunun tam tersi yapılır, yani önce müfredatlar ele alınır sonra araştırma kuralı belirlenir. Bu kural belirlenirken de müfredatlar arasındaki benzerlikleri ortaya çıkaran istikrai (araştırmacı) mantık kullanılır. Burada hemen belirtelim ki Arap rivayetçileri nahivcilere malzeme toplamak için çöle yolculuk ediyorlardı. Fakat rivayetçilerin yaptığı bu istikra, bilimsel olmayan şartlar içinde ve büyük oranda eksik olarak tamamlandığından nahivcileri Aristo’nun büyüleyici etkisinden kurtaramamıştır.²³⁷

Aristo’nun kıyassal mantığı sadece dil araştırmalarını değil, aksine İslam Fıkhnı ve Kelamını da etkilemiştir. Nitekim bir grup sofist öne sürdükleri fikirlerle akait konularında şüpheyeye düşmüştür. Arap sofistlerinin en açık örneği Ebu Osman el-Cahiz’dir. Buradan hareketle şöyle diyebiliriz; kıyaslar ve illetler Yunanların Arap dili araştırmalarımıza nüfuz ettiğini gösteren iki yöndür.²³⁸

²³⁶ İbn Cinni, *el-Hasais*, I, 119.

²³⁷ Hassan, *Menahic*, 25.

²³⁸ Hassan, *Menahic*, 25.

3. 1. 2. Sesbilim

Sesbilim (Fonetik) dilbilim konuları içinde yer alan insan dilinin seslerini, başka bir ifadeyle dillerin ses yönünü inceleyen bir bilim dalıdır.²³⁹ Konuşmada ve iletişim kurmada bildirişimi sağlayan dile ait sesler bu öneminden dolayı dil araştırmalarında önemli bir konuma sahiptir. Zira düşünceler ve duygular sesler aracılığıyla ifade edilir.

3. 1. 2. 1. Genel Olarak Fonetik

Sesbilim çalışmaları günümüzde başlıca üç alanda toplanır: *Söyleyiş sesbilimi*; konuşma işinin gerçekleşmesi, söyleyiş sırasında dil seslerinin üretilişi, bunların çıkış yerleri ve biçimleri, seslem (hece), vurgu, ton gibi kavramlar, dil seslerinin öbeklendirilmesi gibi konular üzerinde inceleme ve araştırmalarla uğraşır. *Dinleyiş sesbilimi*; dil seslerinin dinleyene duyulması ve değerlendirilmesi için gerçekleşen işlemlerin inceliklerini araştırır. *Fizyolojik sesbilim*; insan seslerinin çıkarılmasını gerçekleştiren çalışma ve ses organlarıyla bunların işlevlerini ve çalışma biçimlerini inceler. Deneysel olarak bütün dillerde görülen sesleri bunların türlerini aydınlatmaya çalışır²⁴⁰. Genel olarak sesbilim konuları ise şunlardır:

Akustik Sesbilim, ses olayının nasıl gerçekleştiği konusu üzerinde durur. *Fizyolojik Sesbilim*, konuşmayı gerçekleştiren organların yapısını, niteliklerini ve işleyişini ele alır. Seslerin çıkarılmasına neden olan dil, ağız, dudak, diş, damak, boğaz gibi organların yapısı ve işleyişi bu organlar yoluyla ses olayının nasıl gerçekleştiğini inceler. *Söyleyiş Sesbilimi*, söyleyiş; konuşma hareketlerinin tümüdür. Söyleyiş sesbilimi bu hareketleri başka bir deyişle dil seslerinin nasıl çıkarıldığı konusunu inceler. *Gelişmeli Sesbilim*, dili oluşturan seslerin zamanla değişmesi veya birbirine dönüşmelerini konu alan bilimdir. *Dinleyiş Sesbilimi*, dil seslerinin duyulmasını sağlayan duyma organlarımızın yapısı, işleyişi ve duyma

²³⁹ Aksan, *a.g.e.*, I, 11.

²⁴⁰ Aksan, *a.g.e.*, I, 11–13.

işleminin gerçekleşmesiyle uğraşır. *Görevsel Sesbilim (Fonoloji)*, insan dilinin çeşitli fiziksel nitelikleriyle değil, yalnızca dildeki dizge içinde yüklendikleri görevler açısından ele alır, bu seslerin görev ve sıralanışıyla ilgilenir.²⁴¹

3. 1. 2. 2. Temmam Hassan Ve Fonetik

Temmam Hassan sesbilim (İlmu's-Savt) konusuna girmeden önce sesbilimle alakalı üç temel kavram üzerinde durmakta, bu kavramların sesbilim dalı içerisindeki anlamlarını açıklayarak konuya başlamaktadır.²⁴² Bu kavramlar şunlardır:

1. Cers: İngilizce noise kelimesinin karşılığıdır. Cers, bir cismin yere düşmesi sonucunda çıkarmış olduğu ses veya vurmali çalgılarda, iki şeyin birbirine çarpması durumunda ortaya çıkan titreşimsiz seslere denir.

2. Hiss: Anlam olarak İngilizce Voice (ötüm) kelimesinin karşılığıdır. Canlı bir cihaz veya aracın çıkarmış olduğu sese denir. Hiss kavramı dil seslerin tümünü kapsamaz. Zira dil seslerinde organsal hareketlerle oluşan sesler hiss kavramının tanımı altına girmez. Hiss'den kasıt insanların dil yoluyla çıkarmış olduğu seslerdir.

3. Savt: İngilizce karşılığı sound (ses)'dir. Dilsel ve dil dışındaki sesleri içine alan bir kavramdır. Bu tür sesler canlı olsun (insan dili gibi) cansız olsun (müzik aletleri gibi) devam eden belli bir titreşime sahiptir. Ses kavramının anlaşılabilmesi için bu kavramın alt bölümlerini oluşturan üç öğeyi ve bu öğeler arasındaki farkları bilmek gerekir. Bu öğeler;

- 1) ses derecesi (Pitch)
- 2) ses yüksekliği (Loudness)
- 3) ses değeri

Ses derecesi sesin kalınlığı ve inceliğiyle alakalı bir kavramdır. Sesin kalınlığı ve inceliği bir saniyede ortaya çıkan titreşim sayısı ile alakalıdır. Titreşim

²⁴¹ Aksan, *a.g.e.*, I, 27–28.

²⁴² Hassan, *Menahic*, 59–60.

sayısı artıka ses incelmeke, azaldıkça kalınlaşmaktadır. Titreşim sayısının artması veya çoğalması;

- Titreşim elde edilen kaynağın kalınlığına (Mesela bir ‘ت’ harfi kalınsa kalın, inceyse ince ses çıkar)
- Bu kaynağın uzunluğuna (uzunsa kalın, kısaysa ince ses çıkar)
- Kaynağın doğal ve suni (yapay) olmasına (falsetto) bağılıdır.²⁴³

Ses yüksekliğı sesi uzatmayla alakalı olup bu alaka sıfır noktasına yaklaştıkça ses düşer, sıfır noktasından uzaklaştıkça ses yükselmektedir. Bir insan konuşmadığı zaman ses çıkmayacağı için sesin uzunluğu sıfır noktasındadır. Ama bağırdığı zaman uzunluk sıfır noktasından uzaklaşmaktadır. Seslerin uzatılıp uzatılamaması ciğerlerden gelen havaya bağılıdır. Ciğerlerden gelen hava artarsa sesi uzatma miktarı artar, azalırsa azalır. Mesela piyano, keman, ud gibi çalgılarda sesin uzaması mızrapla vuruşa bağılıdır.²⁴⁴

Ses değeri asli ve fer’i (sesin alt birimleri) seslerden oluşur. Asli sesler fer’i seslerden daha yüksektir. Fer’i sesler asli seslerin alt birimleridir. Mesela bir udun herhangi bir teline mızrapla vurulduğu zaman ana bir ses ve bu sesin alt birimleri ortaya çıkar. Seslerdeki alt birimler seslerin birbirinden farklı olmasındaki temel etkindir. Bu nedenle bir çalgı aletini görmediğimiz halde onun sesini bu alt birimler yardımıyla tanıyabiliriz. Yine telefonda konuştuğumuz kişiyi seslerin alt birimleri yoluyla diğer arkadaşlarımızdan ayırt edebiliriz. Alt birimlerin ortaya çıkması ana sese bağılıdır. Yani alt birimler ana sesin ortaya çıkmasıyla meydana gelir.²⁴⁵

Temmam Hassan bu kavramları açıkladıktan sonra sesin nasıl meydana geldiğı konusu üzerinde durur ve şöyle der; Ciğerlerden gelen hava ya titreşim olmaksızın tam açık bir şekilde olan ses telleri arasından geçer ya da titreşim olmaksızın yarı açık bir şekilde olan tellerin arasından bir sürtünme meydana getirerek geçer. Veya titreşim olmaksızın birbirine tam yaklaşmış ses telleri arasından geçer. Birbirinden uzak olan ses telleri arasından geçen hava bir sürtünme meydana getirerek basit bir nefes almaya neden olur. Birbirine yakın olan ses telleri

²⁴³ Hassan, *Menahic*, 60.

²⁴⁴ Hassan, *Menahic*, 60.

²⁴⁵ Hassan, *Menahic*, 61.

arasından geçen hava ise tam geçemediğinden ses çıkmamasına yani suskunluğa sebep olur. Bu olayda herhangi bir titreşim olmaz. Hiss (insan sesi) dediğimiz olay ise titreşimle meydana gelir. Şimdi hiss dediğimiz ses olayını açıklayalım.²⁴⁶

Titreşim sonucu ortaya çıkan her ses hiss değildir. Bunu daha önce de Cers kavramıyla açıklamıştık. Hiss, titreşim sonucu oluşan sesin ses odacıklarında yankılanması sonucu oluşur. Bu nedenle ses odalarında yankılanmadığı zaman hiss dediğimiz ses olayı yani insan sesi meydana gelmez. Bunu şu örnekle açıklayabiliriz; bir udun herhangi bir telini yerinden çıkarıp tek başına bu tele vurduğumuzda ortaya titreşimli bir ses çıkar (cers) ama bu ses telin ud üzerindeyken çıkardığı sesi vermez. Bu sesi verebilmesi için ud üzerinde olması gerekir. Zira bu sesin (hiss) ortaya çıkması udda bulunan ses odası yoluyla meydana gelir. Ud üzerinde bulunan tele vurulduğu zaman bu ses, ses odasında yankılanarak kendi sesini verir. Yani hiss dediğimiz ses olayı meydana gelir. Udda bir ses odası olmasına karşın insanda birkaç ses odası vardır. Bunlar göğüs kafesi, boğaz ve ağız boşluğudur.²⁴⁷

İnsan sesi şöyle oluşur: Ciğerlerden gelen hava sindirime yakın olan ses telleri arasında bir titreşim meydana getirir. Bu titreşimle ortaya çıkan sesler ses odalarında yankılanarak insan sesini oluşturur.²⁴⁸

Temmam Hassan insandaki dil seslerinin diğer seslerden farklı olduğunu belirterek bu seslerin titreşimli olarak bir uzuv yoluyla oluştuğunu söylemektedir. Bu konudan sonra konuşma aleti olan dilin yapısı üzerinde durur.

Ona göre, dili oluşturan dudaklar, dişler, ağız, gırtlak, boğaz gibi çeşitli uzuvlar değişik amaçlar için (yeme içme gibi) kullanılmaktadır. Bunun yanında bu uzuvlar insanların birbiriyle iletişim kurması için de kullanılır. İnsanlar konuşmayı dil yoluyla gerçekleştirir. Bu konuşmanın meydana gelebilmesinde sesler önemli bir role sahiptir. İnsanlar çıkardıkları sesler ve bu seslerin oluşturduğu kelimeler ve cümleler yoluyla iletişim kurarlar.²⁴⁹

²⁴⁶ Hassan, *Menahic*, 62.

²⁴⁷ Hassan, *Menahic*, 62.

²⁴⁸ Hassan, *Menahic*, 63.

²⁴⁹ Hassan, *Menahic*, 59–63.

Temmam Hassan'ın sesbilimle ilgili yaptığı tanım ve kavramları açıkladıktan sonra bu dalda değindiği konuları başlıklar halinde açıklayacağız; Bu konular;

3. 1. 2. 2. 1. Seslerin Mahreçleri/ Çıkış Yeri

Arap dilindeki seslerin çıkış yeri ve bunlara bağlı on beş civarında çıkış noktası bulunmaktadır. Bu seslerin mahreçleri şu şekildedir:²⁵⁰

Ağız Boşluğu ve Boğaz Mahreçleri ve Sesleri:

Boğaz (halk), boğazın göğse ulaşan noktasından dil dibine kadar olan bölümdür.

Â, î şeklindeki med sesleri boğazla birlikte ağız boşluğundan çıkar. Bunlar dört mahreçtir, göğüsten ve boğazdan çıkar, ağzın çıkışına kadar uzanır. Arka boğaz, boğazın göğse bitişik olan yeridir. Buradan, he ve hemze sesleri çıkar. Hemze ağza he den daha yakındır. Orta boğazdan ayn ve ha sesleri çıkar. Boğazın ağza yakın olan yeri olan ön boğazdan ise hı ve gayn sesleri çıkar. Gayn ağza daha yakındır.²⁵¹

Boğaz ve ağız boşluğu (Cevf) boğazın göğse birleşen noktasından dudaklara varıncaya kadarki boğaz ve ağız boşluğunun yeridir. Bu mahreç kimilerince kabul edilmez. Buradan Arapçanın ünlüleri çıkar. Bunlar harfi med olarak kabul edilen vav, elif ve ya ile harekeler olarak kabul delen u, e ve i sesleridir. Bunlar alt çeneyi sıkmadan olduğu gibi bırakıp sesi boğazın göğse birleşen yerinden başlayarak ağız veya dudak ortasında bir yere dokundurmadan çıkarılır.²⁵²

Arapça ünsüz seslerin ا،ب،ت،ث،ج... Şeklinde yazı dilinde alfabetik olarak dizilmesinin yanı sıra, çıkış yerlerine göre ع،ه،و،ع،ح،غ،خ،ق،ك،ج،ش،ي،ض،ل،ن،ر،ط،د،ت،ص،س،ز،ظ،ذ،ث،ف،و،ب،م şeklinde sıralanışı vardır.²⁵³

²⁵⁰ Mehmet Adıgüzel, *Kur'an-ı Kerim Tecvidi ve Tilaveti*, Erzurum 2001, 18–19.

²⁵¹ Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, Van, 2003, 99

²⁵² Civelek, *a.g.e.*, 99

²⁵³ Civelek, *a.g.e.*, 99

3. 1. 2. 2. 1. 1. Dil Mahreçleri ve Sesleri

Dil, boğazın ağza yakın yerinden ön dişlere (seniyye) kadar ağız içinde olan organdır. Dil de boğaz gibi ön, orta ve arka diye üç kısma ayrılır. Dilin boğazla birleştiği yer ki burası büyük dilin dibinin üstü ile karşısı olan üst damaktır. Buradan kaf buranın bir parmak aşağısından çıkan kef sesi çıkar. Yani, arka dil damakla beraber kaf ve kef sesini çıkarır. Ancak kef daha altta ve ağza yakındır. Büyük dilin ortası ile beraber olan üst damaktan cim, şin, ye sesleri çıkar. Yani, orta dil damağın üstüyle birlikte cim, şin ve ye seslerinin yeridir. Buradaki ye ünlü med harfî değildir. Cim en alttadır ve ağza en uzak olandır.²⁵⁴

Ön dil, ye harfinin mahrecinin hemen arkası ile beraber olan soldan ve sağdan dilin yan tarafı ile onun karşısı olan üst azı dişlerin sivri dişlere kadar uzanan kısmıdır. Buradan dad sesi çıkar bu durumda dilin ucu boşlukta kalır. Yani, dilin iki tarafında öğütücü azı dişlerinin etrafından dad sesi çıkar. Dad mahrecinin sonundan dilin ucuna kadar olan yerden dilin yarısı ile karşısındaki üst damaktan itibaren olan bölüm, lam sesinin yeridir. Yani dad'ın hizasında ancak ağzın çıkışına doğru iki taraftan lam sesi çıkar. Dil ucu ile karşısında üst ön dişlerin etlerinin olduğu yerden ise nun sesi çıkar. Yani üst çenedeki ön dişlere (seniyye) yakın ra ve nun seslerinin mahrecidir. Ra ağza yakın olmasına ve genize (hayşûm) dokunmasına karşın nun bunun tersidir.²⁵⁵

Dilin en uç tarafının biraz arkası ile iki ön üst dişlerin yarısından yukarısına kadar, yani diş etlerine kadar olan kısımdan, sol üst dişlere yakın yerden sırasıyla te, dal ve tı sesleri çıkar. Aynı yerin sağ üst dişlerin etrafında ise peltek denilen sesler yani, se, zal ve zı sesleri çıkar. Aynı yerde alt ön dişleri yanında ise sad, sin ve keskin ze'nin çıkış yeridir. Seslerin sıfatları konusunda belirteceğimiz gibi bu seslere verilen terim ıslık gibi çıktığından safir sesleri denir. Dil ucunun üst yüzü ile ön dişlerin başlarından ise önce zı, ardından ze, ve son olarak da peltek se çıkar.

²⁵⁴ Abdulaziz, es-Sayığ, *el-Mustalahü's-Savti fi'd-Dirasati'l-Arabiyye*, Dimeşk, 1998, 43-44.

²⁵⁵ es-Sayığ, *a.g.e.*, 44.

Bunların hepsinde dil ucu dışarı çıkar. Ancak zı da çok az, ze orta se de ise hepsi çıkarılır. Bu sesler zelakî adını alırlar.²⁵⁶

3. 1. 2. 2. 1. 2. Dudak mahreçleri ve Sesleri

Dudak (şefe), ön dişlerin dışındaki olan kısımdır. İki üst ön dişlerin başları ile alt dudağın iç tarafından, yani, alt dudağın üst ön dişlere beraber olan yerinden fe, iki dudak arasından ise be, mim ve vav sesleri çıkar. Yani dudaklar birbirine kapanırsa be, dudakların iç taraflarının biraz uçlarına yakın yerleri birbirine hafifçe kapanırsa mim, dudakların uçlarına yakın olan yerleri birbirine kapanmayıp yuvarlaklaştırılırsa vav sesi çıkar. Vav sesi û şeklindeki uzun ünlü değildir. Mim be den farklı çıkar, mim genize dokunurken be de bu görülmez.²⁵⁷

3. 1. 2. 2. 1. 3. Geniz Mahreci ve Sesleri

Geniz (hayşûm) ağız boşluğu, kovuğunun bulunduğu yerdir. Buradan gizli nun ve gunne sesi çıkar. Bu tecvit konularından ihfa da belirtilen nun sesidir.²⁵⁸

3. 1. 2. 2. 2. Seslerin Çıkış Sıfatları/ Biçimleri

Çıkış biçimine göre değerlendirilen sesler ünlü (vowel), ünsüz diye ikiye ayrılırlar. Ünlüler ağız kanalının açık olduğu durumda çıkarılan seslerdir. Bunlara açıklık sesleri denir. Ünsüzlerde ise bu kanalda ya da öteki organlarda bir engelleme, bir daralma, bir kapanma söz konusudur. Ünlü-ünsüz ayrımını doğuran bir başka nitelik de ötüm (voice)'dir. Bütün ünlülerde ses tellerinde titreşim üretildiği ve bu sesler ötümlü (voiced) oldukları halde, ünsüzlerin ancak bir bölümünde titreşim

²⁵⁶ es-Sayığ, *a.g.e.*, 44.

²⁵⁷ Hassan, *Menahic*, 84–85.

²⁵⁸ es-Sayığ, *a.g.e.*, 57–58.

vardır. Ünlüler ağız ünlüleri, geniz ünlüleri, kayan ünlüler ve yarı ünlüler olmak üzere çeşitli bölümlere ayrılır. Türkçedeki ünlüler ağız ünlüleridir, geniz ünlüsü Türkçede yoktur.²⁵⁹

Arapçada ünlü ve ünsüz harflerin sıfatları/biçimleri, kalınlık ve incelik, sertlik, yumuşaklık vb. gibi çok çeşitli şekilde sınıflandırılırlar. Şiddet (sertlik ve katılık) karşıtı rehavet (yumuşaklık ve gevşeklik) olması gibi bu sıfatların bir kısmının zıddı/karşısı olmakla birlikte, inhıraf (eğilmek, dönmek) gibi kimi sıfatların karşıtı bulunmamaktadır. Arapçada sıfatlar genel olarak cehr, hems, şiddet, rehavet, isti'lâ, inhîfâd, itbâk, infitâh, kalkale, safîr, ğunne, tefeşşî, terkî, istitale isimleri altında sınıflandırılırlar. Bu özellikler seslerin temel nitelikleridir ki bunlar için sıfat-ı lâzîme, sıfat-ı zâtîye, sıfat-ı vâcibe gibi terimler kullanılır. Bu nitelikler bulunmayınca ses tamamen kaybolur. Bunların dışında ilave, yan özellikler vardır ki, bunlara da sıfat-ı ârıza denir ve bunların olmaması, temel özelliklerdeki gibi, sesin tamamen farklılaşmasına yol açmaz. Bu nitelikler de şunlardır.²⁶⁰

Tefhîm, terkîk, idgam, ihfâ, izhâr kalb, medd, vakf, sekte, hareke, sukun. Buradaki hareke terimi, ünlü sesler için kullanılmaktadır. Ancak bu tasnifler tecvid ilmine göre yapıldığı ve bu ilimde harfler esas alındığı için, modern sesbilimden bazı noktalarda ayrılmaktadır. Örneğin, modern sesbilim dil seslerinin sembolleştirilmiş şekli olan harfî ve bunların oluşturduğu heceleri esas almaz. Modern sesbilimde daha çok seslem, sesbirim kavramları kullanılır.²⁶¹

Arapça harflerin biçimlerini anlatan gerekli nitelikler (lâzîme) daha çok ünsüz harflerle, yan nitelikler (ârızî) ise ünlü seslerle ilgilidir. Arapça harflerin nitelikleri hakkındaki açıklamalarımızda bu farkı göz önünde tutmak gerekmektedir. Ayrıca ünsüz ve ünlü harflerin bir kısmında sadece bir nitelik olmayıp, birkaç niteliği birlikte olabilir. Örneğin sert ve kalın özelliği sahip olan tı (ط) harfî aynı zamanda yapışma, kapanma özelliği anlamındaki itbak niteliğini de taşır.²⁶²

Bu açıklamaların ardından Arapça seslerin biçimleriyle ilgili yukarıda kaydettiğimiz kavramların birkaçından kısaca bahsedelim:

²⁵⁹ Aksan, *a.g.e.*, II, 26–27.

²⁶⁰ Adıgüzel, *a.g.e.*, 22–23.

²⁶¹ Adıgüzel, *a.g.e.*, 23–24.

²⁶² Adıgüzel, *a.g.e.*, 25.

Kalınlık/ الشَّدَّة : Arapçadaki kalın sesler; cim, dal, kaf, tı, be, kef ve te harfleridir. Bu sesler mahreçlerinden sert ve kuvvetli çıktıklarından bu adı almışlardır. Bu seslerin başına bir hemze getirilip sükûn ile söylendiğinde, bunların kolayca akmadığı, mahreçlerinde bir sıkışma olduğu görülür.²⁶³

Netlik ve Bulanıklık/ الهمس / الجهر : Sesi kaldırıp açıkça belirtmek anlamındaki cehr niteliği, bir sesin mahreçte kalmayarak, çoğunluğu veya tamamı kurtulmuş şekilde birden çıkmasıdır. Bu nitelik sağlam ve kuvvetli bir niteliktir. Bu seslere mechûre denir. Bu sesler on dokuz tane olup; zı, lam, kaf, vav, ra, be, hemze, zel, gayn, keskin ze, elif, cim, nun, dal, mim, tı, ye, ayn sesleridir. Sesi gizlemek anlamındaki hems cehrin karıştıdır. Ve sesin nefes akarak çıkması demektir. Bu nitelik zayıf, güçsüz bir sıfattır. Bunlar he, kef, fe, sad, şın, sin, hı, ha, se ve te sesleri olarak on tanedir.²⁶⁴

Sertlik ve Yumuşaklık/ الرَّخَاوَة / الشَّدَّة : Sertlik anlamındaki şiddet kavramı, sesin sükûn ile söylediğinde, mahrecine güçlü biçimde dayanması, sesin ve nefesin kolayca akmayıp hapsolmesidir. Bu niteliğe sahip sesler cim, dal, kaf, tı, be, kef, te, şeklinde sekiz harftir.

Yumuşaklık ve gevşeklik anlamındaki rehâvet kavramı, sesin sukun ile söylediğinde, mahrecine fazla dayanmayan ve çıkışı kolay bir nefesle ile söylenen seslerdir ki, bunlar on altı tanedir. Elif, sin, ha, zı, şın, sad, he, ze, vav, dad, gayn, peltek se, ye, fe ve dal sesleridir.²⁶⁵

Kapalılık ve Açıklık/ الإطباق / الإِنْفَاتِح : Sözlüklerde yapışmak, kapanmak ve örtmek anlamındaki itbâk terimini taşıyan sesler sad, dad, tı ve zı sesleridir. Bu nitelik güçlü olduğundan, sesler söylenirken dil üst damağa yapışır.

Ayrılmak, açılmak anlamına gelen infitâh niteliğini taşıyan sesler söylenirken dil üst damağa yapışmaz, dil ve damak arasında boşluk kalır, açıklık olur. Bu sesler itbak seslerinin dışındaki yirmi dört sestir ki bunlar; elif, be, te, se, cim, hı, dal, zel, ra, ze, sin, şın, ayın, gayn, fe, kaf, kef, lam, mim, vav, he, nun ve ye dir.²⁶⁶

²⁶³ Civelek, *a.g.e.*, 103

²⁶⁴ Hassan, *Menahic*, 101–102.

²⁶⁵ es-Sayığ, *a.g.e.*, 116–122.

²⁶⁶ es-Sayığ, *a.g.e.*, 133–138.

Yükseklik ve Alçaklık/ الإِثْقَالُ / الإِسْتَعْلَى : Söylenirken dilin köküyle beraber büyük bir kısmının üst damağa yükseldiği seslere isti'la sesleri denir. Bunlar; hı, sad, dad, tı, zı, gayn, fe sesleridir.²⁶⁷

Alçaklık/ الإِثْقَالُ : Bu seslerin söylenişinde dil kökü alt çenede kalır ve üst damağa yükselmez. Bu sesler; elif, nun, şin, re, ha, dal, ye, be, se, ayn, lam, mim, kef, sin vav, fe, te, cim, he, ze, be ve peltek ze' dir.²⁶⁸

Hızlılık/ الإِزْلَاق : Söylenirken çok kolay, akıcı biçimde ve hızlıca söylenen seslerin özelliğidir ki bunlar dudaktan çıkan be, fe, mim ile dil ucundan çıkan ra, lam ve nun sesleridir. Dil ve dudak ucundan çıktığı için bu seslere muzâlika denir.²⁶⁹

Engellilik/ الإِصْمَات : Söylenişi dile ağır geldiğinden engellenen seslerdir. Bu nedenle bu seslerin bulunduğu yapısal olarak dördü (rubai), beşli (humâsi) ve altılı (sudâsi) kelimeler, yukarıda belirttiğimiz izlak harfleri olmadan söylenmez.²⁷⁰

Işık ve Yumuşak/ الصَّفِير / الأَيْن : Işık çalma anlamındaki safir niteliğindeki sesler ılık sesine benzer şekilde çıkarlar. Bu sesler sad, sin ve ze dir. Yumuşaklık, kolaylık anlamındaki lîn sıfatı uzun ünlülerin â, û ve î nin niteliğidir.²⁷¹

Uzunluk/ الإِسْطَالَة : Dilin sağ ve sol kenarın dibinden dudağa doğru sesin uzaması anlamına gelen bu nitelik dad harfinde bulunmaktadır. Dad sesi çıkarken akar ve uzar. Bu iş, dilin sol veya sağ kenarının üst azı dişlerine yaklaşması ile mümkündür.²⁷²

Kalınlık/ اتَّفَحِيم : Bu nitelik ârızî sıfatlardandır ve yukarıda zikredilen isti'la harfleri bu niteliğe göre kalın okunur. Bu harfler; ha, sad, dad, tı, zı, gayn ve fe şeklindeki isti'la harfleri dışında elif, ra ve lam harfleri de vardır. Hepsisi toplam on tanedir.²⁷³

İncelik/ التَّرْفِيق : İncelik, istifâle sesleri olan elif, nun, şin, ra, ha, dal, ye, peltek se, ayn, lam, mim, kef, sin, vav, fe, te, cim, he, ze, be, peltek ze seslerini elif,

²⁶⁷ Civelek, *a.g.e.*, 105

²⁶⁸ Civelek, *a.g.e.*, 105

²⁶⁹ es-Sayığ, *a.g.e.*, 204.

²⁷⁰ es-Sayığ, *a.g.e.*, 205.

²⁷¹ Adıgüzel, *a.g.e.*, 27.

²⁷² Adıgüzel, *a.g.e.*, 27.

²⁷³ Civelek, *a.g.e.*, 106

ra ve lam dışında yumuşak okumaktır. Son üç harf bazı durumlarda kalın okunabilir.²⁷⁴

Özet olarak Arapçada bulunan sesbirimleri; kalınlık ve incelik, kısalık ve uzunluk, dilin yüksekliği, dilin ön ve arkada bulunması ve dudakların durumuna göre beş ana grupta tasnif edebiliriz. Genel olarak kalın ünsüzler; ح, غ, ق, ص, ض, ط, ب, ت, ث, ج, د, ذ, ز, س, ش, ف, ك, ل, م, ن, و, ي harfleridir. İnce ünsüzler ise; ظ harfleridir.²⁷⁵

Arapçadaki ünlü ve ünsüz sesleri, klasik ve modern dilciler farklı açılardan ele almışlar, bunları tanımlamada farklı terimler kullanmışlardır. Şimdi klasik ve modern dilcilerin açıklamalarını ele alalım. Seslerin çıkış yerlerini açıkladığımız kısımda ünsüzlerle ilgili bilgileri genişçe aktardığımızdan, burada daha çok ünlüleri ele alacağız.

Klasik Arap dilcileri Arapçadaki ünlü ve ünsüz sesler için farklı terimler kullanmıştır. Arap dilindeki sesler daha çok ünsüz sesler esas alınarak incelendiğinden ve bunların harf şeklinde sembolleri bulunduğundan daha çok ilgiyle karşılanmış, diğer taraftan ünlüler, bir anlamda ikinci planda kalmıştır. Zira ünlüleri simgeleyen harfler bulunmamakta, temel ünlüler hareketlerle gösterilmektedir. El-Harekât terimini ilk defa gerek nahvin oluşumunda gerekse Kur'an-ı Kerim'in hareketlenmesinde önemli rolü bulunan Ebu'l Esved ed-Duali (69/688) kullanmıştır. Ancak hareke terimi sadece ötre, üstün, esre gibi hareketleri içermemekte, vav elif ve ya gibi illet harfleri, med harfleri denilen uzun ünlüleri de kapsamaktadır.²⁷⁶

Daha sonraki dönemlerde ünlü konusunu ele alan ancak sadece uzun ünlüleri başka bir terimle, Hava/nefes harfleri/ Hurufu'l-Heva diye adlandıran dilci Halil b. Ahmed (175/799)'dir. Uzun ünlülerin harf olarak karşılığı olduğundan hareketler anlamındaki kısa ünlülerin daha çok üzerinde durulmuştur. Uzun ünlüler için, sarf kurallarına uygun olarak bazen değişip, bazen de bir başka sese dönüştüğü için sağlıklı olmayan, problemli anlamında illetli harfler (hurûf-u mu'telle) terimi kullanılmıştır. Uzun ünlü için tecvit konusunu da göz önünde bulunduran Sibeveyh

²⁷⁴ Civelek, *a.g.e.*, 106

²⁷⁵ Adıgüzel, *a.g.e.*, 28.

²⁷⁶ Adıgüzel, *a.g.e.*, 29.

(18/796) med ve lîn harfleri (hurufu'l meddi ve'l-lîn) adında bir başka terim kullanmıştır.²⁷⁷

Arapçanın ünlüleri kısalık ve uzunluğuna göre iki kısma ayrılır:

a- Kısa ünlüler: “ Damme, fetha, kesre “ .

b- Uzun Ünlüler: Med harfleri olup “vav, elif ve ya” dır.

Arapçadaki ünlüler dilin yüksekliği bakımından üçe ayrılır:

a- Açık ünlüler: Kısa kesre فَتْل, uzun kesre رَحِيم, kısa damme ظَلَم, uzun damme ثُور olmak üzere dört tanedir.

b- Yarı açık ünlüler: Kısa fetha “e-a”. Örnek: قَلَم

c- Yarı kapalı ünlü: Uzun fetha “â”. Örnek: مَا رَزَقْنَاكُمْ

Arapça ünlüler ses çıkarken dilin ön ve arkada bulunmasına göre de üç kısma ayrılır.

a- Ön dil ünlüleri: Kısa kesre “i”. Örnek: كِتَاب ve uzun kesre “i”. Örnek: فِيهَا

b- Orta dil ünlüleri: Kısa fetha “e-a”. Örnek: هُوَ، هَذَا

c- Arka dil ünlüleri: Kısa damme “u”. Örnek: يَأْكُلُ، هُوَ

Dudakların durumuna göre çıkan ünlü sesler de şöyledir:

Yuvarlak ünlüler: Kısa damme “u” . Örnek: كُنْتُ، Uzun damme ثُوْعَدُونَ²⁷⁸

Düz ünlüler: Kısa fetha ‘e-a’, kısa kesra ‘i’. Örnek: عَلِيم

3. 1. 2. 3. Fonoloji

Sesbilimin bir dalı olan Görevsel Sesbilim (fonoloji); insan dilinin seslerini çeşitli fiziksel nitelikleriyle değil, yalnızca dil denilen dizge içinde yüklendikleri görevler açısından ele alır, bu seslerin görev ve sıralanışıyla ilgilenir. Görevsel sesbilim, sesbilimin tersine dil yapısında yalnızca belli bir görev yapan sesle

²⁷⁷ Adıgüzel, a.g.e., 29–30.

²⁷⁸ Civelek, a.g.e., 109

ilgilenir. Bu bilim dalının araştırma alanları ünlü, ünsüz harfler, vurgu, ton gibi konulardır.²⁷⁹

Temmam Hassan fonoloji (İlmu's-Savti't-Teşkili) hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra ünlü ve ünsüz harflerin ayrımı konusuna değinir. Öncelikle ünlü ve ünsüz harflerin ayrımına neden olan teoriler üzerinde durur ve bu teorileri şöyle verir:

1-Fizyolojik temel

2-Sessel temel

3-Fizyolojik ve sessel temel

4-Görevsel temel

Temmam Hassan bu teorileri verdikten sonra ünlü ve ünsüz harflerin ayrımında esas olarak kabul edilen ilk üç temeli reddeder. Ünlü ve ünsüz harflerin bu temeller üzerine bina edilemeyeceğini, bu harflerin birbirinden ayrılmasının farklı olmalarından kaynaklandığını belirtir. Dolayısıyla ünlü ve ünsüz harflerin ayrımında temel olarak görevsel temel kabul eder. Daha sonra Arapçada yer alan ünlü ve ünsüz harfleri verir.

Ünlü (illet) harfler: Fetha, kesra, damme. Bunlar kısa olursa hareke, uzun olursa med adını alırlar.

Ünsüz (Sıhah) harfler: Diğer harfler²⁸⁰

3. 1. 2. 3. 1. Fonem

Bir sözcüğü tek başına anlamı olmayan ayırıcı birimlere ayırmaya Fonem denir. Yani fonem bağımsız varlığı olmayan ayırıcı özelliklerdir. Mesela **إِنْ صَابَ, نَحْنُ** gibi örneklerde nun harfi söylenirken peltek söylenen harfler gibi dil dışarıya doğru çıkarılır. Bu farklı nun sesleri nun harfinin alt sesleridir ve nun harfini

²⁷⁹ Temmam Hassan, *el-Luga*, 66–67.

²⁸⁰ Hassan, *Menahic*, 113–114.

meydana getirir. Yani foneme kısaca harflerin alt birimlerini içine alan sesler diyebiliriz.²⁸¹

3. 1. 2. 3. 2. Seslem/Hece

Arapçada altı hece vardır. Bu heceler bir veya birden fazla ünsüzden ve bir ünlüden meydana gelir. Bu ünlü olan harf kısa (hareke gibi) veya uzun (med gibi) olabilir. Burada ünsüzleri (sad), kısa ünlüleri (ayn), uzun ünlüleri ise (ayn ayn) sembolleriyle göstereceğiz. Buna göre Arapçada bulunan heceler şunlardır:²⁸²

1-AYN-SAD (ع ص)

2-SAD-AYN (ص ع)

3-SAD-AYN-SAD (ص ع ص)

4-SAD-AYN-AYN (ع ع ص)

5-SAD-AYN-AYN-SAD (ص ع ع ص)

6-SAD-AYN-SAD-SAD (ص ع ص ص)

Şimdi sırayla bu heceleri inceleyelim:

Birinci hece vasl hemzesi ve kendisinden sonra gelen sakin ünsüz bir harften oluşur. İstifal, iftial, infial kelimelerinin baş tarafında bulunan is, if, in heceleri ve lam-ı tarif (ل) gibi. Burada bulunan heceler görevsel sesbilimin inceleme alanına girer. Sesbilimde herhangi bir hecenin daima ünsüz harfle başlaması gerekir. Görevsel sesbilimde ise böyle bir kural yoktur. Mesela (اسْتِخْرَاج) kelimesinde bulunan heceler sırasıyla şunlardır: Kesra, sakin sin, kesralı te, sakin ha, kendisinden sonra elif olan ra ve cim. Bu kelimededen önce bir kelime yoksa bu kelimeyi söylemek için vasl hemzesine ihtiyacımız vardır. Ama (أَمْرُ اسْتِخْرَاج) kelimesinde ise vasl hemzesine ihtiyacımız yoktur. Çünkü ra harfi onun yerini almıştır. Bu kelimeye sesbilimsel açıdan bakıldığı zaman kelimenin heceleri bir açıdan hemze, kesra ve sakin sindir; başka bir açıdan ise re, kesra ve sakin sindir. Görevsel sesbilim

²⁸¹ Hassan, *Menahic*, 125–126.

²⁸² Hassan, *Menahic*, 132–133.

açısından bakıldığı zaman ise kelimenin heceleri kesre ile sakin sindir. Çünkü burada ra ve hemze harfleri kelimeyi okumak için getirilmiştir. Görevsel sesbilimde kelimedede garip olan harfler atılır ve bunlar hece olarak sayılmaz.²⁸³

İkinci ve üçüncü heceler ünsüz bir harfin kısa ünlü bir harfle harekelenmesi sonucu oluşur. Bu hareketlerden ünsüz harften sonra harekeli ünsüz bir harf gelirse hece SAD- AYN şeklini alır, 'كَتَبَ' kelimesindeki 'كَ' hecesi gibi. Eğer sakin ünsüz bir harf gelirse hece SAD-AYN-SAD şeklini alır. 'مَحْمُود' kelimesindeki 'مَح' hecesi gibi

Dördüncü ve beşinci heceler şöyle oluşur: Eğer harekeli bir harften sonra elif, vav ve ye olan med harfleri gelirse ve bu med harflerinden sonra harekeli bir harf gelirse hece SAD-AYN-AYN şeklini alır, 'قَاتِلَ' kelimesindeki 'قا' hecesi gibi. Eğer med harflerinden sonra sakin bir harf gelirse hece SAD-AYN-AYN-SAD şeklini alır, 'مَحْمُود' kelimesindeki 'مُود' hecesi gibi.

Altıncı hece ise şöyle oluşur: Kısa harekeli bir harften sonra iki sakin harf gelirse hece AYN-SAD-SAD şeklini alır. 'عَبْدَ' hecesi gibi. Eğer bu hece tenvinlenirse hecenin durumu değişir ve SAD-AYN-SAD+SAD-AYN-SAD şeklini alır.²⁸⁴

3. 1. 2. 3. 3. Vurgu

Vurgu (Nebr), bir kelimedede bulunan hecelerden birinin diğerlerine göre daha baskılı söylenmesidir. Arapça'da vurgu biçimsel (sarfi) ve anlamsal (delâli) olmak üzere ikiye ayrılır.

1-Biçimsel (Sarfi) Vurgu: Sarf kurallarıyla alakalı olup bir kelimedede bir hecenin daha baskılı söylenmesidir. فاعِلَ، رَائِبَ، قَاتِلَ kelimelerindeki ilk hece gibi veya مَضْرُوبٌ، مَتَّصِرٌ، مَقْعُولٌ kelimelerindeki orta harf gibi. Buradan yola çıkarak Arapçada vurgunun görevsel, biçimsel (sarfi) bir olgu olduğunu söyleyebiliriz.

²⁸³ Hassan, *Menahic*, 132–133.

²⁸⁴ Hassan, *Menahic*, 134.

2- Delali (Anlamsal): Bir kelimede yer alan bir sesin veya bir cümlede bulunan bir kelimenin pekiştirme amacıyla daha baskılı söylenmesidir.²⁸⁵

3. 1. 2. 3. 4. Ton

Ton (Tengim), konuşma esnasında sesin yükseltilmesi ve düşürülmesi olayıdır. Mesela daha önce görmediğimiz halde bir kişiye ‘أَنْتَ مُحَمَّدٌ’ (Sen Muhammedsin) demek gibi. Bu cümleyi düşük bir tonla söylediğimizde cümle tasdik anlamı taşır. Yüksek bir tonla söylediğimizde ise soru anlamı taşır.²⁸⁶

3. 1. 3. Yapıbilim

Dilbilimin önemli bir alt dalı olan yapıbilim diğer adıyla biçimbilgisi, isim, sıfat, fiil gibi çeşitli söylem ulamlarını, bükümün çeşitli biçimlerini (tekil/çoğul, dişi/erkek vb.) ön ve son eklerle yapılan türetme sorunlarını, bu eklerin çeşitli görevlerini ve çekim özelliklerini inceler.²⁸⁷

3. 1. 3. 1. Genel Olarak Yapıbilim

Genellikle biçimbilgisiyle sözdizimi birbirine karıştırılmıştır. Geleneksel dilbilgisi, sözdizimi biçimbilgisinden ayırmıştır. Bilindiği gibi biçimbilgisi ve sözdizimi arasındaki ayrım iki temel ölçüte dayanır. Birincisi, biçimbilgisini ilgilendiren ‘biçim’ ile sözdizimi ilgilendiren ‘işlev’ arasındaki ayrım; ikincisi ise sözcüğün temel dil birimi olarak kabul edilmesidir. Yapıbilim (morfoloji-sarf), kelimelerin yapısı, türeme yolları, isim, sıfat, zarf gibi kelime çeşitlerini ele alan

²⁸⁵ Hassan, *Menahic*, 160–161.

²⁸⁶ Hassan, *Menahic*, 164–165.

²⁸⁷ Kıran, *Dilbilime Giriş*, 237.

bilim dalıdır. Kelimelerin cümle içerisindeki dizilişleri ve cümledeki görevleri ise dizimbilimin inceleme alanına girer.²⁸⁸

3. 1. 3. 2. Temmam Hassan ve Yapıbilim

Temmam Hassan Arap dil çalışmalarının önemli alanlarından olan sarf (yapıbilim) alanında önemli tespitlerde bulunmuş ve değerli fikirler öne sürmüştür. Hassan, klasik sarf araştırmalarından farklı olarak konuları modern dilbilim araştırmalarına uygun bir şekilde ele almış ve yeni yöntemler geliştirerek sarf araştırmalarına farklı bakış açıları kazandırmıştır. ‘*Menahicu'l-Bahs fi'l-Luğa*’ adlı eserinin üçüncü bölümünü ve ‘*el-Luğatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*’ adlı eserinin ise dördüncü bölümünü bu konuya ayıran Temmam Hassan, geçmiş dönemlerde yapılan çalışmalardan farklı olarak özgün değerlendirmelerde bulunur. Bu alanda özellikle kelime türleri konusunu yeni bir bakış açısıyla ele alan Hassan, ayrıca sarf biliminin önemli konularından olan siga, iştikak (türeme) konularında da önemli görüşler öne sürer. Bizde bu bölümde Temmam Hassan’ın kelime türleri, morfem, türeme (iştikak) ve ekler (mülhekat) gibi önemli konularda belirttiği fikirlerini ve görüşlerini ele alacağız. Sarf bilim dalına öncelikle bu bilim dalının neleri kapsadığı ve hangi konuları içerdiği konusuyla başlayan Hassan, bu bilim dalının kısaca sarfî anlamlardan, binalardan ve bunlar arasındaki ilişkiyi gösteren çeşitli öğelerden oluştuğunu dile getirir. Şöyle der;

Bu bilim dalı şu üç önemli esastan meydana gelir:

1-Kelime çeşitlerinin belirlenmesinde ve sigaların çekiminde rol oynayan sarfî anlamlar.

2-Sigalardan, eklerden ve edatlardan oluşan binalar.

3-Manalar ve binalar arasındaki ilişkiyi gösteren ve bunları birbirinden ayıran öğeler. Mesela ‘ضَرْبٌ’ ve ‘شَهْمٌ’ kelimeleri ‘فَعْلٌ’ kalıbında bina bakımından birbirlerine benzemesine rağmen anlam bakımından biri mastar diğeri ise sıfat-ı

²⁸⁸ Kıran, *Dilbilime Giriş*, 236–237.

müşebbehedir. Kelimelerin bu karşılıklı olmaları sarf bilimin temelini oluşturur, bunlar olmadan bu bilimden söz edilemez.²⁸⁹

Binalar, manalar ve alametler arasındaki ilişkiyi şu şekilde gösterebiliriz:²⁹⁰

Alamet	Bina	Mana
زَيْدٌ	İsim sigası	İsmiyet
ضَرَبَ يَضْرِبُ إِضْرَبُ	Fiil sigası	Fiiliyet
هُوَ-هِيَ	Zamir	İzmar (gizleme)
الْكِتَابُ	el takısı	Ta'rif (belirtme)
فَاطِمَةٌ	Müenneslik tası	Te'nis (dışılık)
زَيْدَانِ	Elif ve nun (müsenna)	Tesniye (ikillik)

3. 1. 3. 3. Kelime Türleri

Temmam Hassan sarf biliminin kapsadığı konuları bu şekilde belirttikten sonra dil araştırmalarında önemli bir yeri olan kelime türleri konusuna geçer. Kelime türlerini bu bölümde ele alan Hassan, kelime türlerinin nahvin konusu olmadığını, aksine sarf biliminde incelenmesi gerektiğini belirtir. Kelime türlerinin belirlenmesinde ve birbirinden ayrılmasında bazı nahivcilerin sadece mebnaya bazılarının ise sadece manaya baktıklarını, bunun sonucunda ise kelime çeşitlerini isim, fiil ve harf şeklinde üçe ayırdıklarını dile getirir. Nahivcilerin yaptıkları bu sınıflamanın yanlış olduğunu belirten Hassan, kelime çeşitlerini hem mana ve hemde mebna bakımından birbirinden ayırmak gerektiğini ifade eder ve bu açıdan bakıldığında kelime çeşitlerinin üç değil yedi olduğunu belirtir. Bunlar sırasıyla; isim, sıfat, fiil, zamir, ünlem (el-halife), zarf ve edattır. Temmam Hassan '*el-Beyan fi reva'i'il-Kur'an*' adlı eserinde yedi olarak belirttiği kelime türlerine mastarı da ekler. Mastarın meful alabilmesi, muzaf olması ve zarflara ait zaman anlamı taşınmasıyla diğer kelime türlerinden ayrıldığını ve bu yönüyle kelime türlerinin sekiz

²⁸⁹ Hassan, *el-Luga*, 82.

²⁹⁰ Hassan, *el-Luga*, 82–83.

olduğunu belirtir.²⁹¹ Kelime çeşitlerinin belirlenmesinde ve birbirinden ayrılmasında kullanılması gereken mebna ve manaları maddeler halinde sunan Temmam Hassan bu konuda şöyle der;

Nahivciler sarf bölümünde ele alınması gereken kelime çeşitlerini ‘Kelam ve onu meydana getirenler’ başlığı altında nahiv bölümünde ele almışlardır. Hâlbuki nahiv araştırmaları genel anlamda sarfın ve ses bilimin çözümlemelerinden, gösterge olarak da bablarından ve alakalarından faydalanır. Hatta çeşitli nahiv bablarını gösteren lâfzî kelimelerin hepsi sarf ve ses bilimiyle ilişkilidir. Mesela mefulu mutlak ve mefulu lieclihinin mastar olma şartı ve halin ve hakiki sıfatın müştak kelime olması gibi...²⁹²

İbni Malik’in dediği gibi nahivciler kelimeyi üçe ayırmışlardır: “İsim, fiil ve harf.”²⁹³ Bundan sonra ise bu türleri birbirinden ayıran bazıları manayla bazıları da mebnayla alakalı her türe ait çeşitli özellikler koymuşlardır. Mesela bu özellikleri İbni Malik şöyle ifade eder: “İsmin alameti müsnedun ileyh olması, elif lam takısını, nida harfini, tenvini ve harfi ceri kabul etmesidir. Fiilin ise müenneslik tesini, ‘tu’ zamirini, muhataba yasını ve ‘müenneslik nunu’nu kabul etmesidir. Harf ise bu herhangi birini kabul etmeyen kelime çeşididir.”²⁹⁴

Nahivcilerin mana ve mebnaya olan bakışları bazı nahivcilerin şu sözlerinde de kendini gösterir: “Müsemmayı gösteren kelime isim, zamana ve olaya delalet eden kelime fiil, bunlardan birini göstermeyen kelime ise harftir.”²⁹⁵

İbni Malik’in sözleri kelime çeşitlerini mebna olarak, özetle verdiğimiz nahivcilerin sözleri ise mana olarak birbirinden ayırmaktadır. Kelimeyi bu şekilde sadece mebna veya sadece mana olarak birbirinden ayırmak sağlıklı bir yöntem değildir. Doğru olan yöntem aşağıda göreceğimiz gibi kelimeyi hem mana ve hem de mebna bakımından beraberce birbirinden ayırmaktır. Kelime çeşitlerinin belirlenmesinde rol oynayan manalar ve mebnalar şunlardır.²⁹⁶

²⁹¹ Hassan, *el-Beyan*, 52.

²⁹² Hassan, *el-Luga*, 86.

²⁹³ İbn Akil, *a.g.e.*, I, 13.

²⁹⁴ İbn Akil, *a.g.e.*, I, 17–20.

²⁹⁵ el-Cami, *a.g.e.*, I, 13.

²⁹⁶ Hassan, *el-Luga*, 87–88.

MAANİ

Tesmiye

Hades (olay)

Zaman

Ta'lik (alaka-iliski)

Manay-ı cümeli (genel anlam)

Tedammu

MEBANİ

İ'rabsal biçim

Rütbe

Siga

Cetvel

İlsak (bitişme)

İmla (yazım)

Tedammu; ilerde açıklanacağı üzere bir kelimenin başka bir kelimeye gereksinim duyması, ihtiyacının olması demektir. Muzafın muzaf-ı ileyhe, harf-i cerin mecrura gereksinim duyması gibi.

Temmam Hassan bundan sonra bu manalar ve mebnalar doğrultusunda kelime çeşitlerini birbirinden ayırmaya çalışır ve şöyle devam eder;

Şimdi bu mebna ve manaların kelime çeşitlerini birbirinden ayırmada nasıl kullanılması gerektiğini göstermeye çalışacağız.²⁹⁷

Kelimeyi mebna ve mana itibarıyla yeniden ele almamız gerekir. Bu bakımdan sıfatı kelime çeşitlerinden biri olarak ele alabiliriz. Sıfat nahivcilerin görüşlerinin aksine mebna ve mana itibarıyla isimden, kendi yapısı itibarıyla da fiilden ayrılır. Nahivcilerin isimler arasında saydıkları zamirleri de yine arı bir kelime çeşidi olarak değerlendirmemiz gerekir. İleride göreceğimiz gibi zamirler mebna ve mana itibarıyla farklı bir kelime çeşididir. Ayrı bir bölüm olarak incelememiz gereken diğer bir bölümde 'el-halife' (ünlem)'dir. Nahivciler bazısı mebnayla ve bazısı manayla ilişkisi olan bu kelime çeşidini bir araya toplamayı düşünmeyip diğer kelime çeşitleri arasına dağıtmışlardır. Bu kelime çeşidini ilerde açıklayacağımız isnadi veya tasrifî bir cetvel altına koymak zordur. İngilizce 'affective language' diye isimlendirilen ve inşai, te'siri ve infiali bir üslupta kullanılan bu kelime çeşidini ünlem, ses, taccup, medh ve zem (övme ve yerme) fiilleri oluşturur. Bunlara nudbe, istiğase ve nida üsluplarını da sarfî değil nahvî

²⁹⁷ Hassan, *el-Luga*, 88–89.

düzeyde ekleyebiliriz. Burada ‘el-halife’ tabirini, bu türlerin hepsini içine alması için kullandım.²⁹⁸

Ayrı bir bölüm olarak ele almamız gereken diğer bir kelime çeşidi de zarflardır. İleride göreceğimiz gibi zarfların zamana olan delaletleri görevleri yönüyledir, fiillerdeki gibi tadammuni (özünde ve aslında) değildir. Ve yine göreceğimiz gibi ‘سَاعَةً، يَوْمٌ، أَمَامٌ ve وَرَاءٌ’ gibi zaman ve mekân isimleri lügat anlamlarından sıyrılıp kendilerine ait görevsel bir anlam kazanmışlardır.

Buradan hareketle kelime çeşitlerinin yedi olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar; İsim, Sıfat, Fiil, Zamir, Ünlem, Zarf ve Edat’tır.²⁹⁹

Arap dil çalışmalarına yeni bir bakış açısı getiren bu sınıflamadan sonra Temmam Hassan, kelime türlerini belirttiği mana ve mebnalara göre ayırmaya çalışır. Her kelime türünün kendine ait özelliklerini belirttikten sonra bu özellikler bakımından kelime türlerini birbirinden ayırır. Kelime türleri konusunda isimlerden başlayan Hassan şöyle devam eder;

Aşağıda bu kelime çeşitlerini mebna yönünden (i’rab, rütbe, siga, cetvel, ilsak, tadammu ve imla) ve mana yönünden (tesmiye, hades, zaman, ta’lik ve manay-ı cümeli) birbirinden ayırmaya çalışacağız. Burada şunu belirtmek gerekir ki, bu mebna ve manaların her birinin kelime çeşitlerini ayırma da bir arada bulunması gerekmez. Çünkü bir kelime çeşidinin diğerlerinden ayrılmasında birkaç mebna ve mananın olması yeterlidir. Burada önemli olan kelime çeşitlerinin sadece mebna veya mana olarak ayrılmaması gerektiğidir.³⁰⁰

3. 1. 3. 3. 1. İsimler

Kelime türlerinin birincisi olan isimler bölümünde öncelikle isimleri beş bölüme ayıran Temmam Hassan bu bölümlerin her birini açıkladıktan sonra isimlerin mana ve mebna bakımından özelliklerini belirterek diğer kelime türlerinden ayrılan yönlerini gösterir. İsimler bölümünde Hassan şöyle der;

²⁹⁸ Hassan, *el-Luga*, 90.

²⁹⁹ Hassan, *el-Luga*, 90.

³⁰⁰ Hassan, *el-Luga*, 90.

İsimler beşe ayrılır:

1-Muayyen isimler: Âlemler (özel isimler), eşya isimleri, arazlar ve ism-i cüsse gibi isimlerdir.

2-İsmu'l-hades: Bu isimler mastar, ism-i mastar, ism-i merre ve ism-i hey'e'dir. Bu isimlerin hepsi mastariyete delalet etmekte olup, bir olayı, olayın sayısını veya çeşidini gösterirler.

3-Cins isim: Bu gurubun içine Arap, Türk gibi topluluk isimleri ve ismu'l-cem' girer.

4-Başında bir mim olan ve 'mimiyyat' diye isimlendirilen zaman, mekân ve alet isimleri. Mimli mastar başında mim harfi olmasına rağmen bir olaya delalet ettiğinden bu guruba girmez.

5-Belli bir şeye delalet etmeyen mübhem isimler. Bu isimler yönleri, vakitleri, ölçüleri, uzunlukları ve sayıları gösterirler. Bu isimlerin anlam kazanabilmeleri için herhangi bir isim tarafından nitelenmeleri, tamamlanmaları veya açıklanmaları gerekir. Bu isimler sözlük anlamı olmayan, cümle içinde kullanılışlarına göre anlam kazanan ve gösterdikleri ismi tam belirtmeyen isimlerdir. Bu isimler, üstünde, altında, önce, sonra, önünde, arkasında, zaman, vakit, an gibi isimlerdir.³⁰¹

İsimleri mebna ve mana olarak diğer kelime çeşitlerinden ayıran çeşitli özellikler vardır. İsimlere ait bu özellikler şunlardır:

1-İ'rab olarak: İsimler i'rab olarak cer harflerini kabul edeler. Bu özellikleriyle diğer kelime türleri içinde sadece sıfata benzerler.

2-Kendisine ait sigası itibariyle: İsimler kendilerine has hareke ve sükûnlarıyla diğer kelime türlerinden ayrılır.

3-Cetvel içinde yer almasıyla: Cetveller üçe ayrılır:

a) İlsak (bitişme) cetveli: Bir kelimenin baştan, ortadan ve sondan ek alıp almamasını ifade eder.

³⁰¹ Hassan, *el-Luga*, 90-91.

b) Tasrif (çekim) cetveli: Mazi bir fiilin müzarisinin veya emrinin olup olmadığını veya bir ism-i failin sıfatının müşebbehe, tafdil veya mübalağa alıp almadığını ifade eder.

c) İsnad cetveli: Mazi, müzari ve emir fiillerine zamirlerin bitişebilmesini ifade eder. Bu fiiller zamirlerin bitişmesiyle on üç şekil alır. Modern dilbilimde;

Birinci bölüm morphological scatter,

İkinci bölüm Conjugation table,

Üçüncü bölüm Predication table diye isimlendirilir.

İsimler bu cetvellerden birinci cetvele girer. Yani isimlerin çekimi olamaz ve isimlere muttasıl merfu zamirler bitişmez. İkinci cetvele ise sadece ism-i hades ve mimiyat girer. Fiiller ise üç cetvele birden girer. İsimler sadece birinci cetvele girmeleriyle diğer kelime türlerinden ayrılırlar.³⁰²

4-İmla (yazım) bakımından: İsimler ve sıfatlar tenvin kabul etmeleriyle diğer kelime türlerinden ayrılırlar.³⁰³

5-Ek alıp almaması bakımından: İsimler elif lam takısı, muttasıl mecrur zamirler, müenneslik tası, tesniye ve cem' alâmetleri gibi özel ekler alırlar. Bu özellikleriyle sıfatlarla benzeşirler. Fakat bazı ekler isimlerle kullanılırken farklı, sıfatlarla kullanılırken farklı anlamlar kazanır. Mesela elif lam takısı isimlere marifelik, sıfatlara ise mevsul anlamı katar.³⁰⁴

6-Tedammu bakımından: Tedammudan maksat bir kelimenin bir parçasının başka bir kelimeye bitişmesi demek değildir, bu ilsak'tır. Tedammu, bir kelimenin başka bir kelimeyi istemesi, ona ihtiyacının olması demektir. Mesela nida harfî münadayı, muzaf muzafun ileyhi, harfî cer mecrurun olmasını gerektirir.³⁰⁵

7-Bir müsemmaya delalet etmesi bakımından: Buraya kadar anlattığımız maddelerde isimlerle sıfatların genelde aynı özelliklere sahip olduğunu gördük. Bu özellikte isimlerle sıfatlar birbirinden tamamen ayrılır. Çünkü isimler bir müsemmaya delalet etmesi yönüyle diğer bütün kelime türlerinden ayrılır. Mesela

³⁰² Hassan, *el-Luga*, 92-93.

³⁰³ Hassan, *el-Luga*, 93.

³⁰⁴ Hassan, *el-Luga*, 93-94.

³⁰⁵ Hassan, *el-Luga*, 94.

ism-i mayyenin müsemması muayyen, ism-i hadesin hades, ism-i cinsin cins, mimiyyatın olayın zamanı, yeri veya aleti, ism-i mübhemin ise gayrı muayyendir. Diğer kelime türlerinin delalet ettikleri anlamlar ise şöyledir; sıfatlar bir müsemmaya delalet etmez, sadece bir olayın mevsufla ilişkisini; fiiller zaman ve olayın birarada olmasını; zamirler isimlerin hali hazırda bulunup bulunmamasını; ünlemler olayın bir anda meydana gelmesinden dolayı oluşan duyguyu; zarflar ise olayın zaman ve yerini ifade eder. Ünlemler ve zarflar genel anlamları ifade ederler, bir müsemmaya delalet etmezler. Edatlar ise müsemmaları değil, müsemmalar arasındaki ilişkileri gösterir. İsimler müsemmaya delalet etmeleri yönüyle diğer kelime türlerinden ayrılırlar ve mana bakımından hiçbir kelime türüne benzemezler.³⁰⁶

8-Hadese (bir olaya) delalet etmesi bakımından: Yukarıda belirttiğimiz gibi isimlerin bölümlerinden biri de ismu'l-hadestir. İsmu'l-hades çeşitli mastarları içine alan bir isimdir. Bu mastarlar bir olayı veya olayın çeşidini veya sayısını gösterir. İbni Malik mastarı fiilin medlullerinden biri olan zamanın dışındaki isim olarak tanımlar. Malumdur ki fiil zaman ve hadesi gösterir. Zamanın dışındaki medlul ise hadestir. Bu yüzden İbni Malik sanki mastarı ismu'l-hades olarak tanımlamıştır. Ancak mastarın hadese olan delaleti onu sıfatlar ve fiiller gibi yapmaz. Çünkü sıfatlar hadesin mevsufla ilişkisine delalet eder, fiiler ise zamanla hadesin bir arada bulunmasını ifade eder. İsimlerin hadesle olan ilişkisi sıfatlar ve fiillerin hadesle olan ilişkisinden farklıdır. İsmın hadesle ilişkisi müsemmayla ilişkisidir. Sıfatın medlulü mevsuf, fiilin ise iktirandır.³⁰⁷ (Hadesle zamanın bir arada bulunmasıdır.)

9-Ta'lik (İlişki) yönünden: Nahvi ilişkiler, isnad, tahsis, nisbet, tebeyyet ve bunların furu'larıdır. İsimler isnad yönünden bütün çeşitleriyle müsnedun ileyih olabilirler. Sadece mastarlar zaman anlamının kendisine izafe edilmesiyle bazen fiil gibi müsned olurlar. İsimler tahsis yönünden ta'diyet (geçişlilik), sebebiyet, maiyyet (beraberlik), zarfiyyet, te'kid, beyan, sayı, hal, temyiz, istisna anlamları üzere mansup olurlar. Sıfatlar, zamirler ve zarflarda bu özellik görülürken fiillerde görülmez. Nispet yönünden isimler nisbet manasını harfî cer veya izafet yoluyla kazanırlar. Sıfatlar zamirler ve zarflar bu yönden isimlerle benzeşirler. Tebeyyet yönünden ise isimler tevessu' (genişlik) hariç sıfat olmazlar. Yine 'kullu, nefsu,

³⁰⁶ Hassan, *el-Luga*, 94-95.

³⁰⁷ Hassan, *el-Luga*, 95.

aynu' kelimeleri hariç manevi te'kid de olamazlar, ancak lâfzî te'kid olurlar. İsimler ma'tuf – ma'tufu aleyh, beyan ve bedel olabilirler. Özellikle bedel olmaları yönüyle diğer kelime türlerinden ayrılırlar.

Buraya kadar anlattığımız bölümlerde sonuç olarak diyebiliriz ki isimlerin kendilerine ait özellikleri vardır. Bu özellikleriyle bazen sıfatlarla, zamirlerle ve zarflarla benzerlik gösterirler. Fakat iki ve yedinci maddelerde belirttiğimiz özellikleriyle isimler diğer kelime türlerinden tamamen ayrılırlar, bağımsız bir kelime çeşidi olurlar.³⁰⁸

3. 1. 3. 3. 2. Sıfatlar

Temmam Hassan isimlere ait özellikleri ve isimleri diğer kelime türlerinden ayıran noktaları bu şekilde ele aldıktan sonra nahivcilerin isimler arasında değerlendirdikleri sıfatlar bölümüne geçer. Sıfatları mebna ve mana olarak ayrı bir kelime türü olarak ele alan Hassan, sıfatların bazısı mebnayla bazısı da manayla alakalı bu özelliklerini verdikten sonra sıfatların özellikle isimlerden ve fiillerden ayrılan yönlerini göstermeye çalışır. Sıfatların ayrı bir kelime türü olması gerektiğini belirten Temmam Hassan, sıfatların anlam olarak diğer kelime türlerinden farklı olduğunu, bazen isimlere bazen de fiillere benzediğini dolayısıyla ayrı bir kelime türü olarak ele alınması gerektiğini belirtir. Sıfatları beş grup halinde ele alan Hassan bu bölümde şunları dile getirir;

Eşmuni sıfat-ı müşebbeheyi şöyle tanımlar: “Sıfat-ı müşebbehe, tafdil (üstünlük) belirtmeyen, lazım fiilden yapılan, hades anlamı ifade etmeyip hadesi mevsufa nisbet etmek için kullanılan sigalardır.”³⁰⁹ Burada hadesten kasıt mastar anlamıdır, bir şeyin vuku bulmasıdır. Bu tanıma Eşmuni'nin ism-i failin faile delalet eden sıfat, ism-i mefulün mefule delalet eden sıfat, mübalağa sigalarının anlamının mübalağa ve çoğaltma olduğu, ism-i tafdilin anlamının üstünlük belirtme olduğu şeklindeki sözlerini de eklersek sıfatın bir müsemmaya delalet etmediğini, aksine taşıdığı hades anlamıyla bir mevsufa delalet ettiğini anlarız. İşte sıfat bu özelliğiyle

³⁰⁸ Hassan, *el-Luga*, 95–96.

³⁰⁹ es-Sabban, *a.g.e.*, III, 3–5.

nahivcilerin isim için söyledikleri “İsim bir müsemmaya delalet eden kelimedir.”³¹⁰ tanımından çıkmaktadır. Belirttiğimiz gibi sıfatlar beş gruba ayrılır: Sıfatu’l-fail, sıfatu’l-meful, sıfat-ı mübalağa, sıfat-ı müşebbehe ve sıfat-ı tafdil.³¹¹

Bu sıfatlardan her biri diğerlerinden mebna ve mana olarak ayrılır. Mebna bakımından her sıfatın kendine ait bir mebnası vardır. Mana bakımından ise İşmuni’nin belirttiği gibi her sıfatın ayrı bir anlamı ve kullanımı vardır. Sıfatların kendilerini diğer kelime çeşitlerinden ayıran önemli özellikleri vardır. Bazısı mebnayla ve bazısı manayla alakalı olan bu özellikler şunlardır:

1-İ’rab olarak: Bu bölümde sıfatlar harfî cer kabul etmeleri nedeniyle isimlerle aynı özelliğe sahiptirler. Yine sıfatlar isimler gibi cezm kabul etmediklerinden fiillerden, ünlemlerden, edatlardan zamirlerden ve zarflardan ayrılırlar.

2-Niteleme görevi yapan sıfatların kendilerine has sigaları vardır. Sıfat ve isimlerin sigaları aynı olduğu zaman ise birbirinden şöyle ayrılırlar:

SİFAT (الصِّفَة)	İSİM (الْإِسْم)	SİGA (الصِّيْغَة)
سَهْلٌ	فَلسٌ	فَعْلٌ
بَطْلٌ	فَرَسٌ	فَعْلٌ
حَذِرٌ	كَبِدٌ	فَعْلٌ
يَقْطُ	عَدْدٌ	فَعْلٌ gibi...

Burada siga bir fiil veya buna uygun bir kelimeden türemişse sıfat, türememişse isimdir.

3-Cetvel bakımından: Yukarıda belirttiğimiz gibi sıfatlar beş sıfat gibi bir fiilden türemişlerdir. İsimler ise herhangi bir kelimeden türemezler. Mesela ‘فَلسٌ’ kelimesi bir fiilden türemediği için isimdir, ‘سَهْلٌ’ kelimesi ise ‘سَهْلٌ يَسْهَلُ-أَسْهَلُ’ gibi kelimelerden türediği için sıfat-ı müşebbehedir. İsimler bölümünde belirttiğimiz gibi isimler sadece ilsaki cetvele girer, sıfatlar ise hem ilsaki hem de tasrifî cetvele girer.

³¹⁰ es-Sabban, *a.g.e.*, I, 35.

³¹¹ Hassan, *el-Luga*, 98–99.

Yani sıfatlar ek alırlar (ilsaki) ve sıfatların çekimi vardır (tasrif). İsim, sıfat ve fiillerin isnad, tasrif ve ilsak cetvellerindeki yerlerini şu şekilde göstermek mümkündür:

İSNAD CETVELİ	TASRİF CETVELİ	İLSAK CETVELİ
-----	-----	İsim
-----	Sıfat	Sıfat
Fiil	Fiil	Fiil

Bu cetvelde görüldüğü gibi sıfatlar isimlerden ve fiillerden ayrı bağımsız bir kelime türüdür.³¹²

4-İlsak bakımından: Kendilerine bitişen ekler bakımından sıfatlarla isimler arasında bir farklılık yoktur. Her ikiside harfî cer, tenvin, elif lam takısı ve muttasıl mecrur zamirlere izafeti kabul ederler. Fakat isimler ve sıfatlar her ne kadar mebna bakımından aynı olsalar da, beşinci bölümde göreceğimiz gibi mana bakımından birbirlerinden ayrılırlar.³¹³

5-Tedammu bakımından: Biraz önce söylediğimiz gibi isimler ve sıfatlar harfî cer, tevcin, elif lam takısı ve izafet oluşturmaları yönüyle ortaktırlar. Fakat sıfatlar tadammu bakımından bir yönden isimlerle, bir yönden de fiillerle benzeşir. Mesela isimler gibi nida harfini, müsnedün ileyh, muzaf ve muzafun ileyh olmayı kabul eder. Aynı zamanda fiiller gibi müsned, müteaddi ve lazım olurlar. Sıfatların isimlere olan benzerliği fiil olmalarını, fiillere olan benzerliği ise isim olmalarını engeller. Sıfatların isim ve fiil olmamaları onların başlı başına bir kelime türü olmalarını gerektirir.³¹⁴

6-Hadese delalet etmesi bakımından: Sıfatlar mastar gibi hadese veya fiiller gibi hadesle zamanın bir arada bulunmasına veya isimler gibi bir müsemmaya delalet etmez, aksine hadesle nitelenen mevsufa delalet eder. Bu özellikleriyle diğer kelime türlerinden ayrılırlar.³¹⁵

³¹² Hassan, *el-Luga*, 101.

³¹³ Hassan, *el-Luga*, 101.

³¹⁴ Hassan, *el-Luga*, 102.

³¹⁵ Hassan, *el-Luga*, 102.

7-Zamana delalet etmesi bakımından: Fiiller hem mebna itibariyle (sarfi zaman) hem de cümle içinde kullanıldıkları duruma göre (nahvi zaman) zamana delalet ederler. Sıfatlar ise mebna itibariyle değil, cümle içinde kullanıldıklarında zaman anlamı kazanırlar. Yani sıfatların zamanı nahvidir, sarfi değildir. Bu özellikleriyle sıfatlar zaman anlamı taşımayan isimlerden ve kendi mebnalarıyla zaman anlamı taşımadıklarından fiillerden ayrılırlar.³¹⁶

8-Ta'lik yönünden: İsimlerin sadece müsnedün ileyh, fiillerin ise müsned olduğunu söylemiştik. Sıfatlar ise hem müsned yani bir mübtedanın haberi hem de müsnedün ileyh yani fail, naibi fail veya mübteda olabilir. Mesela 'hayrun minke yefalu keza, Cael hasenu vechuhu, Humidel mesunu şerefuhu' cümleleri gibi. İkinci cümledeki 'hasen' ve üçüncü cümledeki 'mesun' kelimeleri müsnedün ileyh durumundadır. İsimler ta'diyet, sebebiyet, maiyyet vb. anlamlar aracılığıyla kelimeleri tahsis edebilir. Fiiller ise başka kelimeleri tahsis edemezler, kendileri tahsis edilirler. Mesela sıfatlar hem mefulu bih olur, hem de mefulu bih alır.

Sıfatlar bu özellikleriyle diğer kelime türlerinden ayrılıp bağımsız bir kelime türünü oluştururlar. Özellikle iki, üç, beş, altı, yedi ve sekizinci maddelerde sıfatların açık bir şekilde diğer kelime türlerinden ayrıldığını gördük.³¹⁷

3. 1. 3. 3. 3. Fiiller

Temmam Hassan sıfatları klasik anlayıştan farklı olarak yeni bir kelime türü olarak ele aldıktan sonra diğer bir kelime türü olan fiillere geçer. Bu bölümde fiileri diğer kelime türlerinden ayıran özellikleri belirten Hassan, özellikle fiillerin önemli bir özelliği olan zaman konusuna değinir. Zamanı ez-zemenu's-sarfi ve ez-zemenu'n-nahvi şeklinde ikiye ayıran Temmam Hassan nahivcilerin zaman konusunda hata yaptıklarını, dolayısıyla bazı cümlelerde anlamla alakalı sorunların meydana geldiğini belirtir. Bu yönüyle bu zamanları birbirinden ayırmanın önemli olduğunu ifade eden Hassan, bu bölümünde şunları dile getirir;

³¹⁶ Hassan, *el-Luga*, 102–103.

³¹⁷ Hassan, *el-Luga*, 103.

Nahivciler fiili, hadese (bir olaya) ve zamana delalet eden kelime olarak tanımlamışlardır. Fiilin hadese olan delaleti, mastarıyla beraber bir maddede ortak olmasıyla meydana gelir. Mastar hadese delalet ettiğinden dolayı mastardan türeyen fiil, sıfat ve mimiyyat gibi kelimelerin anlamlarının zamanla hadesin bir arada bulunması, hadesin mevsufla ilişkisi veya hadesin gerçekleşme zamanı, yeri veya aleti gibi bu hadesle ilişkisinin olması gerekir. Fiilin zamana olan delaleti ise, fiil sigasının şekliyle (ez-zemenu's-sarfı) ve fiilin cümle içinde kullanılmasıyla (ez-zemenu'n-nahvi) meydana gelir. Sarfî zamanda zamanın meydana gelmesi müfred siganın, nahvi zamanda ise siyakın (fiilin cümle içinde bulunduğu konum) görevidir. Yani nahvi zamanda zaman olgusunun oluşumu fiil sigasının görevi değildir. Çünkü mesela mazi sigasında olan bir fiil, cümledeki durumuna göre bazen gelecek zamana delalet edebilir, müzari sigasında olan bir fiil de geçmiş zamana delalet edebilir. Bu açıdan nahivcilerin 'Zaman fiilin bir cüzüdü'³¹⁸ şeklindeki sözleri sadece sarfî zamana göre kabul edilebilir bir sözdür. Sarfî zamanla nahvi zaman arasındaki ilişkiyi aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:³¹⁹

ZAMAN

Nahivde	Sarfî
Karine ve cümle içinde bulunduğu yere bağlı olan bir olgudur.	Müfred siganın görevidir.

Fiilleri mebna ve mana olarak diğer kelime türlerinden ayıran çeşitli özellikler vardır. Fiillerin bu özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür.³²⁰

1-İ'rab olarak: Fiil sükûnu kabul etmesiyle diğer kelime türlerinden ayrılır.

2-Kendisine has sigasıyla: Fiillerin kıyası ve bablara ayrılabilen sülasi ve rubai çeşitleri vardır. Aynı zamanda bu fiiller ma'lum ve meçhul diye iki bölüme ayrılır. Fiiller kendilerine ait bu sigalarla diğer kelime türlerinden açıkça ayrılırlar.

³¹⁸ İbn Yeiş, *a.g.e.*, IV, 204.

³¹⁹ Hassan, *el-Luga*, 104–105.

³²⁰ Hassan, *el-Luga*, 106–107.

3-Cetvel bakımından: Fiil ilsaki, tasrifi ve isnadi cetvellerden üçüne birden girmesiyle diğer kelime çeşitlerinden ayrılır.

4-İlsak bakımından: Fiiller kendilerine bitişen muttasıl merfu zamirler, sin harfi, emir lamı, müzaraat harfleri ve müenneslik tası gibi eklerle diğer kelime türlerinden ayrılırlar.

5-Tedammu bakımından: لا، لَنْ، لَمْ، سَوْفَ، قَدْ gibi harfler sadece fiillere hasır.

6-Hadese delalet etmesi bakımından: Fiiler hades ve zaman anlamı taşıdıklarından diğer kelime türlerinden ayrılırlar.

7-Zamana delalet etmeleri yönüyle: Fiiller sarfi ve nahvi zamana delalet ederler. Fiilerin sarfi zamana delaleti onları sıfatlardan ayırır. Çünkü sıfatlar sigaları itibariyle değil, cümlede bulundukları yere göre zaman anlamı taşırlar.

8-Ta'lik yönünden: Fiil cümlede müsned durumunda olup hiçbir zaman müsnedün ileyh olmaz. Bu yönüyle isimlerden ve sıfatlardan ayrılır. Bunu aşağıdaki şekilde de görebiliriz:

MÜLAHAZAT	MÜSNED	MÜSNEDÜN İLEYH
Burada zamirler isim,	Sıfat	İsim
ünlemler fiil gibidir.	Fiil	Sıfat

Yukarıda saydığımız özellikler yönüyle fiiller diğer kelime türlerinden ayrı bağımsız bir bölüm oluştururlar.³²¹

3. 1. 3. 3. 4. Zamirler

Temmam Hassan bir diğer kelime türü olan zamirler konusunda da önemli değerlendirmelerde ve tespitlerde bulunur. Nahivcilerin isimler içinde yer verdikleri bu kelime türünün başlı başına bağımsız bir kelime türü olduğunu belirten Hassan, zamirlerin gerek mebna ve gerekse mana olarak diğer kelime türlerinden hiçbirine

³²¹ Hassan, *el-Luga*, 106–108.

benzemediğini dile getirir. Zamirlere ait özellikleri diğer kelime türleri gibi maddeler halinde veren Temmam Hassan zamirlerle ilgili şu tespitlerde bulunur;

Zamirler isimler gibi bir müsemmaya, sıfatlar gibi bir hadesle nitelenmiş mevsufa ve fiiller gibi hadesle beraber bir zamana delalet etmez. Çünkü zamirlerin anlamı bulunma (hazır) veya bulunmama (ğâib) gibi genel anlamlara dönüktür.³²²

Hazır bulunma durumu bazen ‘ben ve biz’ gibi tekellüm, bazen ‘sen’ ve türleri gibi hitap, bazende ‘هَذَا’ ve türleri gibi işaret olur. Ğaiblik ise bazen ‘o’ ve türleri gibi şahsi, bazende ‘الَّذِي’ ve türleri gibi mevsul olur.³²³

Fasih Arapça’da zamirler üçe ayrılır:

—Şahıs zamirleri

—İşaret zamirleri

—Mevsul zamirler

Mana olarak bu zamirlerin hepsi genel sarfî anlamlara delalet eder. Bu yüzden zamirler harflere lâfzî olarak benzemelerinin yanında mana olarak da benzerler. Zaten nahivciler de zamirlerin harf olması gerektiğini söylemişlerdir. Bu nedenle, hazır bulunma veya bulunmama anlamlarıyla te’kid, nefy, istifham, şart, ibtida’ul ğaye, maiyyet, mücavezet, sebebiyet, zarfiyet gibi harflerin anlamları arasında bir fark yoktur. Buradan hareketle zamirlerin marifelik veya nekirelik diye nitelendirilmesi mümkün değildir. Çünkü zamirler daima marife olup, bu anlamlarıyla isim, sıfat ve fiillerden ayrılırlar.³²⁴

Mebna olarak ise zamirler herhangi bir kelimedenden türememişlerdir. Yine zamirler mebni olup i’rab ve tenvin gibi isim alametlerini kabul etmezler ve muzaf durumunda olmazlar. Zamirlerin belli bir şeye delalet etmesi için karinelere ihtiyacı vardır. Mesela mütekellim, muhatap ve işaret zamirlerinin hazır bulunma karinesine, ğaib zamininin lâfzen veya rütbeten veya ikisi beraber bir mercie (önceden geçen bir kelimeye), mevsulün sıla cümlesi ve aid zamire ihtiyacı vardır. Zamirlerin bu şekilde karinelere ihtiyaç duyması onların kelime türlerinde bağımsız bir tür olarak ele

³²² Hassan, *el-Luga*, 108.

³²³ Hassan, *el-Luga*, 108–109.

³²⁴ Hassan, *el-Luga*, 110.

alınmasını gerektirir. Zamirler mebna ve mana olarak şu özellikler bakımından diğer kelime türlerinden ayrılır.³²⁵

1-İ'rab olarak: Zamirlerin hepsi mebni olup, harekeler üzerlerinde görülmez, bu harekeler ancak mahalline nisbet edilir.

2-Siga bakımından: Zamirler türeme ve çekim özelliklerine sahip değildirler. Bu özellikleriyle zarflara ve edatlara benzerler.

3-Rütbe bakımından: Yukarıda söylediğimiz gibi zamirlerin bir mercie ihtiyacı vardır. Bu merci lâfzen, rütbeten veya her ikisi birden de olabilir.

4-İlsak bakımından: Zamirler munfasıl zamirler gibi bir kelimeye bitişmeyen ve muttasıl zamirler gibi bitişen bir özelliğe sahiptir. Muttasıl zamirler merfu, mansup veya mecrur olsun bir kelimeye bitişirler. Yine tembih ifade eden ‘ل’ ve hitap ifade eden ‘ك’ zamirleri de bitişme özelliğine sahiptir. İşte zamirler bitişip bitişmeme özellikleriyle isimlerden ve sıfatlardan ayrılır.

5-Tedammu bakımından: Zamirler nida, kase, nesh, istifham, te'kid, cer, atıf ve istisna harflerine bitişirler. Aynı zamanda muzafun ileyih durumunda da bulunurlar fakat hiçbir zaman muzaf olmazlar. Bu özellikleriyle isimlerden tamamen ayrılırlar.

7-Müsemma bakımından: Zamirler isimler gibi bir müsemmaya delalet etmeyip, merci aracılığıyla hazır bulunma veya bulunmama gibi anlamlara delalet ederler. Bu yüzden zamirlerin müsemmaya delaleti ancak isimler aracılığıyla olur.

8-Ta'lik bakımından: Zamirler bir kelimenin tekrar edilmemesinde büyük rol oynarlar. Mesela haber cümlesinin mübtedayla, hal cümlesinin sahibi'l-halle, sıfat cümlesinin mevsufla, sıra cümlesinin mevsulle irtibatını sağlarlar.

Sonuç olarak diyebiliriz ki zamirler yukarıda saydığımız özellikleri yönüyle diğer kelime türlerinden ayrılıp bağımsız bir kelime türünü oluştururlar.³²⁶

³²⁵ Hassan, *el-Luga*, 110–111.

³²⁶ Hassan, *el-Luga*, 111–113.

3. 1. 3. 3. 5. Ünlemler

Ünlemler, doğadaki sesleri taklit etmeye ya da duyguları, heyecanları anlatmaya yarayan sözcüklerdir. Ünlemler, doğa seslerinin taklidini ve ‘aşırı’ duyguları anlatmanın yanı sıra seslenme, sorma, gösterme ya da cevap ifade eder.

Ünlem edatları genel olarak beş gruba ayrılır. Bunlar;³²⁷

Ünlemler; ah, vah, tüh, öf, çat, hop, haydi gibi edatlardır.

Seslenme edatları; ey, hey, yahu, arkadaşlar! gibi edatlardır.

Sorma edatları; hani, niçin, acaba, gibi edatlardır.

Gösterme edatları; işte, daha gibi edatlardır.

Cevap edatları; evet, hayır, yok, elbette gibi edatlardır.³²⁸

Arap dil çalışmalarına yeni bir kelime türü kazandıran Temmam Hassan, ünlemler (el-Havalif) adını verdiği bu kelime türünün inşai (bir olaydan duyulan canlı his, heyecan, duygu) bir üslupta kullanıldığını, dolayısıyla mebna ve mana olarak diğer kelime türlerinden farklı olduğunu söyler. Arapçada bulunan ünlemleri dört gruba ayıran Temmam Hassan, nahivcilerin bu grupları diğer kelime türleri arasına dağıttıklarını, kimilerini isim kimilerini ise fiil olarak kabul ettiklerini belirtir. Bu ünlemlerin isimlerden ve fiillerden ayrı özelliklere sahip olduğunu vurgulayan Hassan, bu kelime türünün başlı başına bağımsız bir tür olduğunu dile getirir. Temmam Hassan bu bölümde özellikle taccup sigası ve medh ve zem ünlemlerinin i’rabıyla ilgili nahivcilerden farklı olarak önemli görüşlerde ve tespitlerde bulunur. Hassan’ın ünlemler hakkında şu önemli tespitlerde bulunur;

Ünlemler, meydana gelen yeni bir olayı açıklığa kavuşturmak için kullanılan kelimelerdir. İngilizce de ‘Exclamatio’ diye isimlendirilen ünlemler dört bölüme ayrılır.³²⁹

1-Nahivcilerin ismu’l-fiil diye isimlendirdikleri ünlemler. Nahivciler bu ünlemleri mebna ve manasına bakmaksızın mazi ismu’l fiili ve emir ismu’l fiili diye

³²⁷ Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Ankara, 2002, 307.

³²⁸ Eker, *a.g.e.*, 307.

³²⁹ Hassan, *el-Luga*, 113.

ikiye ayırmışlardır.³³⁰ Birazdan ismu'l-fiil diye isimlendirilen ünlemlerle fiillerin birbirlerinden ne kadar uzak olduğunu göreceğiz.³³¹

2-Nahivcilerin ism-i savt (ses ismi) diye isimlendirdikleri ses ünlemleri. Bu ünlemlerin mebna ve mana yönünden isim olduklarına dair herhangi bir delil yoktur. Çünkü bu ünlemler bir durumu aktarma-ki bu durumda fiillere ve cümlelere benzerler-hariç ismin alametlerinden herhangi birini taşımaz. Bu ünlemlere kedi için söylenen pisi ve bir yere vurulurken meydana gelen tak sesini örnek verebiliriz.³³²

3-Nahivcilerin taaccup sigası diye isimlendirdikleri taaccup (şaşıрма, hayret, beğenme) ünlemi. Bu ünlem çeşidinin fiil olduğu hakkında herhangi bir delil yoktur. Aksine bu ünlemlerin ism-i tafdil olması daha uygundur. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz; ism-i tafdil anlamı bu ünlemlerin içinde unutulmuş, bu ünlemler yeni bir anlama gelmeleri için yeni bir terkibe konulmuştur. Bu durum sıfat ve fiilin özel bir isme, zarfların edatlara, yer bildiren işaret isimlerinin ve bazı harfi cerlerin zarf anlamına nakledilmesi gibidir. Öyleyse taaccup sigası ism-i tafdil olup tafdil anlamından yeni bir anlama nakledilmiştir. Ayrıca ism-i tafdil tasğiri olduğu gibi taaccup sigasının da tasğiri vardır. Fakat bu siga kalıplaşmış olduğundan isimler, sıfatlar ve fiiller gibi isnad, tasrif ve ilsak cetvellerinden birine girmez.

Taccubun i'rabı ise şöyle olmalıdır:

مَا أَفْعَلْ زَيْدًا

مَا : Taaccup edatı

أَفْعَلْ : İsmi tafdilden nakledilmiş ünlem

زَيْدًا : Mufaddal olup sonradan muteaccebu minhu anlamına nakledimiştir.

Bu cümle atasözleri gibi kalıplaşmış bir cümledir. (Idiomatic)

أَفْعِلْ بَرِيدٍ

فَعِلْ : İsmi tafdilin diğer bir şekli

ب : Lam anlamındadır.

³³⁰ el-Cami, *a.g.e.*, II, 111.

³³¹ Hassan, *el-Luga*, 113.

³³² Hassan, *el-Luga*, 114.

زَيْد : Mufaddal olup sonradan muteaccebu minhu anlamına nakledimiştir.

Bu cümlelerin anlamı ‘Ona olan hayretim ne kadar arttı,’ olup yukarıdaki cümle gibi kalıplaşmış bir cümledir. Her iki cümle de bir olaydan duyulan duyguyu yansıtmaktadır.³³³

4-Nahivcilerin medh ve zem fiilleri diye isimlendirdikleri övme ve yeme ünlemleri. Nahivcilerin bazıları bu ünlemleri fiil, bazıları ise isim kabul etmiştir. Fiil olduğunu söyleyenler, bunların fiiller gibi zahir ismi veya zamirini merfu yaptıklarını ve müenneslik tasını kabul ettiklerini; isim olduklarını söyleyenler ise, cer ve nida harflerinin bunların başına geldiğini ifade etmişlerdir.³³⁴ Bu ünlemlerin fiil olduğunu söyleyenler bu ünlemlere müenneslik tasının dışında fail olan ‘تُ’ zahirinin, muhataba yasının ve müenneslik nununun bitişmediğini ve bu ünlemlerin müzari ve emirlerinin olmadığını unutmuşlardır. Bu ünlemlerin isim olduğunu söyleyenler ise cer ve nida harflerinin mahki cümlelerin de başına geldiğini ve bu ünlemlerin isme ait diğer alametleri kabul etmediklerini unutmuşlardır. Ayrıca bu söylemlerimize bu ünlemlerin anlamlarının mazi bir fiil olmadığını, hayret ve beğenme durumlarında kullanıldıklarını da ekleyebiliriz. Bu durumda bu ünlemler başlı başına bir kelime türü olup isim ve fiil değildir.³³⁵

Bu ünlemlerin i’rabının da şu şekilde olması daha uygundur: Mahsus mübteda, diğerleri ise haberdir.³³⁶

Bu ünlem türlerinin ortak özelliği, kişide meydana gelen bir duyguyu yansıtmaları ve inşai bir üslupta kullanılmalarıdır. Bu durumu şöyle açıklayabiliriz: Mesela ‘شَنَّ زَيْدٌ وَ عَمْرٌ’ cümlesi ile ‘إفترق زَيْدٌ وَ عَمْرٌ’ cümlesi arasındaki fark, birincisinin inşai, diğerinin ihbari cümle olmasıdır. Yine bir kişi aniden bir acı duyarsa vah kelimesini kullanır. Bu durumda insanlar hemen o kişinin yardımına koşar. İşte bu inşai bir durumdur. Fakat aynı kişi acı çekiyorum kelimesini kullanırsa o kişiye neyden sorusu yöneltilir. Bu da ihbari bir durumdur.³³⁷

³³³ Hassan, *el-Luga*, 114–115.

³³⁴ İbn Hişam, *Şerhu Katri’n-Neda*, 69–70.

³³⁵ Hassan, *el-Luga*, 115.

³³⁶ Hassan, *el-Luga*, 116.

³³⁷ Hassan, *el-Luga*, 116.

Ünlemler mebna ve mana olarak diğer kelime türlerinden şu özellikleriyle ayrılırlar:

1-Rütbe bakımından: Bütün ünlemler rütbe bakımından önce gelirler. ‘نِعْمَ’ fiilinin mahsustan, taaccup edatının müteaccebu minhudan önce gelmesi gibi.

2-Siga bakımından: Ünlemler kalıplaşmış sözler olup, herhangi bir çekimleri yoktur. ‘نَزَالٌ، دَرَاكٌ’ gibi kıyasa bağlı olan kelimeler ise her ne kadar ünlem anlamı taşıyalar da ünlemlerden sayılmazlar. Doğru olan bunların mastarlardan sayılmalarıdır.³³⁸

3-İlsak bakımından: ‘مَا أَفْعَلُ’ ünlemine muttasıl mansup zamir bitiştiği gibi nunu vikaye de bitişir. ‘بَنَسَ ve نِعْمَ’ ünlemlerine müenneslik tası, ‘إِيَّا’ kelimesine de ünlem olarak kullanıldığı zaman muttasıl mecrur zamirler bitişir. Bu durumda ünlemler ilsak bakımından bazen isimlere, fiillere, sıfatlara ve edatlara benzer fakat bunlardan birisi olarak sayılmaz.³³⁹

4-Tedammu bakımından: Birinci maddede belirttiğimiz gibi ünlemler ve edatlar her zaman merfu, mansup ve mecrur kelimelerle beraber kullanılır. Yine taaccup ünleminin ‘مَا ve ب’ harfine ihtiyacı vardır.

5-Zaman bakımından: Nahivciler övme, erme ve taaccup ünlemlerine geçmiş zaman, ismu’l-fiil ünlemine geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman anlamı vermişlerdir. Hâlbuki bu ünlemlerin herhangi bir zamanla alakası yoktur ve fiil gibi kullanılmazlar.

6-Ta’lik bakımından: Ünlemler fiiller gibi müsned olurlar fakat müsnedün ileyh olmazlar. Bu yüzden nahivciler ünlemlerin çoğunu fiil kabul etmişlerdir. Fakat ünlemlerin müteaddi ve lazım olmamaları onların fiil gibi olmadığını gösterir.

7-Cümle anlamı olarak: Önceden belirttiğimiz gibi ünlemler inşai bir özelliğe sahip olup bir durumda ortaya çıkan duyguyu yansıtır. Bu özellikleriyle diğer kelime türlerinden ayrılırlar.³⁴⁰

³³⁸ Hassan, *el-Luga*, 117.

³³⁹ Hassan, *el-Luga*, 118.

³⁴⁰ Hassan, *el-Luga*, 118.

3. 1. 3. 3. 6. Zarflar

Zarflar; eylemlerin, sıfatların, ya da başka zarfların önüne gelerek onları yer, zaman, durum ve soru bakımından niteleyen, açıklayan sözcüklerdir. Zarflar, ad soyundan gelen genel anlamlı sözcüklerin anlamlarını daraltır, sınırlar ve yüklemle doğrudan ilişkilidir. Zarflar, söz diziminde tümcede yüklem tarafından belirtilen kişi ile ilişkili değildir; aynı şekilde zarflar, eylemin etki alanında bulunmaz.³⁴¹

Genel olarak zarflar; yer, zaman, durum, azlık-çokluk ve soru zarfları olarak beşe ayrılır. Bu zarflar şunlardır:

Yer zarfları; geri/ileri, yakın/uzak, içeri/dışarı gibi zarflardır.

Zaman zarfları; yarın, şimdi, iki gün, yarım saat önce, sabah, dün, çoğunlukla, sonra gibi zarflardır.

Durum zarfları; böyle, şöyle, uslu, uslu, çabucak, böylece, akllıca, iyi/kötü gibi zarflardır.

Azlık-Çokluk zarfları; en, daha, pek, çok, az, gibi zarflardır.

Soru zarfları; acaba, niçin, mi gibi zarflardır.³⁴²

Temmam Hassan'ın farklı bir kelime türü olarak ele aldığı diğer bir kelime türü de zarflardır. Nahivcilerin isim olarak kabul ettikleri zarfların gerek mebna ve gerekse mana olarak ayrı bir kelime türü olduğunu dile getiren Hassan, nahivcilerin zarf kabul ettikleri çoğu kelimenin isim olduğunu belirtir. Arapçada kullanılan zaman ve mekân zarflarını sırasıyla veren Temmam Hassan, bunlar dışındaki kelimelerin isim olduklarını, görevleri itibariyle zarf anlamında kullanıldıklarını, bu anlamda kullanılmalarının onları isim olmaktan çıkaramayacağını dile getirir. Hassan bu bölümle alakalı şu tespitlerde bulunur;

Nahivciler zarf kavramında ileri giderek zarf olmayan birçok kelimeyi zarf saymışlardır. Hassan'a göre Arapçada bulunan zarflar şunlardır.³⁴³

³⁴¹ Eker, *a.g.e.*, 301.

³⁴² Eker, *a.g.e.*, 301.

³⁴³ Hassan, *el-Luga*, 119.

6- 'سَهْر، سَهْرَة، بُكْرَة، دَحْوَة، لَيْلَة، مَسَاء، عَشِيَّة، غَدْوَة-6' gibi aynı vakitleri kastedilen bazı zaman isimleri. Bunlar isim olup zarf görevinde kullanılan kelimelerdir.³⁴⁴

Mastarlar, ismi zaman, mekân ve mübhematların hepsi isimdirler. Fakat zarf görevinde kullanıldıkları zaman zarf anlamı taşırlar. Bunların zarf anlamında kullanılmaları isimlikten çıkmalarını gerektirmez. 'مَنْد ve مَنْد' kelimeleri ise 'مَنْ' harfi gibi ibtida'ul ğaye (bir şeyin başlangıcı) içindir. Fakat bazen min harfi asli olan bu anlamından çıkıp sebebiyet, ba'ziyet vb. anlamlarda kullanılır. Muz ve munzu da min harfi gibi bazen zarf anlamında kullanılır.³⁴⁵ Ancak bu onu isim olmaktan çıkarmaz.³⁴⁶

'أَمْس، الْآنَ، تَمَّ، هُنَا' gibi kelimeler mebna ve manaları itibariyle işaret zamirleridir, fakat bazen diğer kelimeler gibi zarf görevinde kullanılırlar.³⁴⁷

Fasih Arapça'da zarf başlığı altında ayrı bir kelime türü olarak ele alınabilecek kelimeler şunlardır: 'أَيْنَ، أُنَا، حَيْثُ' (zaman zarfları); 'إِذَا، إِذَا، لَمَّا، أَيَّانَ، مَتَى' (mekân zarfları).³⁴⁸

Bu zarflar diğer kelime türlerinden şu yönleriyle ayrılırlar:

1-İ'rab olarak: Bu zarfların hepsi mebni olduklarından harflere benzeyip, isimlerden ayrılırlar.

2-Rütbe bakımından: Zarflar daima müfred kelime ve cümlelerin başına gelmeleriyle diğer kelime türlerinden ayrılırlar.

3-Siga bakımından: Bu zarflar, herhangi bir kelimedenden türemediklerinden ve belli bir siga ve çekimleri olmadığından diğer kelime türlerinden ayrılırlar.

4-Cetvel bakımından: Zarflar üç cetvel türünden herhangi birine girmez.

5-Tedammu bakımından: Bu zarflardan bazılarının başına 'مَنْد، مَتَى، مِنْ، أَيْنَ' gibi çeşitli harfler gelebilir. Zarfların daima müfred bir kelime veya cümleyle beraber kullanılması onları diğer kelime türlerinden ayıran başka bir özelliktir.

³⁴⁴ Hassan, *el-Luga*, 119–120.

³⁴⁵ İbn Hişam, *Muğni'l-Lebib*, I, 367.

³⁴⁶ Hassan, *el-Luga*, 121.

³⁴⁷ Hassan, *el-Luga*, 121.

³⁴⁸ Hassan, *el-Luga*, 121.

6-Tesmiye (isimlendirme) bakımından: Bu zarflar belli bir şey olarak isimlendirilemezler. Bundan dolayı bir müsemmaya delalet etmezler ve lugat anlamları yoktur. Zarfların anlamları edatlar gibi görevle alakalı olup zamandan veya mekândan kinaye görevini yerine getirirler.

7-Zaman bakımından: Fiillerde bulunan zamanla zaman zarflarının delalet ettikleri zaman arasındaki fark şudur:

—Zaman anlamı zarflarda mutabakatla (uygunluk), fiiller de ise tadammunla (zaman anlamının fiillerde var olması) alakalıdır.

—Fiillerdeki zaman geçmiş, şimdiki veya gelecek zamanı ifade eder. Zarflardaki zaman ise olayın meydana geldiği zamandan kinayedir. Zarflarda bulunan zamanla sıfatlarda bulunan zaman arasında ise şöyle bir fark vardır; zarflardaki zaman zarfın kendi anlamıdır. Sıfatlardaki zaman ise sıfatın kendi anlamı olmayıp, cümlede kazandığı duruma göre kazandığı anlamdır. Çünkü sıfat bir olayın mevsufla ilişkisini gösterir.

8-Ta'lik bakımından: Zarflar Arapça'da yön anlamı ifade eden tabirlerdir. Bu bakımdan mefulu-fih'e benzerler. Buradan hareketle zarfların fiillerle ilişkisinin olduğu söylenebilir. Çünkü zarflar fiillerin isnadını belli bir yöne doğru sınırlandırır.³⁴⁹

3. 1. 3. 3. 7. Edatlar

Kelime türlerinin sonuncusu olan edatlar konusunda önemli tespitlerde ve değerlendirmelerde bulunan Temmam Hassan, öncelikle Arapçada bulunan edatları iki gruba ayırır ve bu edatların özelliklerini ve diğer kelime türlerinden ayrılan yönlerini açıklamaya çalışır. Temmam Hassan nahivcilerin fiil olarak kabul ettikleri 'كَانَ ve benzerleri' ile 'كَادَ ve benzerleri'nin³⁵⁰ nevasih edatlarından olduğunu yine nahivcilerin nevasih edatları arasında saydıkları 'ظَنَّ ve benzerleri'nin³⁵¹ fiil

³⁴⁹ Hassan, *el-Luga*, 121–122.

³⁵⁰ el-Cami, *a.g.e.*, II, 284–296.

³⁵¹ el-Cami, *a.g.e.*, II, 274.

olduğunu söyler. Bu görüşüyle nahivcilere muhalefet eden Hassan, bu bölümle alakalı şu tespitlerde ve değerlendirmelerde bulunur;

Edatlar bir cümlede bulunan kelimeler arasında bağlantı kurup, bu kelimelerin birbiriyle olan ilişkilerini gösterirler. Edatlar ikiye ayrılır:

—Asli edatlar: Anlamları olan edatlardır. Cer, nesh ve atıf harfleri gibi.

—Muhavvel (dönüşümlü) edatlar: Bu edatlar aşağıdaki şekillerde olur:

a) Zarf: Zarfların şart ve soru anlamında kullanılmaları gibi.

b) İsim: 'كَيْفَ ve كَمْ' gibi bazı mübhem isimlerin cümlelere soru, çokluk ve şart anlamı katmaları gibi.

c) Fiil: Bazı nakıs fiillerin 'كَانَ ve benzerleri' gibi tam anlamlarından edat anlamına dönüşmeleri gibi.

d) Zamir: 'مَا, مَنْ, أَيُّ' gibi edatların şart, soru, mastariyet, zarfiyet ve taaccup vb. anlamlara nakledilmesi gibi.³⁵²

Fasih Arapça'da edatlar anlam ilişkileri yönünden önemli bir görevi yerine getirirler. Mesela isbat (olumlu) cümlesi, sigayla yapılan emir cümlesi ve bazı ifsah (ünlem) cümlelerini çıkarırsak fasih Arapçadaki diğer tüm cümlelerin anlamlarının edatlar aracılığıyla meydana geldiğini görürüz.³⁵³

Edatların mebna ve mana olarak diğer kelime türlerinden ayıran bazı özellikleri şunlardır:

1-Rütbe bakımından: Edatlar rütbe olarak zamirlerden daha asil bir özelliğe sahiptirler. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi Fasih Arapça'da birkaç cümlenin dışında bütün cümlelerin anlamı edatlar aracılığıyla olmaktadır. Bu edatların ise sadaret hakkı vardır. (Yani cümle başında olmaları gerekir.) Yine harfî cerin mecrurdan, atıf harfinin ma'tuftan, istisna harfinin müstesnadan, hal vavının hal cümlesinden önce gelmesi de harflerin diğer kelime türlerinden farklı bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.

³⁵² Hassan, *el-Luga*, 123.

³⁵³ Hassan, *el-Luga*, 123.

2-Tedammu bakımından: Edatların tam bir anlam ifade etmeleri başka kelimelerle beraber kullanılmalarıyla mümkündür. Bu yüzden edatlar daima diğer kelime türlerine ihtiyaç duyarlar.

3-İmla bakımından: Edatlar imla bakımından zamirler gibidir. Mesela, edat bir harf ise kendinden sonra gelen kelimeye bitişik olarak yazılır, ‘بِمُحَمَّدٍ، لِمُحَمَّدٍ، لَهُ، بِهِ،’ örneklerindeki be ve lam harfi cerleri gibi. Eğer edat iki veya daha fazla harften meydana geliyorsa bu durumda ayrı yazılır. ‘عَنْ مُحَمَّدٍ، عَلَى مُحَمَّدٍ’ gibi.

4-Ta’lik bakımından: Edatlar sözlük anlamları olmayan, anlamlarını kullanıldıkları cümle içersinde kazanan kelimelerdir. Başka bir deyişle edatların anlamları cümlede bulundukları görevleriyle alakalıdır. Nahivcilerin i’rabta harfi cer ve mecrurun bir müteallakı (bağlantısı olan kelime) olması gerektiği konusunda ısrar etmeleri onlar için bir hata değildir. Aksine nahivciler zarfların da bazen edatlar gibi kullanılmalarından ötürü bir müteallakının olması gerektiğini belirtmişlerdir.³⁵⁴ Bize göre ise ta’lik sadece car- mecrur ve zarfla sınırlı olmayıp bütün edatların görevidir. Mesela atıf ve ma’tuf ma’tufu aleyhiye müteallıktır.

5-Cümle anlamı olarak: Olumlu ve olumsuz cümlelerin kuruluşunda edatlar önemli bir göreve sahiptirler. Cümlede bulunsunlar veya bulunmasınlar (hazf) bu görevlerini yerine getirirler. Mesela bir kişi seni hurma yerken gördüğünde ona ‘تَأْكُلُ?’ (yemez misin?) dediğin zaman arz (bir şeyi yumuşak bir şekilde isteme) harfi olan ‘أَلَا’ yı kullanmadan bu anlamı kastetmiş olursun. Modern dilbilimcilerin ‘zero morpheme’ dedikleri bu hazf ve istitar, Arapçada kullanılan önemli iki ifade biçimidir.³⁵⁵

Edatlardan bahsederken nevasihın (belli bir hükmü ortadan kaldıran harfler) hepsinin edat olduğunu belirtmekte fayda vardır. Şöyleki; bu nevasihın bazıları fiilden dönüşmüş olup bazıları da ‘كَانَ، زَالَ، دَامَ، بَرَحَ’ gibi tam bir fiil özelliği taşırlar. Yine bu fiiler nevasih oldukları zaman hades anlamlarını kaybetmişler, bazıları zaman anlamıyla yetinmiş bazıları da tahavvul, imsa’, isbah, istimrar, leyl ve duha gibi yön anlamı kazanmışlardır. كَادَ ve benzerleri de كَانَ ve benzerleri gibi nesh edatlarındandır. Çünkü bunların hepsi zaman anlamı ifade edip, hiçbirisi hades anlamı

³⁵⁴ İbn Hişam, *Muğni'l-Lebib*, II, 499.

³⁵⁵ Hassan, *el-Luga*, 125–128.

ifade etmez. Yine bu fiillerin normal bir fiil gibi tam bir çekimi yoktur. Bazılarının (لَيْسَ) gibi hiçbir çekimi yoktur, bazılarının ise sadece müzarileri veya emirleri veya ismi failleri vardır. Bu edatların asıl görevi neshtir. Malumdur ki isim cümlesi zaman anlamı üzerine olmayan isnadı yani haberin mübtedaya nisbetini ifade eder. İsim cümlesine hades hariç zaman anlamı katmak istediğimiz zaman bu cümlelerin başına nesh harflerinden birini getiririz. Böylece cümle zaman anlamı kazanır. İşte neshin anlamı budur.³⁵⁶

Yukarıda belirttiğimiz gibi nevasıh fiillerden dönüşen edatlardır. Fiilleri bu edatlardan ayıran en önemli özellik fiillerin kendilerine has çekimlenebilen sigalarının olmasıdır. Bu edatların ise ya tam bir çekimi yoktur ya da bazılarının sadece müzarileri, emirleri veya ismi failleri vardır. Bu durumda bu edatların fiil olmadıkları açıktır.³⁵⁷

Bu kelimelerin edat olduklarını gösteren başka bir şey ise bu kelimelerin edatlar gibi fiillerin başına gelmesidir. Mesela ‘لَمْ يَفْعَلْ، إِنْ يَفْعَلْ، قَدْ يَفْعَلْ، سَوْفَ يَفْعَلْ’ denildiği gibi, ‘كَانَ يَفْعَلْ، أَمْسَى يَفْعَلْ، لَيْسَ يَفْعَلْ، مَا فَتَى يَفْعَلْ، كَادَ يَفْعَلْ، عَسَى يَفْعَلْ’ da denilir.³⁵⁸

Burada Müberred, ibnu'l Enbari, Zeccaci, İbn Mada gibi bazı nahivcilerinde nevasıhı edatlardan saymaya meylettiklerini söylemekte fayda vardır. Ayrıca bu edatlarda isnad, müteaddi ve lazım gibi fiillerin özellikleri de görülmez.³⁵⁹

Nahivciler ‘ظَنَّ ve benzerlerini’ iki mefulünün tek başlarına mübteda ve haberden oluşan bir isim cümlesi oluşturmasından dolayı nevasıhdan saymışlardır. Fakat bu iddia bu fiillerin nevasıhdan sayılması konusunda yeterli değildir. Çünkü bu durum (iki mefulün tek başlarına bir cümle oluşturması) ‘جَاءَ’ fiili için de geçerli bir durum olur. Mesela ‘جَاءَ زَيْدٌ يَرْكَبُ فَرَسَهُ’ cümlesinde hal cümlesi olan ‘يَرْكَبُ فَرَسَهُ’ cümlesi de tek başına bir isim cümlesi olabilir. Bu durumda ‘جَاءَ’ fiilinin nevasıhdan olması gerekir. Aşağıdaki durumlar da göz önüne alındığı zaman bu fiillerin nevasıhdan olmadığı açık bir şekilde görülür:

1- ‘ظَنَّ ve benzerleri’ ile mefulleri arasında müteaddilik ilişkisi vardır. Nevasıh için ise müteaddi veya lazım gibi bir durum söz konusu değildir.

³⁵⁶ Hassan, *el-Luga*, 128–130.

³⁵⁷ Hassan, *el-Luga*, 130.

³⁵⁸ Hassan, *el-Luga*, 131.

³⁵⁹ Hassan, *el-Luga*, 131.

2-‘ظَنَّ’ ve benzerleri’ çekimleri olan fiillerdir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi nevasıhın ise ya çekimleri tam değildir ya da yoktur.

Bu yüzden ‘ظَنَّ’ ve benzerleri’ nesh edatları olmayıp iki mefule geçişli olan fiillerdir. Bu durum ‘أَرَى’ ve ‘أَعْلَمُ’ fiilleri için de geçerlidir.³⁶⁰

3. 1. 3. 4. Morfem

Temmam Hassan sarf araştırmalarında önemli bir terim olan morfemin (Vahdetu’s-Sarfıyye) dilciler tarafından çeşitli şekillerde tanımlandığını fakat net bir tanımının yapılamadığını belirtir. Vendryes tarafından yapılan tanımın dil araştırmalarına uygun olduğunu ifade eden Hassan, Vendryes’in morfemi “Bir cümleyi meydana getiren ifadeleri genel anlamıyla birbirine bağlayan sarfî unsurlar” şeklinde tanımladığını dile getirir. Şöyle devam eder; bu tanıma göre bir cümle iki unsurdan meydana gelir; düşünceleri ifade eden ifadeler (semantimat) ve bu ifadeleri birbirine bağlayan alametler (morfem). Mesela ‘at koşuyor’ cümlesindeki at ve koşma fiilini genel anlamda birbirine bağlayan düşünce morfemdir. Kısacası morfem (vahdet’us-sarfıyye); bir cümledeki ifadeler arasındaki ilişkileri gösteren ve bunları birbirine bağlayan unsurdur.³⁶¹

Temmam Hassan morfemi bu şekilde tanımladıktan sonra morfolojide önemli bir yeri olan bab, morfem ve alamet kavramlarını ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışır. Hassan kısaca babı; içine birçok kelimeyi ve ifadeyi alan genel bir terim, morfemi yukarıda belirtildiği gibi bir cümledeki ifadeleri birbirine bağlayan genel bir unsur, alameti ise morfemi gösteren ve konuşmada ortaya çıkan unsur olarak tanımlar. Bu üç terimi ve aralarındaki ilişkiyi şu örnekte daha açık bir şekilde görebiliriz; mesela fail bir bab olup bu babı ifade eden morfem merfu isim, alametide Muhammet ismidir.³⁶²

Sarfıta talep, sayruret (sahip olma), mutavaat (dönüşme), teaddi-luzum (geçişlilik-geçişsizlik), iftial, teksir (çoğaltma), tasğir (küçültme), vakf (durak) gibi

³⁶⁰ Hassan, *el-Luga*, 131–132.

³⁶¹ Hassan, *Menahic*, 170–171.

³⁶² Hassan, *Menahic*, 172–173.

birçok morfem vardır. Bu morfemleri ifade eden alâmetler ise sırasıyla ‘إِسْتَفْعَلَ، أَفْعَلَ، اِسْتَفْعَلَ، اِنْفَعَلَ، فَعَلَ، اِنْفَعَلَ’ gibi sigalardır. Mesela talep anlamı sarfta morfemdir, nahiv ve belagatta ise baktır. Talep anlamını ifade eden siga ise (istefe gibi) alâmettir.³⁶³

3. 1. 3. 5. Türeme

Temmam Hassan dilcilerin Arapçada bulunan kelimeler arasında lafız ve mana bakımından bir bağ bulunduğunu tespit ettiklerini ve bu bağı iki şekilde açıkladıklarını dile getirir;

1-Arapça kelimeler fa, ayn ve lam şeklinde üç harfli bir köke sahiptir. Bu kökler her kelimeye daima düzenli bir şekilde bulunur.

2-Arapça kelimeler siga diye isimlendirilen çeşitli şekillerde bulunur.³⁶⁴

Temmam Hassan Arapça kelimelerdeki lafızla alakalı değişikliklerin sarfta, manayla alakalı değişikliklerin ise sözlükbilimle ilişkili olduğunu belirterek türemeyi (iştikak) şöyle tanımlar; “Bir lafız aslı harfleri ve manası bakımından uyması için başka bir lafza çevirmektir.” Temmam Hassan iştikakı bu şekilde tanımladıktan sonra nahivcilerin iştikakla ilgili görüşlerine geçer. Nahivcilerin iştikakta tüm kelimelerin bir asıldan türediği şeklinde görüş belirttiklerini (aslu’l-istikak) ve bu görüşleri doğrultusunda farklı iki mezhebe ayrıldıklarını dile getiren Hassan özetle şöyle der;

Nahivciler iştikak konusunda tüm kelimelerin bir asıldan türediği ve bazı kelimelerin bazıları için asıl olduklarını söylemişler ve bu konuda iki mezhebe ayrılmışlardır. Bu mezheplerden biri olan Küfe mezhebine göre ‘Bütün kelimelerin aslı fiildir ve mastar fiilden türemiştir.’³⁶⁵ Küfe mezhebinin fillin asıllığı konusunda dayandıkları delilleri sunan Temmam Hassan, sonuç olarak bu delillerin bir anlam ifade etmediğini dile getirir ve bir diğer mezhep olan Basra mezhebinin görüşüne geçer. Basra mezhebine göre ise ‘Bütün kelimelerin aslı mastardır ve fiil mastardan

³⁶³ Hassan, *Menahic*, 173.

³⁶⁴ Hassan, *Menahic*, 177–178.

³⁶⁵ İbnu’l-Enbari, *el-İnsaf*, I, 190.

türemiştir.³⁶⁶ Hassan, Basra mezhebinin mastarın asıllığı noktasında dayandıkları delillerin Küfe mezhebi gibi zayıf olduğunu, her iki mezhebin ifade ettiği delillerin tümünün bir dayanak teşkil etmediğini ve mantıkla ilişkili olduğunu belirterek nahivcilerin bu ıstıkak düşüncesini reddeder. Bu düşüncenin modern dilbilime zıt olduğunu, geçmişteki dilcilerin bazılarının da bu düşünceye itiraz ettiklerini dile getiren Hassan, bu konuda Suyuti'nin şöyle dediğini belirtir; "Dilcilerden bir grup kelimelerin hepsi asıldır demiştir."³⁶⁷ Temmam Hassan buradan hareketle bir kelimenin veya siganın başka bir kelime veya siganın aslı olduğu şeklindeki bir sözün geçmişte ve modern zamanda kabul edilemeyeceğini, bütün kelimelerin asıl olduğunu savunur.³⁶⁸

Temmam Hassan, Arapçada bulunan kelimelerin üç aslı harften oluştuğunu, bunlardan türeyen kelimelerinde aynı üç harfe sahip olduğunu dile getirerek bir dildeki bütün kelimelerin müştak (türemiş) olduğunu belirtir. Yine Suyuti'nin "Sonraki dilcilerden bir grubun bütün kelimeler müştaktır dediklerini ve bu sözü Sibeveyhi ve Zeccac'a nispet ettiklerini"³⁶⁹ ifade eden Hassan, bir kelimenin başka bir kelimeye asıl olamayacağını ve türeme konusunda bütün kelimelerin müştak olduğunu söyler.³⁷⁰

3. 1. 3. 6. Ekler

Ekler (Mülhekat) konusunda Temmam Hassan öncelikle eklerin Arapça kelimelere başta (مُدَوْر-prefixes), ortada (أَحْشَاء-inflixes) ve sonda (أَعْجَاز-suffixes) bittiğini belirtir ve bu yönüyle Arapçanın diğer dünya dillerine göre zengin ve kelime türetmenin kolay ve basit olduğunu dile getirir.³⁷¹

Temmam Hassan nahivcilerin bazı sigalara ait lâfzî manaları eklerle yüklediğini, sigalardaki bu manaların ekler vasıtasıyla meydana geldiğini düşündüklerini belirtir. Mesala nahivcilere göre iftial babındaki mutavaat

³⁶⁶ İbnu'l-Enbari, *el-İnsaf*, I, 191.

³⁶⁷ es-Suyuti, *el-Muzhir*, I, 202.

³⁶⁸ Hassan, *Menahic*, 179-181.

³⁶⁹ es-Suyuti, *el-Muzhir*, I, 202.

³⁷⁰ Hassan, *Menahic*, 182.

³⁷¹ Hassan, *Menahic*, 187.

(dönüşlülük) anlamı te ekiyle ve istifal babındaki talep anlamı sin ekiyle meydana gelmiştir.³⁷² Nahivcilerin bu düşüncesini yanlış bulan Hassan'a göre bu sigalardaki anlamlar siganın bütününe aittir ve eklerin bu anlamların oluşmasında herhangi bir rolü yoktur.³⁷³

Temmam Hassan'ın nahivcileri eleştirdiği bir diğer nokta ise nahivcilerin zaid (fazla) harfleri 'سَالْتُمُونِيهَا' harfleriyle sınırlamalarıdır.³⁷⁴ Nahivcilere göre kelimelerdeki zaid harfler bunlar olup bu harfler dışındaki diğer harflerin hepsi asil yani kök harfidir. Mesela 'دَحْرَج' gibi rubai bablar nahivcilere göre mücerred (eksizyalın) olup bu babdaki harflerin hepsi kök harfidir.³⁷⁵ Nahivcilerin yaptıkları bu sınırlamanın yanlış olduğunu, bunun Arapçada yeni kelimeler türetmek için engel teşkil ettiğini belirten Temmam Hassan, Arapçada her harfin ziyade olabileceğini söyler. Bu bağlamda nahivcilerin mücerred olarak gördükleri 'دَحْرَج' gibi rubai babların asıllarının sülasi olduğunu ve bunlara bir harf eklendiğini dile getirir. Son olarak Arapçadaki eklerin sınırsız olduğunu ifade eden Hassan, bu yönüyle birçok yeni kelime türetilebileceğini belirtir.³⁷⁶

3. 2. Temmam Hassan'ın Temel Önerileri

Temmam Hassan yaptığı çalışmalar ve öne sürdüğü özgün fikirleriyle Arap dil çalışmalarının yenilenmesine ve canlanmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Hassan, yazdığı eserlerin farklı bölümlerinde geçmiş dönemlerde yapılan dil çalışmalarının Arap dilini durağanlaştırdığını ve ileriye götüremediğini belirtmiş, dil çalışmalarının modernleşmesi ve yenilenmesi için bazı önerilerde bulunmuştur. Temmam Hassan'ın belirtmiş olduğu temel önerileri ve öne sürdüğü önemli özgün fikirleri eserlerinden hareketle maddeler halinde sunmak istiyoruz. Temmam Hassan'ın Arap dil çalışmalarının modernleşmesi için dile getirdiği temel önerileri şunlardır;

³⁷² İbn Yeiş, *a.g.e.*, IV, 441.

³⁷³ Hassan, *el-Luga*, 161.

³⁷⁴ Mesud bin Ömer el-Kadi et-Taftazani, *Tedricu'l-Edani ila Kiraati's-Sa'di et-Taftazani ala Tesrifi'z-Zencani*, İstanbul, trs., 24.

³⁷⁵ İbn Yeiş, *a.g.e.*, IV, 445.

³⁷⁶ Hassan, *el-Luga*, 161–162.

—Arap dil araştırmalarında geçmiş dönemlerde kullanılan mi'yari metot anlayışı yerine modern dilbilimin benimsediği betimleyici metot kullanılmalıdır.³⁷⁷

—Geçmiş dönemde yapılan çalışmalar yeniden incelenmeli, nahivdeki kıyas ve ta'liller kaldırılmalıdır.³⁷⁸

—Dil alışmaları ses, yapı, anlam ve dizim açısından ayrı ayrı yeniden ele alınmalıdır.

—Arap alfabesi Yunan ve Latin alfabelerinden yararlanılarak yeniden düzenlenmelidir.

—Harfler için işaretler konulduğu gibi her ses için de bir işaret ve sembol konulmalıdır.³⁷⁹

Temmam Hassan'ın ne çıkan özgün fikirleri ise şunlardır.

—Arapçada şimdiye kadar kabul edilen l taksimi (isim, fiil ve harf) red ederek yedili taksimi (isim, fiil, sıfat, zarf, zamir, nlem ve edat) kabul etmiştir.³⁸⁰

—Temmam Hassan, Arapçada tenėim (ton) ve nebr (vurgu) kavramlarını ve ölülerini ilk defa belirleyen kişidir. O bu fikirlerini Menahicu'l-bahs fi'l-luğa adlı eserinde ele almıştır.³⁸¹

—Mana; vazifi (görevsel), mucemi (sözlüksel) ve delali (anlamsal) olmak üzere üçe ayrılır.

—Dil, nahivcilerin siga diye isimlendirdikleri mücerred binalardan oluşur.

—Bir sözcüğün birden çok sözlük anlamı olduğu gibi bir binasında birden çok görevsel anlamı olabilir.

—Cümle mana bakımından haberiye (haber), şartıyye (şart), talebiye (istek) ve ifsahiye (nlem) şeklinde çeşitli bölümlere ayrıldığı gibi yapı olarak da isim, fiil ve sıfat cümlesi şeklinde üçe ayrılır.

³⁷⁷ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 20.

³⁷⁸ Hassan, *Makalat*, 440.

³⁷⁹ Hassan, *el-Mi'yariyye*, 152.

³⁸⁰ Hassan, *el-Luga*, 90.

³⁸¹ Hassan, *Menahic*, 160.

—Bir cümleinin çözümlenmesi için her zaman mucemi ve delali anlamın olmasına gerek yoktur. Cümlede vazifi anlamın gerçekleşmesi yeterlidir.

—Nahiv, sesbilim ve sarftan elde edilen binaların oluşturduğu karineler nizamıdır.

—Karineler lâfzî ve manevi olmak üzere ikiye ayrılır. Lâfzî karineler, kelimelerin üstlendiği görevle alakalı karinelerdir. Arapçada bulunan lâfzî karineler; bünye, i'rab, rabt, rütbe, tedammu ve siyak gibi karinelerdir.³⁸²

—Manevi karineler bir cümleinin kuruluşundaki manayla alakalı karinelerdir. Bu karineler isnad (nisbet), vasf (niteleme), ta'diyet (geçişlilik), musahabe (beraberlik), ğaiyye (amaç), zarfıyyet (yer ve zaman), mûlabeset (durum-hal) ve ihrac (istisna) gibi karinelerdir.³⁸³

—Karineler tek başlarına amel etmez, karinelerin amel edebilmesi için bir arada bulunmaları gerekir.

—Tedammu; lâfzî karinelere biri olup telazum, tenafî ve tevarud diye üçe ayrılır.

—Karinelerden herhangi biri olmadan da mana anlaşılabilir.

—Karinelerin bir arada bulunmasıyla amil-mamul teorisine gerek kalmaz.

—Beyan ilmi lûgat ilmi için bir basamaktır, giriştir.

—Lûgat anlamı çeşitli ve aynı zamanda değişkendir.

—Meani ilmi nahiv ilminin zirvesidir.

—Tammam Hassan, sözlükleri tamamlayıcı dilsel sistem olarak ele almıştır. Ona göre sözlükler kelimeleri toplayan bir sistem değildir.

—Arapçada bulunan kelimelerin aslı konusunda Basra ve Küfe dilcilerine muhalefet etmiştir. Basralılara göre bütün kelimeler mastardan türemiştir ve asıl olan mastardır. Küfelilere göre ise asıl olan fiili mazidir. Tammam Hassan ise iştikakta bir kelimenin fa, ayın ve lam harflerini asıl olarak almıştır.

³⁸² Hassan, *el-Beyan*, 10.

³⁸³ Hassan, *el-Beyan*, 11.

—Zaman kavramını nahiv ve sarf açısından farklı bir şekilde ele almıştır. Ona göre, sarfî zaman müfred siganın görevi olup mazi müzari ve emir fiilleridir, nahvi zaman ise cümledeki konuma göre değişebilen bir olgudur. Öyle ki sarfî zamanda müzari olan bir fiil nahvi zamana göre mazi olabilmektedir.³⁸⁴

³⁸⁴ Hassan, *Makalat*, 79–81.

4. SONUÇ

Dil, bireyler arasında bildirişimi ve iletişimi sağlayan en önemli olgulardan biridir. Duygu ve düşüncelerin ifade edildiği dil, bu öneminden dolayı tarihin ilk dönemlerinden itibaren araştırma konusu olmuş ve dilin yapısı, doğuşu ve gelişimi üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Dil üzerine yapılan bu çalışmalar ilk olarak kutsal metinleri dilsel hatalardan korumak amacıyla yapılmış, daha sonra bu çalışmalar ilerleyerek dil çalışmaları yeni bir görünüm kazanmıştır.

Modern dönemden önceki dil çalışmalarında dilin teorik (nazari) boyutuna önem verilmiş, bir nevi dil çalışmaları gramer çalışmaları olarak nitelendirilmiştir. Modern dönemde XIX. Yüzyılda modern dilbilimin kurucusu ve öncüsü olarak kabul edilen Ferdinand de Saussure ile dil çalışmaları farklı bir çehre kazandı. Saussure'nin “kendi içinde ve kendisi için incelenen dil” şeklindeki tezi doğrultusunda dil araştırmaları diğer bilimlerden farklı olarak bağımsız bir bilim dalı oldu.

Modern dönemde dilin teorik boyutundan çok pratik (tatbiki) boyutuna önem verilmiş, dil araştırmaları dil öğretiminin kolaylaştırılması üzerine yoğunlaşmıştır. Bu anlamda dil öğretiminin daha kolay olması için betimleyici metot anlayışı tercih edilmiş, yapılan dil çalışmaları dili olduğu gibi betimlemek ve açıklamak şeklinde gerçekleşmiştir.

Avrupada başlayan modern dilbilim çalışmaları zamanla Arap dünyasına da nüfuz etmiş, birçok Arap dilbilimci çeşitli Avrupa ülkelerine giderek yeni dilbilim çalışmalarına vakıf olmuştur. Elde ettikleri birikimle ülkelere dönen bu dilbilimciler Arap dil çalışmalarının modern dilbilim yöntemleriyle yeniden ele alınması gerektiğini belirterek Arap dil çalışmalarının bu yöntemlerle durağan yapısından kurtulup canlanacağını ifade etmişlerdir.

Bu anlamda klasik dil çalışmaları yeniden ele alınmış, özellikle bu çalışmalarda kullanılan mi'yari (normatif) metot eleştirilmiş, dil çalışmalarının mantık kurallarından arındırılması gerektiği belirtilmiştir. Dil öğretiminin kolaylaşması için betimleyici metodun kullanılması gerektiği, bunun sonucunda dil çalışmalarının yenileneceği ifade edilmiştir.

Arap dil çalışmalarının modernleşmesine ve yenilenmesine katkısı olan dilcilerden birisi de araştırmamızın konusu olan Temmam Hassan'dır. Temmam Hassan, 1918 yılında Mısır'da doğmuş, temel eğitimini ve üniversite eğitimini burada tamamladıktan sonra lisansüstü eğitimini Londra'da yapmış ve burada modern dilbilim çalışmalarına vakıf olmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra ülkesine dönen Hassan elde ettiği birikimle modern dilbilim yöntemlerini Arap diline uygulamaya çalışmıştır.

Temmam Hassan yaşayan en büyük dilcilerden birisidir. O bütün hayatını dil çalışmalarına özellikle de Arap dili alanında çalışmalara adanmıştır. O, kendisinden önceki çalışmaları sadece aktarmak veya yapılan çalışmaları tanıtmak ile yetinmemiş aksine kendine has fikirlerle de diğer dilcilerden ayrılmıştır.

Bizde bu araştırmamızda Temmam Hassan'ın Arap dil çalışmalarındaki yerini göstermeye çalıştık. Temmam Hassan'ın geçmiş dönemlerde yapılan Arap dil çalışmalarına bakışını, dille alakalı görüşlerini, dil çalışmalarının yenilenmesi için öne sürdüğü temel önerilerini ve ilgilendiği alanlardan sesbilim ve yapıbilim hakkındaki tezlerini ve fikirlerini ele aldık.

Metinde de gördüğümüz gibi Hassan, özellikle fonetik ve fonoloji ilminde değerli görüşler öne sürmüştür. Bu görüşleriyle o, bazı modern dilcilere göre, Arap dilinde en önemli şahsiyet olan Sibeveyhi'ye benzetilmiş ve eserleri de onun eserleriyle mukayese edilmiştir.

Kaleme aldığı değerli eserleri incelendiği zaman onun bu mukayeseye layık olduğu görülecektir. Zira bize göre Hassan, Arap dil çalışmalarının girmiş olduğu çıkmaz veya kısır döngüden kurtarmaya yönelik olağan üstü çaba harcamıştır.

5. KAYNAKÇA

ADIGÜZEL, Mehmet, *Kur'an-ı Kerim Tecvidi ve Tilaveti*, Erzurum, 2001.

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, I., 3. Baskı, Ankara, 1987.

CİVELEK, Yakup, *Arap Dilbilimine Giriş*, Van, 2003.

ÇIKAR, Mehmet Şirin, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul, 2009.

-----, *Kıyas (Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı)*, Van, 2007.

DAYF, Şevki, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Mısır, 1968.

-----, *Tecdidu'n-Nahv*, Kahire, 1980.

EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, Ankara, 2002.

el-CAMİ, Nureddin Abdurrahman el-Cami, *el-Fevaidu'd-Diyaiyye (Molla Cami)*, (tah. Üsame Taha er-Rifai), İstanbul, trs.

el-MESEDĐİ, Abdusselam, *et-Tefkiru'l-Lisanî fi'l-Hadareti'l-Arabiyye*, Tunus, 1986.

el-MÜBAREK, Mazin, *en-Nahvu'l-Arabî el-İlletu'n-Nahviyye: Neş'etuha ve Tatavvuruha*, Beyrut, 1981.

el-MÜBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed bin Yezid, *el-Muktedab*, Beyrut, 1986.

er-RACİHİ, Abduh, *en-Nahvu'l-Arabi ve'd-Dersu'l-Hadis*, Beyrut, 1986.

es-SABBAN, Muhammed Ali es-Sabban eş-Şafii, *Haşiyetu's-Sabban ala Şerhi'l-Eşmuni ala Elfiyeti İbn Malik*, Beyrut, 2003.

es-SAYİĞ, Abdulaziz, *el-Mustalahu's-Savti fi'd-Dirasati'l-Arabiyye*, Dimeşk, 1998.

es-SUYUTÎ, Celaledin Ebu'l-Fazl Abdurrahman, *el-Muzhir fi Ulumi'l-Lugati ve Envaiha*, (tah. Muhammed Ahmet Cad el-Mevlabik, Ali Muhammed el-Becavi, Muhammaed Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut, 1987.

-----, *el-İktirah fi İlmi Usuli'n-Nahv*, (tah. Ahmed Subhi Fırat), İstanbul, 1975–1978.

et-TAFTAZANÎ, Mesud bin Ömer el-Kadi, *Tedricu'l-Edani ila Kıraati's-Sa'di et-Taftazani ala Tesrifi'z-Zencani*, İstanbul, trs.

ez-ZEYYAT, Ahmed Hasan, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Beyrut, 2002.

ez-ZECCACÎ, Ebu'l-Kasım Abdurrahman bin İshak, *Mecalisu'l Ulema*, (tah. Abdusselam Muhammed Harun), Kahire Riyad, 1983.

HASSAN, Temmam, *Menahicu'l-Bahs fi'l-Luğa*, Kahire, 1990.

-----, *el-Lugatu Beyne'l-Mi'yariyye ve'l-Vasfiyye*, Kahire, 1992.

-----, *el-Lugatu'l-Arabiyye: Ma'naha ve Mebnaha*, Kahire, 1998.

-----, *el-Usul*, Mısır, 1982.

-----, *Makalat fi'l-Luga ve'l-Edeb*, Mekke, 1985.

-----, *el-Beyan fi Revai'i'l-Kur'an*, Kahire, 2000.

İBN AKİL, Bahaiddin Abdullah bin Akil el-Akili el-Hemedani el-Mısri, *Şerhu İbn Akil ala Elfiyeti İbn Malik*, Beyrut, 1994.

İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasais*, (tah. Abdulhamit Hendevi), Beyrut, 2001.

-----, *Sırru Sina'ati'l-İ'rab*, (tah. Hasan Hindavi), Dimeşk, 1985.

İBNU'L ENBARÎ, Ebu'l Berekat Kemaluddin Abdurrahman bin Muhammed, *Nuzhetu'l-elibba fi tabakati'l udeba* (tah. İbrahim es-Samerrai), Ürdün, 1985.

-----, *el-İnsaf fi Mesaili'l-Hilaf beyne'n-Nahviyyin el-Basriyyin ve'l-Kufiyyin*, (tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 2003.

İBN FARİS, Ahmed bin Zekerıyya, *es-Sahibi fî Fıkhi'l-Luğati'l-Arabiyyeti ve Mesailiha ve Suneni'l-Arabî fî Kelamiha*, (ta'l. Ahmed Hasan Besic), Beyrut, 1988.

İBN HALDUN, *Mukaddimetu İbn Haldun*, Beyrut, 1986.

İBN HİŞAM, Cemaluddin Ebu Muhammed Abdullah bin Yusuf el-Ensari, *Şerhu Katri'n-Neda ve Belli's-Sada*, Dimeşk, 2001.

-----, *Muğni'l-Lebib an Kutubi'l-E'arib*, (tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1992.

-----, *Şuzuru'z-Zeheb fî Marifeti Kelami'l-Arab*, Beyrut, 1999.

İBN MADA, Ahmed bin Abdurrahman el-Kurtubi, *Kitabu'r-Red ale'n-Nuhat*, (nşr. Şevki Dayf), Kahire, 1947.

İBN NEDİM, *el-Fihrist*, (tah. İbrahim Ramazan), Beyrut, 1994.

İBNU'S SERRAC, Ebu Bekr, *el-Usul fi'n-Nahv*, Beyrut, 1985.

İBN YEİŞ, Ebu'l-Beka Yeiş bin Ali bin Yeiş el-Mevsili, *Şerhu'l-Mufasssal*, (tah. Emin Bedi Yakup), Beyrut, 2001.

KIRAN, Zeynel, *Dilbilim Akımları*, Ankara, 1996.

-----, Zeynel-Ayşe (Eziler), *Dilbilime Giriş*, Ankara, 2001.

MAHZUMİ, Mehdi, *ed-Dersu'n -Nahviyyi fî Bağdat*, Irak, 1974.

-----, *Kadaya Nahviyye*, el-İmaretu'l Arabiyyetu'l Muttehide, 2003.

MUHTAR, Muhammed, *Tarihu'n-Nahvi'l-Arabî fî'l-Meşrik ve'l-Mağrib*, el-Memleketu'l Mağribiyye, 1996.

TANTAVİ, Muhammed, *Neş'etu'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhat*, Kahire, 1991.

SAİD, Mebruk, *Fi Islahi'n- Nahvi'l-Arabî Dirasetu'n-Nakdiyye*, Kuveyt, 1985.

SAUSSURE, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, (çev: Berke Vardar), İstanbul, 1985.

SİBEVEYHİ, Ebu Bişr Amr bin Osman bin Kanber, *el-Kitab*, (nşr. Abdusselam Muhammed Harun), I-IV, Kahire, 1977.

TEMMAM HASSAN VE ARAP DİLİBİM ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ

ÖZET

Temmam Hassan, Modern dönem Arap dilcileri içinde öne çıkan önemli bir şahsiyettir. O kendisini Arap dil çalışmalarının modernleşmesine ve yenilenmesine adanmış, eserleriyle Arap Dil çalışmalarına yeni ufuklar kazandırmıştır. Tezimizde Temmam Hassan'ın Arap Dil çalışmalarındaki yerini, önemli fikirlerini ele aldık. Özellikle Hassan'ın dilbilim konularından olan sesbilim, dizimbilim ve yapıbilim konularında belirttiği özgün görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

Temmam Hassan, batıda öğrendiği yeni dilbilim metotlarını özellikle Vasfi (betimleyici) metodu Arap diline uygulamaya çalışmıştır. Biz de Hassan'ın bu metodu uygulama biçimini inceleyerek Arap dil çalışmalarının modern dönemde kazandığı yeni yönlerini göstermeye çalıştık. Araştırmamızın ülkemizde yapılan modern Arap dil çalışmalarına bir nebze de olsa ışık tutacağı kanısındayız.

TEMMAM HASSAN AND HIS PLACE IN MODERN ARABIC LINGUISTICS THINKING

ABSTRACT

Temmam Hassan, in the modern period, is an important figure in Arabic linguistic thinking. He devoted himself to the Arab language and renewal Arabic language studies and gained new horizons. In our thesis we discuss Temmam Hassan' important ideas in Arabic Language studies as phonology, syntax and morphology.

Temmam Hassan, has learned new methods of linguistics in west and he tried to applied it to the Arabic language. So we tried to explain his new direction in modern Arabic linguistics Works.